T. LIVII

ım.

ſ. Carm. I—
M. 20 Pf. =
70 kr.
'. geh. 1 M.
'f. = 70 kr.
d. P. Cauer.
2 M. 80 Pf.
1 fl. 40 kr.
ıuly - Wotke.
'f. = 40 kr.,
'f. = 50 kr.
geh. 70 Pf.
'f. = 50 kr.
ılgebr. her-
. Pf. = 45 kr.
f. = 60 kr.
'eidner. geh.
1 M. 50 Pf.
= 90 kr.
ı M. = 3 fl.
Kriton nebst
don. F. d.
h. 50 Pf. =
'f. = 40 kr.
asien.
ön s posle-
Upr. J. G.
'0 Pf = 40 kr.
sien.
ıstatnie roz-
ıewicki. geh.
'f. = 45 kr.
ıasien.
'ltone e l'e-
Ces. Cristo-
0 Pf. = 40 kr.
herausgeg.
'f. = 24 kr.
Pf. = 40 kr
asien.
.olní upravi
ı Pf. = 24 kr.
'f. = 40 kr.
ıasien.
scolastica d
i italiani di
24 kr., geb
Pf. = 40 kr
ıerausg. voı
M. = 60 kr
Pf. = 75 kr
. Král. geh
Pf. = 24 kr
) Pf. = 24 kr
. geh. 40 Pf
= 24 kı
ilg. herausg
Pf. = 30 kr
Pf. = 40 kr
asien.
a česká upı
80 kr., geł
Pf. = 45 kı
asien.
olskich gim
Majchrowic:
Pf. = 40 kı

T. LIVII

AB URBE CONDITA LIBRI

I. II. XXI. XXII.

ADIUNCTAE SUNT PARTES SELECTAE

EX LIBRIS III. IV. VI.

SCHOLARUM IN USUM

EDIDIT

ANTONIUS ZINGERLE.

ACCEDUNT QUINQUE TABULAE GEOGRAPHICAE ET INDICES.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR.

VINDOBONAE ET PRAGAE
SUMPTUS FECIT F. TEMPSKY

LIPSIAE
SUMPTUS FECIT G. FREYTAG

BIBLIOPOLA ACADEMIAE LITTERARUM CAESAREAE VINDOBONENSIS.

MDCCCLXXXVII.

TYPIS EXPRESSIT A. HAASE, PRAGAE.

PRAEFATIO.

A bibliopola honestissimo identidem excitatus, ut minorem quoque T. Livii editionem scholarum in usum pararem, hoc munus et aliis curis districtus et haud ignarus difficultatum non sine cunctatione suscepi; sed cum tandem suscepissem, summa diligentia adhibita consilioque peritorum virorum usus id agere studebam, ut hac editione et novis illis praeceptis, quae gymnasiis Austriacis anno millesimo octingentesimo octogesimo quarto data sunt,[1] quam maxime satisfacerem et in textu recensendo omnia ea respicerem, quibus res critica in his T. Livii libris tanto opere annis proximis promota est. Itaque libros, qui in praeceptis illis iuventuti studiosae ad legendum in primis commendantur, integros fere, omissis iis tantum rebus, quae reverentiae pueris debitae repugnant, recepi ac deinde partes illas selectas ex aliis libris adiunxi, quae ad patriciorum plebisque certamina pertinent.[2] Iam vero cum libro altero tot eius quoque generis res contineantur tam arte interdum inter se conexae, ut vix seiungi possint, hunc etiam librum integrum proposui, nonnullis praeterea praeceptoribus id suadentibus, ne umquam materia discipulis plura fortasse domi legentibus deesset[3] vel varietas delectus nonnumquam paene necessaria impediretur.

---

[1] Cf. „Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Oesterreich". Wien 1884.

[2] Cf. Instructionen l. c., p. 12 „Livius: ausser dem 1. Buche soll das 21. oder 22. oder wichtige Partien aus den Kämpfen der Patricier und Plebejer gelesen werden"; p. 75: „Besonders empfiehlt es sich, ausser dem 1. Buche das 21. oder 22. zu lesen oder mit besseren Classen statt eines dieser letzteren die den Verfassungskampf erzählenden Partien der ersten Dekade".

[3] *Cf. etiam* quae Petschenig dixit Horat. carm. sel. p. V.

Quibus omnibus et brevem prolusionem de T. Livii vita et scriptis praemisi [1] et indicem geographicum diligenter huic editioni accommodatum addidi. Tabulas autem geographicas eo indice inspecto Iulius Iung, vir doctissimus, delineandas curavit.

Iam vero in textu scriptoris recensendo easdem fere rationes secutus sum, quas in editione integra exposui,[2] nisi quod interdum in locis etiam nunc valde dubiis aut ita depravatis, ut de certa emendatione quasi desperetur, eam lectionem vel coniecturam in hac editione praeferendam esse putavi, quae a discipulis facilius intellegeretur.[3] Ceterum etiam hic recentissima quaeque, si respicienda videbantur, in usum editionis conversa invenies et nonnulla ex meis addita. Atque in recognoscendis iis libris, qui in mea editione integra nondum prodierunt, etiam editiones illas veteres, de quibus in parte tertia (p. II) locutus sum, accurate examinavi, in ceteris consilia virorum doctorum secutus sum, qui de ea parte tam benevole iudicaverunt. Uncinorum autem, quos dicunt, et typorum variorum usum hoc loco evitandum fuisse, unusquisque facile concedet. Sed de his rebus ac similibus appendicem criticam inspicias in fine opusculi positam. Orthographia denique, quae dicitur, eadem est, quam in editione integra magno cum labore constitui ac constanter servavi;[4] neque

---

[1] Ut de eius consilio bene ponderato recte iudices cf. Instruct. l. c. p. 75 et libros Hauleri, Kozioli, Schultzii, qui discipulis vitam T. Livii latine interpretandam proponunt.

[2] Pars III, p. III; pars IV, p. VI. De primae decadis libris manu scriptis cum prope diem in primo editionis maioris volumine paucis sit disputandum, hoc loco id tantum, ut omnia recte intellegantur, praemonendum esse videtur, meum de codice M iudicium idem fere esse, quod nuper etiam H. I. Mueller fecit (Edit. Weissenborn. I. Berol. 1885 p. VI).

[3] Cf. quae ea de re dixi Zeitschr. f. d. österreich. Gymnas. 1885 p. 830.

[4] Cf. P. IV, p. VII: „De rebus orthographicis id primum commemoro, quaedam huius generis, quae facile quisque videbit, harum editionum legibus mihi esse praescripta; sed in rebus, quae sunt maioris momenti, aequabilitatem illam, quam nunc in libris scholarum in usum editis iure desiderant H. I. Mueller, E. Krah, alii, ita restituere conatus sum, ut tabulis ex apparatu critico optimarum editionum confectis comparatisque aliis de hac re recentiorum inquisitionibus eam in singulis verbis scribendis rationem constanter servare studerem, quam in nostro opere maior optimorum exemplorum *numerus commendare videbatur.*" Cf. praeterea quae addidi Zeitschr. f. d. *österreich. Gymnas. 1884 p. 504* et quae hanc rationem laudans dixit A. E.

enim erat, cur in hac editione ab ea via discederem, postquam magna cum voluptate vidi, iam aliis atque optimis libris, quibus nunc in scholis nostris utuntur, discipulos ad hanc rem esse praeparatos. Quae cum ita sint, sperare mihi liceat, hanc editionem non prorsus fore ingratam. Ceterum et ego doctores omnes rogatos velim, ut mecum benevole communicent, si quae emendanda iis videbuntur.

Restat, ut M. Hechfellnero, qui in plagulis accurate emendandis benigne me adiuvit, gratias agam maximas.

Scribebam Oeniponte a. d. V. Id. Nov. anno post Chr. n. MDCCCLXXXV.

---

literar. Centralbl. 1883 p. 1797. In dividendis autem verbis eas regulas secutus sum, quas F. Schultz Grammat. Lat. § 12, 2 commendavit. Cf. etiam H. I. Mueller Jahresber. d. philolog. Vereines. Berlin 1882, p. 268.

Hoc volumine haec continentur:

DE TITI LIVII VITA ET SCRIPTIS.

I. T. Livius Patavii[1] in urbe pervetusta Galliae cisalpinae natus est C. Iulio Caesare M. Calpurnio Bibulo consulibus, ut plerique credunt, anno ante Chr. n. quinquagesimo nono.[2] De primis autem vitae eius annis, etsi nihil memoriae sit traditum, hoc certe suspicari licet, iam in urbe patria ei liberalem educationem obtigisse. Adulescens Romam transmigravit, ubi postea maximam vitae partem in studiis litterarum atque in historia scribenda consumebat. Quo anno Romae sedem collocaverit certo quidem definiri nequit, sed, nisi omnia fallunt, eo fere tempore, quo Octavianus pugna Actiaca Antonium superavit, Romae iam fuisse videtur.[3] Haud ita multo post T. Livius, quamvis rei publicae munere numquam fungeretur, in Octaviani notitiam pervenit atque etiam familiarius imperatore eiusque propinquis usus est.[4] Tradunt enim, Claudium quoque illum, qui deinde anno quadragesimo primo post Chr. n. imperator salutatus est, adulescentem olim hortante T. Livio historiis conscribendis operam dedisse.[5] Ex qua re quamquam non coniciendum est Claudium T. Livii discipulum fuisse, id certe sequitur, Livium familiae principis constanti mutuae fidei vinculo coniunctum fuisse.

---

[1] Hieronym. ad Eusebii chronicon a. Abr. 1958: Messala Corvinus orator nascitur et T. Livius Patavinus. Cf. Quintilian. Inst. Or. I, $5,_{56}$. VIII, $1,_{3}$. Statius Silv. IV, $7,_{55}$ sq. Martial. Epigr. I, $61,_{3}$. Sidon. Apollin. Carm. II, 189. Plutarch. Caes. 47.

[2] Cf. Hieronym. l. c. et quae exposuit M. Hertz in prolusione de vita T. Livii, p. VI.

[3] Cf. quae hac de re dixerunt Weissenborn-Mueller in Prolegomenis editionis libri I. Berol. 1885 p. 4; M. Hertz l. c., p. VIII; Grysar T. Livii ab urbe condita librorum partes sel. p. X.

[4] *Cf.* Liv. IV, $20,_{7}$; Tacitus Ann. IV, $34,_{10}$.

[5] *Sueton. Claud. 41.*

De reliquis autem eius vitae rebus nihil fere constat, nisi quod filium ei fuisse et filiam ex Quintiliani Senecaeque verbis colligere possumus.[1] Ac si nonnulli opinantur, eum post Augusti mortem Roma relicta Patavium rediisse, ea opinio a vero non abhorrere videtur: ibi enim teste Hieronymo mortuus est anno post Chr. n. septimo decimo, eodem anno, quo etiam Ovidius poeta in exilio diem obiit supremum.[2]

II. Iam de scriptis T. Livii paucis verbis mihi dicturo libri illi, quos praeter historias scripsisse fertur, cum ad nostram aetatem non pervenerint, breviter tantum attingendi sunt. Legimus igitur apud Senecam philosophum, dialogos quoque Livium scripsisse, quos non magis philosophiae adnumerare possis quam historiae, et ex professo philosophiam continentes libros.[3] ac Quintilianus de epistula mentionem facit a T. Livio ad filium missa, qua, quinam potissimum auctores iuveni eloquentiae studioso legendi essent, praescripsit.[4] Ceterum in philosophiae et artis rhetoricae studia eum diligenter incubuisse, et ex ipsa scribendi ratione orationibusque operi historico intextis[5] et ex conpluribus aliorum scriptorum testimoniis satis apparet.[6] Immortalitatem vero T. Livius opere illo historico, quod modo commemoravimus, consecutus est, quo res a populo Romano gestas ab urbe condita usque ad mortem Drusi, qui anno nono ante Chr. n. in Germania diem obiit, libris centum quadraginta duobus descripsit. Ac vix dubitandum esse videtur, quin librorum seriem deducturus fuerit usque ad excessum Augusti, nisi aut viribus, quae eum deficiebant, aut ipsa morte esset impeditus. Hi autem libri tantum temporis spatium conplexi testibus et antiquissimis libris manu scriptis et grammaticis fide dignis inscripti erant: T. Livii ab urbe condita libri. Ex tot vero librorum mole, ut ita dicam, quam antiqui scriptores iam admirabantur,[7] temporum iniuria quarta

---

[1] Quintilian. Inst. or. X, $1_{,39}$. Senec. Controv. prooem. lib. V.

[2] L. c. a Abr. 2033: Livius historiographus Patavi moritur.

[3] Epist. $100_{,9}$.

[4] Quintilian. l. c. X, $1_{,39}$.

[5] Cf. clarissima huius rei exempla infra in orationibus Ap. Claudii Crassi VI, $40_{,3}$ sqq., T. Manlii Torquati XXII, $60_{,6}$ sqq.

[6] Cf. testimonia in editione Weissenborniana l. c., p. 6 collecta.

[7] Cf. Martial. Epigr. XIV, $190_{,1}$ sq.: „Pellibus exiguis artatur Livius ingens, Quem mea non totum bibliotheca capit," quibus versibus significatur sine dubio epitoma, de qua mox dicturi sumus.

tantummodo pars ad nos propagata est, decem libri priores (I—X) et libri ab vicesimo primo usque ad quadragesimum quintum (XXI — XLV). Sed horum quoque librorum ultimi ex parte lacunosi sunt. Re vera autem olim, id quod supra diximus, centum quadraginta duos libros extitisse, demonstrant etiam nunc periochae singulorum librorum ex Livii opere excerptae.[1] Iam vero quia de fontibus T. Livii et quo modo iis usus sit, hoc loco non est disserendum,[2] id tantum commemorandum esse videtur, eum non tam arte critica, quae dicitur, valuisse in historia componenda, quam facunda rerum narratione.[3] Ac quantam admirationem ea rerum exponendarum ratione operisque magnitudine statim iam inter antiquos excitaverit, multa nobis probant exempla et dicta, quae memoriae tradita sunt. Ex quibus duo tantum hoc loco adscribam. Quis ignorat illam C. Plinii Caecilii Secundi epistulam, in qua nobis narrat, Gaditanum quendam T. Livii nomine gloriaque commotum ad visendum eum ab ultimo terrarum orbe venisse statimque ut viderat abiisse?[4] Et Quintilianus hanc de T. Livii libris sententiam dixit: Neque indignetur sibi Herodotus aequari T. Livium, cum in narrando mirae iucunditatis clarissimique candoris tum in contionibus supra quam enarrari potest eloquentem.[5]

Nec minor laus huic Titi Livii eloquentiae, qua in orationibus operi historico intextis semper fere excellit, a viris doctis recentioribus tribuitur. Qua de re apud van Heusdium, qui nostro saeculo inter Batavos doctrinae laude florebat[6], haec fere legimus: Spirabat oratio illa nescio quid altius, quo spiritu magis magisque pellebatur mihi animus et movebatur, immo vero non movebatur solum, sed quasi inflabatur. Clara voce eosdem cotidie lectitabam locos ita, ut ediscerem eos atque in conclavi meo aut cum solus ambularem continuo pronuntiarem. Atque hoc modo scribere discebam ad antiquorum modum.

---

1 Cf. de hac re nunc etiam quae Zangemeister dixit in editione Orosii Vindob. 1882 p. XXV, olim extitisse operis Liviani epitomam, ex qua excerptae sunt periochae.

2 Cf. Instruct., p. 75.

3 Cf. Woelfflin in Prolegom. primae editionis libr. XXI. p. XIII, sq. et Weissenborn-H. Mueller l. c., p. 14.

4 Plin. Epist. II, $3_{,8}$.

5 Quintilian. Inst. or. X, $1_{,101}$.

6 Cf. L. Mueller Gesch. d. Philologie in den Niederlanden p. 103. *Nägelsbach Uebungen des* latein. Stils III p. 28.

T. LIVII

AB URBE CONDITA

LIBER I.

PRAEFATIO.

Facturusne operae pretium sim, si a primordio urbis 1
res populi Romani perscripserim, nec satis scio nec, si sciam,
dicere ausim, quippe qui cum veterem tum vulgatam esse 2
rem videam, dum novi semper scriptores aut in rebus cer-
tius aliquid allaturos se aut scribendi arte rudem vetustatem
superaturos credunt. utcumque erit, iuvabit tamen rerum 3
gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte
et ipsum consuluisse; et si in tanta scriptorum turba mea
fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me, 4
qui nomini officient meo, consoler. res est praeterea et im-
mensi operis, ut quae supra septingentesimum annum repe-
tatur et quae ab exiguis profecta initiis eo creverit, ut iam
magnitudine laboret sua; et legentium plerisque haud du-
bito quin primae origines proximaque originibus minus prae-
bitura voluptatis sint, festinantibus ad haec nova, quibus
iam pridem praevalentis populi vires se ipsae conficiunt; 5
ego contra hoc quoque laboris praemium petam, ut me a
conspectu malorum, quae nostra tot per annos vidit aetas,
tantisper certe, dum prisca illa tota mente repeto, avertam,
omnis expers curae, quae scribentis animum etsi non flec-
tere a vero, sollicitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poeticis magis 6
decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis
traduntur, ea nec adfirmare nec refellere in animo est. datur 7
haec venia antiquitati, ut miscendo humana divinis primor-
dia urbium augustiora faciat; et si cui populo licere oportet
consecrare origines suas et ad deos referre auctores: ea
belli gloria est populo Romano, ut, cum suum conditorisque
sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes

8 humanae patiantur aequo animo, quam imperium patiuntur.
sed haec et his similia, utcumque animadversa aut existi-
9 mata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine: ad
illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quae vita,
qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi
militiaeque et partum et auctum imperium sit; labente deinde
paulatim disciplina velut desidentes primo mores sequatur
animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coepe-
rint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia
10 nostra nec remedia pati possumus, perventum est. hoc illud
est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum,
omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento
intueri: inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere capias,
11 inde foedum inceptu, foedum exitu, quod vites. ceterum aut
me amor negotii suscepti fallit, aut nulla umquam res publica
nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit, nec
in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigra-
verint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae
honos fuerit: adeo quanto rerum minus, tanto minus cupi-
12 ditatis erat; nuper divitiae avaritiam et abundantes volup-
tates desiderium per luxum atque libidinem pereundi per-
dendique omnia invexere. sed querellae, ne tum quidem
gratae futurae, cum forsitan necessariae erunt, ab initio
13 certe tantae ordiendae rei absint; cum bonis potius ominibus
votisque et precationibus deorum dearumque, si, ut poetis,
nobis quoque mos esset, libentius inciperemus, ut orsis
tantum operis successus prosperos darent.

1 I. Iam primum omnium satis constat Troia capta in
ceteros saevitum esse Troianos; duobus, Aeneae Anteno-
rique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque
Helenae semper auctores fuerant, omne ius belli Achivos
2 abstinuisse; casibus deinde variis Antenorem cum multitu-
dine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsi et sedes
3 et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso quaerebant,
venisse in intimum Hadriatici maris sinum, Euganeisque, qui
inter mare Alpesque incolebant, pulsis Enetos Troianosque
eas tenuisse terras. et in quem primum egressi sunt locum,
Troia vocatur pagoque Troiano inde nomen est; gens uni-
4 versa Veneti appellati. Aeneam ab simili clade domo pro-
fugum, sed ad maiora rerum initia ducentibus fatis primo
in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quaerentem sedes
delatum, ab Sicilia classe ad Laurentem agrum tenuisse.

Troia et huic loco nomen est. ibi egressi Troiani, ut quibus 5
ab immenso prope errore nihil praeter arma et naves super-
esset, cum praedam ex agris agerent, Latinus rex Aborigi-
nesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim ad-
venarum armati ex urbe atque agris concurrunt. duplex 6
inde fama est: alii proelio victum Latinum pacem cum
Aenea, deinde adfinitatem iunxisse tradunt; alii, cum in- 7
structae acies constitissent, priusquam signa canerent, pro-
cessisse Latinum inter primores ducemque advenarum evo-
casse ad conloquium; percunctatum deinde, qui mortales
essent, unde aut quo casu profecti domo quidve quaerentes
in agrum Laurentem exissent, postquam audierit multitu-
dinem Troianos esse, ducem Aeneam, filium Anchisae et 8
Veneris, cremata patria domo profugos sedem condendaeque
urbi locum quaerere, et nobilitatem admiratum gentis viri-
que et animum vel bello vel paci paratum dextra data
fidem futurae amicitiae sanxisse. inde foedus ictum inter 9
duces, inter exercitus salutationem factam; Aeneam apud
Latinum fuisse in hospitio; ibi Latinum apud penates deos
domesticum publico adiunxisse foedus filia Aeneae in ma-
trimonium data. ea res utique Troianis spem adfirmat tan- 10
dem stabili certaque sede finiendi erroris. oppidum con-
dunt; Aeneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. brevi 11
stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium
parentes dixere nomen.

II. Bello deinde Aborigines Troianique petiti. Turnus, 1
rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Aeneae
fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens simul Aeneae
Latinoque bellum intulerat. neutra acies laeta ex eo cer- 2
tamine abiit: victi Rutuli; victores Aborigines Troianique
ducem Latinum amisere. inde Turnus Rutulique diffisi rebus 3
ad florentes opes Etruscorum Mezentiumque, regem eorum,
confugiunt, qui Caere, opulento tum oppido, imperitans, iam
inde ab initio minime laetus novae origine urbis et tum
nimio plus, quam satis tutum esset accolis, rem Troianam
crescere ratus haud gravatim socia arma Rutulis iunxit.
Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum 4
sibi conciliaret nec sub eodem iure solum sed etiam nomine
omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit. nec 5
deinde Aborigines Troianis studio ac fide erga regem
Aeneam cessere. fretusque his animis coalescentium in dies
magis *duorum* populorum Aeneas, quamquam tanta opibus

Etruria erat, ut iam non terras solum sed mare etiam per
totam Italiae longitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum
fama nominis sui inplesset, tamen, cum moenibus bellum
6 propulsare posset, in aciem copias eduxit. secundum inde
proelium Latinis, Aeneae etiam ultimum mortalium operum
fuit. situs est, quemcumque eum dici ius fasque est, super
Numicum fluvium; Iovem indigetem appellant.

1 III. Nondum maturus imperio Ascanius, Aeneae filius,
erat; tamen id imperium ei ad puberem aetatem incolume
mansit; tantisper tutela muliebri — tanta indoles in Lavinia
erat — res Latina et regnum avitum paternumque puero stetit.
2 haud ambigam — quis enim rem tam veterem pro certo
adfirmet? —, hicine fuerit Ascanius, an maior quam hic,
Creusa matre Ilio incolumi natus comesque inde paternae
fugae, quem Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis
3 sui nuncupat. is Ascanius, ubicumque et quacumque matre
genitus — certe natum Aenea constat —, abundante Lavini
multitudine florentem iam, ut tum res erant, atque opulentam
urbem matri seu novercae reliquit, novam ipse aliam
sub Albano monte condidit, quae ab situ porrectae in dorso
4 urbis Longa Alba appellata. inter Lavinium et Albam Longam
coloniam deductam triginta ferme interfuere anni.
tantum tamen opes creverant maxime fusis Etruscis, ut ne
morte quidem Aeneae, nec deinde inter muliebrem tutelam
rudimentumque primum puerilis regni movere arma aut
5 Mezentius Etruscique aut ulli alii accolae ausi sint. pax ita
convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem nunc
6 Tiberim vocant, finis esset. Silvius deinde regnat, Ascanii
7 filius, casu quodam in silvis natus. is Aeneam Silvium creat;
is deinde Latinum Silvium. ab eo coloniae aliquot deductae,
8 Prisci Latini appellati. mansit Silviis postea omnibus cognomen,
qui Albae regnaverunt. Latino Alba ortus, Alba
Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus, qui
in traiectu Albulae amnis submersus celebre ad posteros
9 nomen flumini dedit. Agrippa inde, Tiberini filius, post
Agrippam Romulus Silvius a patre accepto imperio regnat.
Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus tradidit. is
sepultus in eo colle, qui nunc pars Romanae est urbis, cognomen
10 nomen colli fecit. Proca deinde regnat. is Numitorem atque
Amulium procreat; Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum
vetustum Silviae gentis legat. plus tamen vis potuit
quam voluntas patris aut verecundia aetatis. pulso fratre

Amulius regnat. addit sceleri scelus: stirpem fratris virilem 11
interimit; fratris filiae Reae Silviae per speciem honoris,
cum Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem par-
tus adimit.

IV. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis 1
maximique secundum deorum opes imperii principium. Ve- 2
stalis cum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia
deus auctor culpae honestior erat, Martem incertae stirpis
patrem nuncupat. sed nec dii nec homines aut ipsam aut 3
stirpem a crudelitate regia vindicant; sacerdos vincta in
custodiam datur, pueros in profluentem aquam mitti iubet.
forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus 4
stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat amnis et
posse quamvis languida mergi aqua infantes spem ferentibus
dabat. ita, velut defuncti regis imperio, in proxima eluvie, 5
ubi nunc ficus Ruminalis est — Romularem vocatam ferunt
— pueros exponunt. vastae tum in his locis solitudines 6
erant. tenet fama, cum fluitantem alveum, quo expositi
erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitien-
tem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum cur-
sum flexisse; eam submissas infantibus adeo mitem prae-
buisse mammas, ut lingua lambentem pueros magister regii
pecoris invenerit — Faustulo fuisse nomen ferunt —; ab 7
eo ad stabula Larentiae uxori educandos datos. sunt, qui
Larentiam lupam inter pastores vocatam putent; inde
locum fabulae ac miraculo datum. ita geniti itaque 8
educati, cum primum adolevit aetas, nec in stabulis
nec ad pecora segnes, venando peragrare saltus. hinc robore 9
corporibus animisque sumpto iam non feras tantum sub-
sistere, sed in latrones praeda onustos impetus facere pasto-
ribusque rapta dividere et cum his crescente in dies grege
iuvenum seria ac iocos celebrare.

V. Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse ludi- 1
crum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium,
dein Palatium montem appellatum. ibi Euandrum, qui ex 2
eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerit loca,
sollemne allatum ex Arcadia instituisse, ut nudi iuvenes
Lycaeum Pana venerantes per lusum atque lasciviam cur-
rerent, quem Romani deinde vocaverunt Inuum. huic dedi- 3
tis ludicro, cum sollemne notum esset, insidiatos ob iram
praedae amissae latrones, cum Romulus vi se defendisset,
Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse ultro

4 accusantes. crimini maxime dabant in Numitoris agros ab
iis impetus fieri; inde eos collecta iuvenum manu hostilem
in modum praedas agere. sic Numitori ad supplicium Re-
5 mus deditur. iam inde ab initio Faustulo spes fuerat regiam
stirpem apud se educari; nam et expositos iussu regis in-
fantes sciebat et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id
ipsum congruere; sed rem immaturam nisi aut per occa-
6 sionem aut per necessitatem aperire noluerat. necessitas
prior venit; ita metu subactus Romulo rem aperit. forte et
Numitori, cum in custodia Remum haberet audissetque ge-
minos esse fratres, comparando et aetatem eorum et ipsam
minime servilem indolem tetigerat animum memoria nepo-
tum; sciscitandoque eodem pervenit, ut haud procul esset,
7 quin Remum adgnosceret. ita undique regi dolus nectitur.
Romulus non cum globo iuvenum — nec enim erat ad
vim apertam par —, sed aliis alio itinere iussis certo
tempore ad regiam venire pastoribus ad regem impetum
facit, et a domo Numitoris alia comparata manu adiuvat
Remus. ita regem obtruncant.

1 VI. Numitor inter primum tumultum hostes invasisse
urbem atque adortos regiam dictitans, cum pubem Albanam
in arcem praesidio armisque obtinendam avocasset, post-
quam iuvenes perpetrata caede pergere ad se gratulantes
vidit, extemplo advocato concilio scelera in se fratris, ori-
ginem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, cae-
2 dem deinceps tyranni seque eius auctorem ostendit. iuvenes
per mediam contionem agmine ingressi cum avum regem
salutassent, secuta ex omni multitudine consentiens vox
ratum nomen imperiumque regi efficit.

3 Ita Numitori Albana re permissa Romulum Remumque
cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati erant,
urbis condendae. et supererat multitudo Albanorum Lati-
norumque; ad id pastores quoque accesserant, qui omnes
facile spem facerent parvam Albam, parvum Lavinium prae
4 ea urbe, quae conderetur, fore. intervenit deinde his cogita-
tionibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum
certamen, coortum a satis miti principio. quoniam gemini
essent, nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut
dii, quorum tutelae ea loca essent, auguriis legerent, qui
nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Pa-
latium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum tem-
pla capiunt.

VII. Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures, 1
iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat: tempore illi praecepto, at hi numero avium regnum trahe- 2
bant. inde cum altercatione congressi certamine irarum ad caedem vertuntur; ibi in turba ictus Remus cecidit. vulgatior fama est ludibrio fratris Remum novos transiluisse muros; inde ab irato Romulo, cum verbis quoque increpitans adiecisset „sic deinde, quicumque alius transiliet moenia mea“, interfectum. ita solus potitus imperio Romulus; 3
condita urbs conditoris nomine appellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit. sacra diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Euandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca Geryone inter- 4
empto boves mira specie abegisse memorant ac prope Tiberim fluvium, qua prae se armentum agens nando traiecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo laeto reficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse. ibi cum eum cibo vino- 5
que gravatum sopor oppressisset, pastor accola eius loci, nomine Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine boum cum avertere eam praedam vellet, quia, si agendo armentum in speluncam conpulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eo deductura erant, aversos boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam traxit. Hercules ad 6
primam auroram somno excitus cum gregem perlustrasset oculis et partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent. quae ubi omnia foras versa vidit nec in partem aliam ferre, confusus atque incertus animi ex loco infesto agere porro armentum occepit. inde cum actae boves quaedam ad desiderium, ut 7
fit, relictarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca boum vox Herculem convertit. quem cum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava fidem pastorum nequiquam invocans morte occubuit. Euan- 8
der tum ea profugus ex Peloponneso auctoritate magis quam imperio regebat loca, venerabilis vir miraculo litterarum, rei novae inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita Carmentae matris, quam fatiloquam ante Sibyllae in Italiam adventum miratae eae gentes fuerant. is tum 9
Euander concursu pastorum trepidantium circa advenam manifestae reum caedis excitus postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque viri aliquantum

ampliorem augustioremque humana intuens rogitat, qui vir
10 esset. ubi nomen patremque ac patriam accepit, „Iove nate,
Hercules, salve" inquit; „te mihi mater, veridica interpres
deum, aucturum caelestium numerum cecinit, tibique aram
hic dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens
11 maximam vocet tuoque ritu colat." dextra Hercules data
accipere se omen inpleturumque fata ara condita ac dicata
12 ait. ibi tum primum bove eximia capta de grege sacrum
Herculi adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pi-
nariis, quae tum familiae maxime inclitae ea loca incolebant,
13 factum. forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto essent,
iisque exta adponerentur, Pinarii extis adesis ad ceteram
venirent dapem. inde institutum mansit, donec Pinarium
14 genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Potitii ab Eu-
andro edocti antistites sacri eius per multas aetates fuerunt,
donec tradito servis publicis sollemni familiae ministerio
genus omne Potitiorum interiit. haec tum sacra Romulus
una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum immortalitatis
virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

1 VIII. Rebus divinis rite perpetratis vocataque ad con-
cilium multitudine, quae coalescere in populi unius corpus
2 nulla re praeterquam legibus poterat, iura dedit. quae ita
sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse vene-
rabilem insignibus imperii fecisset, cum cetero habitu se
3 augustiorem, tum maxime lictoribus duodecim sumptis fecit.
alii ab numero avium, quae augurio regnum portenderant,
eum secutum numerum putant; me haud paenitet eorum
sententiae esse, quibus et apparitores hoc genus ab Etru-
scis finitimis, unde sella curulis, unde toga praetexta sumpta
est, et numerum quoque ipsum ductum placet, et ita
habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis communiter
creato rege singulos singuli populi lictores dederint.

4 Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia
adpetendo loca, cum in spem magis futurae multitudinis
5 quam ad id, quod tum hominum erat, munirent. deinde, ne
vana urbis magnitudo esset, alliciendae multitudinis causa
vetere consilio condentium urbes, qui obscuram atque
humilem conciendo ad se multitudinem natam e terra sibi
prolem ementiebantur, locum, qui nunc saeptus descenden-
6 tibus inter duos lucos est, asylum aperit. eo ex finitimis
populis turba omnis sine discrimine, liber an servus esset,
avida novarum rerum perfugit, idque primum ad coeptam

magnitudinem roboris fuit. cum iam virium haud paeniteret, 7
consilium deinde viribus parat: centum creat senatores, sive quia is numerus satis erat, sive quia soli centum erant, qui creari patres possent. patres certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati.

IX. Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet 1
finitimarum civitatium bello par esset; sed penuria mulierum hominis aetatem duratura magnitudo erat, quippe quibus nec domi spes prolis nec cum finitimis conubia essent. tum 2
ex consilio patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem conubiumque novo populo peterent: 3
urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci; dein, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere; satis scire origini Romanae et deos adfuisse et non 4
defuturam virtutem; proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem ac genus miscere. nusquam benigne 5
legatio audita est; adeo simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. a plerisque rogitantibus dimissi, ecquod feminis quoque asylum aperuissent; id enim demum compar conubium fore. aegre id Romana pubes passa, et haud dubie ad vim 6
spectare res coepit. cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, aegritudinem animi dissimulans ludos ex industria parat Neptuno equestri sollemnes; Consualia vocat. indici 7
deinde finitimis spectaculum iubet, quantoque apparatu tum sciebant aut poterant, concelebrant, ut rem claram expectatamque facerent. multi mortales convenere, studio etiam 8
videndae novae urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Crustumini, Antemnates; etiam Sabinorum omnis multitudo 9
cum liberis ac coniugibus venit. invitati hospitaliter per domos cum situm moeniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur tam brevi rem Romanam crevisse. ubi 10
spectaculi tempus venit, deditaeque eo mentes cum oculis erant, tum ex composito orta vis, signoque dato iuventus Romana ad rapiendas virgines discurrit. magna pars forte, in quem 11
quaeque inciderat, raptae; quasdam forma excellentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant; unam longe ante alias 12
specie ac pulchritudine insignem a globo Talassii cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum: inde nuptialem hanc vocem factam. turbato per metum ludicro 13

maesti parentes virginum profugiunt, incusantes violati
hospitii scelus deumque invocantes, cuius ad sollemne ludos-
14 que per fas ac fidem decepti venissent. nec raptis aut spes
de se melior aut indignatio est minor. sed ipse Romulus
circumibat docebatque patrum id superbia factum, qui
conubium finitimis negassent; illas tamen in matrimonio, in
societate fortunarum omnium civitatisque et, quo nihil carius
humano generi sit, liberum fore; mollirent modo iras et,
15 quibus fors corpora dedisset, darent animos. saepe ex iniuria
postmodum gratiam ortam, eoque melioribus usuras viris,
quod adnisurus pro se quisque sit, ut, cum suam vicem
functus officio sit, parentium etiam patriaeque expleat de-
16 siderium. accedebant blanditiae virorum factum purgantium
cupiditate atque amore, quae maxime ad muliebre ingenium
efficaces preces sunt.

1 X. Iam admodum mitigati animi raptis erant; at rap-
tarum parentes tum maxime sordida veste lacrimisque et
querellis civitates concitabant. nec domi tantum indignationes
continebant, sed congregabantur undique ad T. Tatium, regem
Sabinorum, et legationes eo, quod maximum Tatii nomen
2 in iis regionibus erat, conveniebant. Caeninenses Crustumi-
nique et Antemnates erant, ad quos eius iniuriae pars per-
tinebat. lente agere his Tatius Sabinique visi sunt; ipsi inter
3 se tres populi communiter bellum parant. ne Crustumini
quidem atque Antemnates pro ardore iraque Caeninensium
satis se inpigre movent; ita per se ipsum nomen Caeninum
4 in agrum Romanum impetum facit. sed effuse vastantibus
fit obvius cum exercitu Romulus levique certamine docet
vanam sine viribus iram esse. exercitum fundit fugatque,
fusum persequitur, regem in proelio obtruncat et spoliat,
5 duce hostium occiso urbem primo impetu capit. inde exer-
citu victore reducto ipse, cum factis vir magnificus tum
factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium caesi
suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens in Capitolium
escendit ibique ea cum ad quercum pastoribus sacram de-
posuisset, simul cum dono designavit templo Iovis fines
6 cognomenque addidit deo. „Iuppiter Feretri“ inquit, „haec
tibi victor Romulus rex regia arma fero templumque his
regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico, sedem
opimis spoliis, quae regibus ducibusque hostium caesis me
7 auctorem sequentes posteri ferent.“ haec templi est origo,
quod primum omnium Romae sacratum est. ita deinde diis

visum, nec inritam conditoris templi vocem esse, qua laturos
eo spolia posteros nuncupavit, nec multitudine compotum
eius doni vulgari laudem. bina postea inter tot annos, tot
bella opima parta sunt spolia; adeo rara eius fortuna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exer- 1
citus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Ro-
manos incursionem facit. raptim et ad hos Romana legio
ducta palatos in agris oppressit. fusi igitur primo impetu 2
et clamore hostes, oppidum captum, duplicique victoria
ovantem Romulum Hersilia coniunx precibus raptarum fati-
gata orat, ut parentibus earum det veniam et in civitatem
accipiat: ita rem coalescere concordia posse. facile impe-
tratum. inde contra Crustuminos profectus bellum inferentes. 3
ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi, cer-
taminis fuit. utroque coloniae missae; plures inventi, qui 4
propter ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent.
et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maxime
ac propinquis raptarum.

Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id 5
maximum fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem actum
est, nec ostenderunt bellum prius quam intulerunt. consilio 6
etiam additus dolus. Sp. Tarpeius Romanae praeerat arci.
huius filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in
arcem accipiat; aquam forte ea tum sacris extra moenia
petitum ierat. accepti obrutam armis necavere, seu ut vi 7
capta potius arx videretur, seu prodendi exempli causa, ne
quid usquam fidum proditori esset. additur fabula, quod 8
vulgo Sabini aureas armillas magni ponderis bracchio laevo
gemmatosque magna specie anulos habuerint, pepigisse eam,
quod in sinistris manibus haberent; eo scuta illi pro aureis
donis congesta. sunt, qui eam ex pacto tradendi, quod in 9
sinistris manibus esset, derecto arma petisse dicant et fraude
visam agere sua ipsam peremptam mercede.

XII. Tenuere tamen arcem Sabini atque inde postero 1
die, cum Romanus exercitus instructus quod inter Palatinum
Capitolinumque collem campi est conplesset, non prius
descenderunt in aequum, quam ira et cupiditate reciperandae
arcis stimulante animos in adversum Romani subiere. prin- 2
cipes utrimque pugnam ciebant, ab Sabinis Mettius Curtius,
ab Romanis Hostius Hostilius. hic rem Romanam iniquo
loco ad *prima signa* animo atque audacia sustinebat. ut 3

Hostius cecidit, confestim Romana inclinatur acies fusaque
4 est ad veterem portam Palatii. Romulus et ipse turba fugien-
tium actus arma ad caelum tollens „Iuppiter, tuis“ inquit
„iussus avibus hic in Palatio prima urbi fundamenta ieci.
arcem iam scelere emptam Sabini habent; inde huc armati
5 superata media valle tendunt; at tu, pater deum hominum-
que, hinc saltem arce hostes, deme terrorem Romanis
6 fugamque foedam siste. hic ego tibi templum Statori Iovi,
quod monumentum sit posteris tua praesenti ope servatam
7 urbem esse, voveo.“ haec precatus, velut si sensisset auditas
preces, „hinc“ inquit, „Romani, Iuppiter optimus maximus
resistere atque iterare pugnam iubet.“ restitere Romani
tamquam caelesti voce iussi; ipse ad primores Romulus
8 provolat. Mettius Curtius ab Sabinis princeps ab arce
decucurrerat et effusos egerat Romanos, toto quantum foro
spatium est. nec procul iam a porta Palatii erat clamitans:
„vicimus perfidos hospites, inbelles hostes; iam sciunt longe
9 aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris.“ in eum
haec gloriantem cum globo ferocissimorum iuvenum Romulus
impetum facit. ex equo tum forte Mettius pugnabat; eo pelli
facilius fuit. pulsum Romani persequuntur; et alia Romana
10 acies audacia regis accensa fundit Sabinos. Mettius in pa-
ludem sese strepitu sequentium trepidante equo coniecit,
averteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. et ille
quidem annuentibus ac vocantibus suis favore multorum
addito animo evadit; Romani Sabinique in media convalle
duorum montium redintegrant proelium. sed res Romana
erat superior.

1 XIII. Tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bellum
ortum erat, crinibus passis scissaque veste victo malis mu-
liebri pavore ausae se inter tela volantia inferre, ex trans-
2 verso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere iras,
hinc patres hinc viros orantes, ne se sanguine nefando soceri
generique respergerent, ne parricidio macularent partus suos,
3 nepotum illi, hi liberum progeniem. „si adfinitatis inter vos,
si conubii piget, in nos vertite iras; nos causa belli, nos
vulnerum ac caedium viris ac parentibus sumus; melius
peribimus quam sine alteris vestrum viduae aut orbae vive-
4 mus.“ movet res cum multitudinem tum duces; silentium
et repentina fit quies; inde ad foedus faciendum duces
prodeunt; nec pacem modo, sed civitatem unam ex duabus
5 faciunt. regnum consociant, imperium omne conferunt Romam.

ita geminata urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati. monumentum eius pugnae, ubi primum ex profunda emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum appellarunt.

Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores Sabinas 6
viris ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. itaque, cum populum in curias triginta divideret, nomina earum
curiis inposuit. id non traditur, cum haud dubie aliquanto 7
numerus maior hoc mulierum fuerit, aetate an dignitatibus suis virorumque an sorte lectae sint, quae nomina curiis
darent. eodem tempore et centuriae tres equitum conscriptae 8
sunt: Ramnenses ab Romulo, ab T. Tatio Titienses appellati; Lucerum nominis et originis causa incerta est. inde non modo commune, sed concors etiam regnum duobus regibus fuit.

XIV. Post aliquot annos propinqui regis Tatii legatos 1
Laurentium pulsant, cumque Laurentes iure gentium agerent,
apud Tatium gratia suorum et preces plus poterant. igitur 2
illorum poenam in se vertit; nam Lavini, cum ad sollemne
sacrificium eo venisset, concursu facto interficitur. eam rem 3
minus aegre, quam dignum erat, tulisse Romulum ferunt, seu ob infidam societatem regni, seu quia haud iniuria caesum credebat. itaque bello quidem abstinuit; ut tamen expiarentur legatorum iniuriae regisque caedes, foedus inter Romam Laviniumque urbes renovatum est.

Et cum his quidem insperata pax erat; aliud multo 4
propius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidenates nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere. iuventute armata immissa vastatur agri quod
inter urbem ac Fidenas est. inde ad laevam versi, quia 5
dextra Tiberis arcebat, cum magna trepidatione agrestium populantur, tumultusque repens ex agris in urbem inlatus
pro nuntio fuit. excitus Romulus — neque enim dilationem 6
pati tam vicinum bellum poterat — exercitum educit, castra
a Fidenis mille passuum locat. ibi modico praesidio relicto 7
egressus omnibus copiis partem militum locis circa, densis abditam virgultis, obscuris subsidere in insidiis iussit; cum parte maiore atque omni equitatu profectus, id quod quaerebat, tumultuoso et minaci genere pugnae, adequitando ipsis prope portis hostem excivit. fugae quoque, quae simulanda erat, eadem equestris pugna causam minus mirabilem dedit.
et cum velut inter pugnae fugaeque consilium trepidante 8

equitatu pedes quoque referret gradum, plenis repente portis
effusi hostes inpulsa Romana acie studio instandi sequendi-
9 que trahuntur ad locum insidiarum. inde subito exorti Romani
transversam invadunt hostium aciem, addunt pavorem mota
e castris signa eorum, qui in praesidio relicti fuerant; ita
multiplici terrore perculsi Fidenates prius paene, quam
Romulus quique cum eo equites erant circumagerent frenis
10 equos, terga vertunt; multoque effusius, quippe vera fuga,
qui simulantes paulo ante secuti erant, oppidum repetebant.
11 non tamen eripuere se hosti; haerens in tergo Romanus,
priusquam fores portarum obicerentur, velut agmine uno
inrumpit.

1 XV. Belli Fidenatis contagione inritati Veientium animi
et consanguinitate — nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt —
et quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus
infesta finitimis essent, stimulabat, in fines Romanos excu-
2 currerunt populabundi magis quam iusti more belli. itaque
non castris positis, non expectato hostium exercitu raptam
ex agris praedam portantes Veios rediere. Romanus contra,
postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimae
3 instructus intentusque Tiberim transit. quem postquam castra
ponere et ad urbem accessurum Veientes audivere, obviam
egressi, ut potius acie decernerent, quam inclusi de tectis
4 moenibusque dimicarent. ibi viribus nulla arte adiutis tantum
veterani robore exercitus rex Romanus vicit persecutusque
fusos ad moenia hostes urbe valida muris ac situ ipso munita
abstinuit; agros rediens vastat ulciscendi magis quam praedae
5 studio. eaque clade haud minus quam adversa pugna sub-
acti Veientes pacem petitum oratores Romam mittunt. agri
parte multatis in centum annos indutiae datae.

Haec ferme Romulo regnante domi militiaeque gesta,
6 quorum nihil absonum fidei divinae originis divinitatisque
post mortem creditae fuit, non animus in regno avito reci-
7 perando, non condendae urbis consilium, non bello ac pace
firmandae. ab illo enim profecto viribus datis tantum valuit,
8 ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. multi-
tudini tamen gratior fuit quam patribus, longe ante alios
acceptissimus militum animis; trecentosque armatos ad custo-
diam corporis, quos Celeres appellavit, non in bello solum,
sed etiam in pace habuit.

1 XVI. His immortalibus editis operibus cum ad exer-
citum recensendum contionem in campo ad Caprae paludem

haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore toni-
tribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum
eius contioni abstulerit; nec deinde in terris Romulus fuit. 2
Romana pubes sedato tandem pavore, postquam ex tam
turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuam
sedem regiam vidit, etsi satis credebat patribus, qui proximi
steterant, sublimem raptum procella, tamen velut orbitatis
metu icta maestum aliquamdiu silentium obtinuit. deinde a
paucis initio facto deum deo natum, regem parentemque 3
urbis Romanae salvere universi Romulum iubent; pacem
precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet
progeniem. fuisse credo tum quoque aliquos, qui discerptum 4
regem patrum manibus taciti arguerent; manavit enim haec
quoque, sed perobscura fama; illam alteram admiratio viri
et pavor praesens nobilitavit. et consilio etiam unius hominis 5
addita rei dicitur fides. namque Proculus Iulius, sollicita
civitate desiderio regis et infensa patribus, gravis, ut traditur,
quamvis magnae rei auctor, in contionem prodit. „Romulus“ 6
inquit, „Quirites, parens urbis huius, prima hodierna luce
caelo repente delapsus se mihi obvium dedit. cum perfusus
horrore venerabundus adstitissem, petens precibus, ut contra
intueri fas esset, „abi, nuntia“ inquit „Romanis caelestes ita
velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit; proinde rem 7
militarem colant sciantque et ita posteris tradant nullas opes
humanas armis Romanis resistere posse.“ „haec“, inquit, 8
„locutus sublimis abiit.“ mirum, quantum illi viro nuntianti
haec fidei fuerit, quamque desiderium Romuli apud plebem
exercitumque facta fide immortalitatis lenitum sit.

XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cupido 1
versabat. necdum ad singulos, quia nemo magnopere emine-
bat in novo populo, pervenerat; factionibus inter ordines
certabatur. oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem 2
ab sua parte non erat regnatum, in societate aequa posses-
sionem imperii amitterent, sui corporis creari regem vole-
bant; Romani veteres peregrinum regem aspernabantur. in 3
variis voluntatibus regnari tamen omnes volebant libertatis
dulcedine nondum experta. timor deinde patres incessit, ne 4
civitatem sine imperio, exercitum sine duce multarum circa
civitatium inritatis animis vis aliqua externa adoriretur. et
esse igitur aliquod caput placebat, et nemo alteri concedere
in animum inducebat. ita rem inter se centum patres
decem decuriis factis singulisque in singulas decurias creatis, 5

qui summae rerum praeessent, consociant. decem imperita-
6 bant; unus cum insignibus imperii et lictoribus erat; quin-
que dierum spatio finiebatur imperium ac per omnes in
orbem ibat; annuumque intervallum regni fuit. id ab re, quod
7 nunc quoque tenet nomen, interregnum appellatum. fremere
deinde plebs multiplicatam servitutem, centum pro uno
dominos factos; nec ultra nisi regem et ab ipsis creatum
8 videbantur passuri. cum sensissent ea moveri patres, offe-
rendum ultro rati, quod amissuri erant, ita gratiam ineunt
summa potestate populo permissa, ut non plus darent iuris
9 quam retinerent. decreverunt enim, ut, cum populus regem
iussisset, id sic ratum esset, si patres auctores fierent. hodie
quoque in legibus magistratibusque rogandis usurpatur idem
ius vi adempta; priusquam populus suffragium ineat, in
10 incertum comitiorum eventum patres auctores fiunt. tum
interrex contione advocata „quod bonum, faustum felixque
sit“ inquit, „Quirites, regem create; ita patribus visum est.
patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur,
11 crearitis, auctores fient.“ adeo id gratum plebi fuit, ut, ne
victi beneficio viderentur, id modo sciscerent iuberentque,
ut senatus decerneret, qui Romae regnaret.

1 XVIII. Inclita iustitia religioque ea tempestate Numae
Pompili erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir,
ut in illa quisquam esse aetate poterat, omnis divini atque
2 humani iuris. auctorem doctrinae eius, quia non extat alius,
falso Samium Pythagoram edunt, quem Servio Tullio reg-
nante Romae, centum amplius post annos, in ultima Italiae
ora circa Metapontum Heracleamque et Crotona iuvenum
3 aemulantium studia coetus habuisse constat. ex quibus locis,
etsi eiusdem aetatis fuisset, quae fama in Sabinos? aut quo
linguae commercio quemquam ad cupiditatem discendi exci-
visset? quove praesidio unus per tot gentes dissonas sermone
4 moribusque pervenisset? suopte igitur ingenio temperatum
animum virtutibus fuisse opinor magis, instructumque non
tam peregrinis artibus quam disciplina tetrica ac tristi
veterum Sabinorum, quo genere nullum quondam incorruptius
5 fuit. audito nomine Numae patres Romani, quamquam incli-
nari opes ad Sabinos rege inde sumpto videbantur, tamen
neque se quisquam nec factionis suae alium nec denique
patrum aut civium quemquam praeferre illi viro ausi ad
unum omnes Numae Pompilio regnum deferendum decer-
nunt. accitus, sicut Romulus augurato urbe condenda regnum

adeptus est, de se quoque deos consuli iussit. inde ab au- 6
gure, cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque
sacerdotium fuit, deductus in arcem in lapide ad meridiem
versus consedit. augur ad laevam eius capite velato sedem 7
cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens,
quem lituum appellarunt. inde ubi prospectu in urbem
agrumque capto deos precatus regiones ab oriente ad occa-
sum determinavit, dextras ad meridiem partes, laevas ad
septentrionem esse dixit, signum contra, quoad longissime 8
conspectum oculi ferebant, animo finivit; tum lituo in laevam
manum translato dextra in caput Numae inposita precatus
ita est: „Iuppiter pater, si est fas hunc Numam Pompilium, 9
cuius ego caput teneo, regem Romae esse, uti tu signa nobis
certa adclarassis inter eos fines, quos feci.“ tum peregit
verbis auspicia, quae mitti vellet. quibus missis declaratus 10
rex Numa de templo descendit.

XIX. Qui regno ita potitus urbem novam, conditam 1
vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de integro
condere parat. quibus cum inter bella adsuescere videret 2
non posse, quippe efferari militia animos, mitigandum fero-
cem populum armorum desuetudine ratus, Ianum ad infimum
Argiletum indicem pacis bellique fecit, apertus ut in armis
esse civitatem, clausus pacatos circa omnes populos signi-
ficaret. bis deinde post Numae regnum clausus fuit, semel 3
T. Manlio consule post Punicum primum perfectum bellum,
iterum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videremus, post
bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra
marique parta. clauso eo cum omnium circa finitimorum 4
societate ac foederibus iunxisset animos, positis externorum
periculorum curis ne luxuriarent otio animi, quos metus
hostium disciplinaque militaris continuerat, omnium primum,
rem ad multitudinem inperitam et illis saeculis rudem effi-
cacissimam, deorum metum iniciendum ratus est. qui cum 5
descendere ad animos sine aliquo commento miraculi non
posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus nocturnos
esse; eius se monitu, quae acceptissima diis essent, sacra
instituere, sacerdotes suos cuique deorum praeficere.

Atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim 6
menses discribit annum; quem, quia tricenos dies singulis
mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui
solstitiali circumagitur orbe, intercalariis mensibus inter-
ponendis ita dispensavit, ut vicesimo anno ad metam

7 eandem solis, unde orsi essent, plenis omnium annorum
spatiis dies congruerent. idem nefastos dies fastosque fecit,
quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.

1 XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quam-
quam ipse plurima sacra obibat, ea maxime, quae nunc ad
2 Dialem flaminem pertinent. sed quia in civitate bellicosa
plures Romuli quam Numae similes reges putabat fore
iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae vicis desererentur,
flaminem Iovi adsiduum sacerdotem creavit insignique eum
3 veste et curuli regia sella adornavit. huic duos flamines
adiecit, Marti unum, alterum Quirino; virginesque Vestae
legit, Alba oriundum sacerdotium et genti conditoris haud
alienum. iis, ut adsiduae templi antistites essent, stipendium
de publico statuit, virginitate aliisque caerimoniis venera-
4 biles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti Gradivo
legit tunicaeque pictae insigne dedit et super tunicam aeneum
pectori tegumen caelestiaque arma, quae ancilia appellantur,
ferre ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis
5 sollemnique saltatu iussit. pontificem deinde Numam Mar-
cium, Marci filium, ex patribus legit eique sacra omnia
exscripta exsignataque attribuit, quibus hostiis, quibus die-
bus, ad quae templa sacra fierent, atque unde in eos sump-
6 tus pecunia erogaretur. cetera quoque omnia publica pri-
vataque sacra pontificis scitis subiecit, ut esset, quo con-
sultum plebes veniret, ne quid divini iuris neglegendo
7 patrios ritus peregrinosque adsciscendo turbaretur; nec
caelestes modo caerimonias, sed iusta quoque funebria pla-
candosque manes ut idem pontifex edoceret, quaeque prodigia
fulminibus aliove quo visu missa susciperentur atque cura-
rentur. ad ea elicienda ex mentibus divinis Iovi Elicio aram
in Aventino dicavit deumque consuluit auguriis, quae susci-
pienda essent.

1 XXI. Ad haec consultanda procurandaque multitudine
omni a vi et armis conversa et animi aliquid agendo occu-
pati erant, et deorum adsidua insidens cura, cum interesse
rebus humanis caeleste numen videretur, ea pietate omnium
pectora imbuerat, ut fides ac ius iurandum pro anxio legum
2 ac poenarum metu civitatem regerent. et cum ipsi se ho-
mines in regis velut unici exempli mores formarent, tum
finitimi etiam populi, qui antea castra, non urbem positam
in medio ad sollicitandam omnium pacem crediderant, in
eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem totam in cultum

versam deorum violare ducerent nefas. lucus erat, quem 3
medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua. quo quia
se persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae
inferebat, Camenis eum lucum sacravit, quod earum ibi
concilia cum coniuge sua Egeria essent. et Fidei sollemne 4
instituit. ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi
iussit manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere,
significantes fidem tutandam sedemque eius etiam in dexteris
sacratam esse. multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, 5
quae Argeos pontifices vocant, dedicavit. omnium tamen
maximum eius operum fuit tutela per omne regni tempus
haud minor pacis quam regni. ita duo deinceps reges, alius 6
alia via, ille bello hic pace, civitatem auxerunt. Romulus
septem et triginta regnavit annos, Numa tres et quadraginta.
cum valida tum temperata et belli et pacis artibus erat civitas.

XXII. Numae morte ad interregnum res rediit. inde 1
Tullum Hostilium, nepotem Hostili, cuius in infima arce clara
pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus iussit; patres
auctores facti. hic non solum proximo regi dissimilis, sed 2
ferocior etiam quam Romulus fuit. cum aetas viresque tum
avita quoque gloria animum stimulabat. senescere igitur
civitatem otio ratus undique materiam excitandi belli quae-
rebat. forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, 3
Albani ex Romano praedas in vicem agerent. imperitabat
tum C. Cluilius Albae. utrimque legati fere sub idem tempus 4
ad res repetendas missi. Tullus praeceperat suis, ne quid
prius quam mandata agerent; satis sciebat negaturum Alba-
num: ita pie bellum indici posse. ab Albanis socordius 5
res acta; excepti hospitio ab Tullo blande ac benigne, comiter
regis convivium celebrant. tantisper Romani et res repeti-
verant priores et neganti Albano bellum in tricesimum diem
indixerant. haec renuntiant Tullo. tum legatis Tullus dicendi 6
potestatem, quid petentes venerint, facit. illi omnium ignari
primum purgando terunt tempus: se invitos quicquam, quod
minus placeat Tullo, dicturos, sed imperio subigi: res repe-
titum se venisse; ni reddantur, bellum indicere iussos. ad 7
haec Tullus „nuntiate“ inquit „regi vestro regem Romanum
deos facere testes, uter prius populus res repetentes legatos
aspernatus dimiserit, ut in eum omnes expetant huiusce
clades belli.“

XXIII. Haec nuntiant domum Albani. et bellum 1
utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello,

prope inter parentes natosque, Troianam utramque prolem,
cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Albanorum
2 stirpe regum oriundi Romani essent. eventus tamen belli
minus miserabilem dimicationem fecit, quod nec acie cer-
tatum est, et tectis modo dirutis alterius urbis duo populi
3 in unum confusi sunt.
Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum
impetum fecere. castra ab urbe haud plus quinque
milia passuum locant, fossa circumdant; fossa Cluilia
4 ab nomine ducis per aliquot saecula appellata est, donec
cum re nomen quoque vetustate abolevit. in his castris
Cluilius, Albanus rex, moritur; dictatorem Albani Mettium
Fufetium creant. interim Tullus ferox, praecipue morte
regis, magnumque deorum numen ab ipso capite orsum in
omne nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum inpium
dictitans, nocte praeteritis hostium castris infesto exercitu
5 in agrum Albanum pergit. ea res ab stativis excivit Mettium.
ducit quam proxime ad hostem potest. inde legatum prae-
missum nuntiare Tullo iubet, priusquam dimicent, opus esse
conloquio; si secum congressus sit, satis scire ea se alla-
turum, quae nihilo minus ad rem Romanam quam ad Al-
6 banam pertineant. haud aspernatus Tullus, tamen, si vana
adferantur, in aciem educit. exeunt contra et Albani. post-
quam structi utrimque stabant, cum paucis procerum in
7 medium duces procedunt. ibi infit Albanus: „iniurias et non
redditas res ex foedere quae repetitae sint, et ego regem
nostrum Cluilium causam huiusce esse belli audisse videor
nec te dubito, Tulle, eadem prae te ferre; sed si vera potius
quam dictu speciosa dicenda sunt, cupido imperii duos
8 cognatos vicinosque populos ad arma stimulat. neque, recte
an perperam, interpretor; fuerit ista eius deliberatio, qui
bellum suscepit; me Albani gerendo bello ducem creavere.
illud te, Tulle, monitum velim: Etrusca res quanta circa
nos teque maxime sit, quo propior es Tuscis, hoc magis
9 scis. multum illi terra, plurimum mari pollent. memor esto,
iam cum signum pugnae dabis, has duas acies spectaculo
fore, ut fessos confectosque simul victorem ac victum adgre-
diantur. itaque, si nos di amant, quoniam non contenti
libertate certa in dubiam imperii servitiique aleam imus,
ineamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine magna
clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni possit."
10 haud displicet res Tullo, quamquam cum indole animi tum

spe victoriae ferocior erat. quaerentibus utrimque ratio
initur, cui et fortuna ipsa praebuit materiam.

XXIV. Forte in duobus tum exercitibus erant trige- 1
mini fratres nec aetate nec viribus dispares. Horatios Curia-
tiosque fuisse satis constat, nec ferme res antiqua alia est
nobilior; tamen in re tam clara nominum error manet, utrius
populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. auctores utroque trahunt;
plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent; hos ut 2
sequar, inclinat animus. cum trigeminis agunt reges, ut pro sua
quisque patria dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria
fuerit. nihil recusatur; tempus et locus convenit. priusquam 3
dimicarent, foedus ictum inter Romanos et Albanos est his
legibus, ut, cuius populi cives eo certamine vicissent, is
alteri populo cum bona pace imperitaret. foedera alia aliis
legibus, ceterum eodem modo omnia fiunt. tum ita factum 4
accepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est. fetialis
regem Tullum ita rogavit: „iubesne me, rex, cum patre patrato
populi Albani foedus ferire?“ iubente rege „sagmina“ inquit
„te, rex, posco.“ rex ait: „puram tollito.“ fetialis ex arce 5
graminis herbam puram attulit. postea regem ita rogavit:
„rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiri-
tium, vasa comitesque meos?“ rex respondit: „quod sine
fraude mea populique Romani Quiritium fiat, facio.“ fetialis 6
erat M. Valerius; is patrem patratum Sp. Fusium fecit
verbena caput capillosque tangens. pater patratus ad ius
iurandum patrandum, id est sanciendum fit foedus multis-
que id verbis, quae longo effata carmine non operae est
referre, peragit. legibus deinde recitatis „audi“ inquit, 7
„Iuppiter, audi, pater patrate populi Albani, audiat popu-
lus Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabulis
cerave recitata sunt sine dolo malo, utique ea hic hodie
rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior
non deficiet. si prior defexit publico consilio dolo malo, 8
tum illo die, Iuppiter, populum Romanum sic ferito, ut ego
hunc porcum hic hodie feriam; tantoque magis ferito, quanto
magis potes pollesque.“ id ubi dixit, porcum saxo silice 9
percussit. sua item carmina Albani suumque ius iurandum
per suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.

XXV. Foedere icto trigemini, sicut convenerat, arma 1
capiunt. cum sui utrosque adhortarentur, deos patrios, pa-
triam ac parentes, quicquid civium domi, quicquid in exer-
citu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus, feroces

et suopte ingenio et pleni adhortantium vocibus in medium
2 inter duas acies procedunt. consederant utrimque pro castris
duo exercitus periculi magis praesentis quam curae ex-
pertes: quippe imperium agebatur in tam paucorum virtute
atque fortuna positum. itaque ergo erecti suspensique in
3 minime gratum spectaculum animos intendunt. datur signum
infestisque armis velut acies terni iuvenes magnorum exer-
cituum animos gerentes concurrunt. nec his nec illis peri-
culum suum, publicum imperium servitiumque obversatur
animo futuraque ea deinde patriae fortuna, quam ipsi
4 fecissent. ut primo statim concursu concrepuere arma mican-
tesque fulsere gladii, horror ingens spectantes perstringit;
5 et neutro inclinata spe torpebat vox spiritusque. consertis
deinde manibus cum iam non motus tantum corporum agi-
tatioque anceps telorum armorumque, sed vulnera quoque
et sanguis spectaculo essent, duo Romani, super alium alius,
6 vulneratis tribus Albanis exspirantes corruerunt. ad quorum
casum cum conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanas
legiones iam spes tota, nondum tamen cura deseruerat,
exanimes vice unius, quem tres Curiatii circumsteterant.
7 forte is integer fuit, ut universis solus nequaquam par, sic
adversus singulos ferox. ergo, ut segregaret pugnam eorum,
capessit fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere
8 adfectum corpus sineret. iam aliquantum spatii ex eo loco,
ubi pugnatum est, aufugerat, cum respiciens videt magnis
9 intervallis sequentes; unum haud procul ab sese abesse. in
eum magno impetu rediit et, dum Albanus exercitus in-
clamat Curiatios, uti opem ferant fratri, iam Horatius caeso
hoste victor secundam pugnam petebat. tunc clamore, qualis
ex insperato faventium solet, Romani adiuvant militem
10 suum: et ille defungi proelio festinat. prius itaque, quam
alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum
11 Curiatium conficit; iamque aequato Marte singuli supererant,
sed nec spe nec viribus pares. alterum intactum ferro cor-
pus et geminata victoria ferocem in certamen tertium dabat;
alter fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus victus-
12 que fratrum ante se strage victori obicitur hosti. nec illud
proelium fuit. Romanus exultans „duos“ inquit „fratrum
Manibus dedi; tertium causae belli huiusce, ut Romanus
Albano imperet, dabo.“ male sustinenti arma gladium superne
13 iugulo defigit; iacentem spoliat. Romani ovantes ac gratu-
lantes Horatium accipiunt eo maiore cum gaudio, quod prope

metum res fuerat. ad sepulturam inde suorum nequaquam
paribus animis vertuntur, quippe imperio alteri aucti, alteri
dicionis alienae facti. sepulcra exstant, quo quisque loco 14
cecidit, duo Romana uno loco propius Albam, tria Albana
Romam versus, sed distantia locis, ut et pugnatum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio 1
ex foedere icto, quid imperaret, imperat Tullus, uti iuven-
tutem in armis habeat; usurum se eorum opera, si bellum
cum Veientibus foret. ita exercitus inde domos abducti. 2
princeps Horatius ibat trigemina spolia prae se gerens; cui
soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia
ante portam Capenam fuit; cognitoque super umeros fratris
paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines et
flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. movet feroci 3
iuveni animum conploratio sororis in victoria sua tantoque
gaudio publico. stricto itaque gladio simul verbis increpans
transfigit puellam. „abi hinc cum immaturo amore ad spon- 4
sum“ inquit, „oblita fratrum mortuorum vivique, oblita pa-
triae. sic eat, quaecumque Romana lugebit hostem.“ atrox 5
visum id facinus patribus plebique, sed recens meritum
facto obstabat. tamen raptus in ius ad regem. rex, ne ipse
tam tristis ingratique ad vulgus iudicii ac secundum iudi-
cium supplicii auctor esset, concilio populi advocato „duum-
viros“ inquit, „qui Horatio perduellionem iudicent, secundum
legem facio.“ lex horrendi carminis erat: duumviri per- 6
duellionem iudicent; si a duumviris provocarit, provocatione
certato; si vincent, caput obnubito; infelici arbori reste
suspendito; verberato vel intra pomerium vel extra pome-
rium. hac lege duumviri creati, qui se absolvere non reban- 7
tur ea lege ne innoxium quidem posse, cum condemnassent,
tum alter ex iis „P. Horati, tibi perduellionem iudico“
inquit; „i, lictor, conliga manus.“ accesserat lictor iniciebat- 8
que laqueum. tum Horatius auctore Tullo, clemente legis
interprete, „provoco“ inquit. ita de provocatione certatum
ad populum est. moti homines sunt in eo iudicio maxime 9
P. Horatio patre proclamante se filiam iure caesam iudicare;
ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse.
orabat deinde, ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe
conspexissent, orbum liberis facerent. inter haec senex 10
iuvenem amplexus, spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui
nunc pila Horatia appellatur, ostentans „huncine“ aiebat,
quem modo decoratum ovantemque victoria incedentem

vidistis, Quirites, eum sub furca vinctum inter verbera et
cruciatus videre potestis? quod vix Albanorum oculi tam
11 deforme spectaculum ferre possent. i, lictor, conliga manus,
quae paulo ante armatae imperium populo Romano pepere-
runt. i, caput obnube liberatoris urbis huius; arbore infe-
lici suspende; verbera vel intra pomerium, modo inter illa
pila et spolia hostium, vel extra pomerium, modo inter
sepulcra Curiatiorum. quo enim ducere hunc iuvenem po-
testis, ubi non sua decora eum a tanta foeditate supplicii
12 vindicent?" non tulit populus nec patris lacrimas nec ipsius
parem in omni periculo animum, absolveruntque admiratione
magis virtutis quam iure causae. itaque, ut caedes manifesta
aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium
13 expiaret pecunia publica. is quibusdam piacularibus sacri-
ficiis factis, quae deinde genti Horatiae tradita sunt, trans-
misso per viam tigillo capite adoperto velut sub iugum
misit iuvenem. id hodie quoque publice semper refectum
14 manet; sororium tigillum vocant. Horatiae sepulcrum, quo
loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

1 XXVII. Nec diu pax Albana mansit. invidia vulgi,
quod tribus militibus fortuna publica commissa fuerat, vanum
ingenium dictatoris corrupit et, quoniam recta consilia haud
bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos coepit.
2 igitur, ut prius in bello pacem, sic in pace bellum quaerens,
quia suae civitati animorum plus quam virium cernebat
esse, ad bellum palam atque ex edicto gerundum alios con-
citat populos, suis per speciem societatis proditionem reser-
3 vat. Fidenates, colonia Romana, Veientibus sociis consilii
adsumptis pacto transitionis Albanorum ad bellum atque
4 arma incitantur. cum Fidenae aperte descissent, Tullus
Mettio exercituque eius ab Alba accito contra hostes ducit.
ubi Anienem transiit, ad confluentes collocat castra. inter
eum locum et Fidenas Veientium exercitus Tiberim trans-
5 ierat. hi in acie prope flumen tenuere dextrum cornu; in
sinistro Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus
Veientem hostem derigit suos, Albanos contra legionem
Fidenatium collocat. Albano non plus animi erat quam fidei.
6 nec manere ergo nec transire aperte ausus, sensim ad mon-
tes succedit; inde, ubi satis subisse sese ratus est, erigit
totam aciem fluctuansque animo, ut tereret tempus, ordines
explicat. consilium erat, qua fortuna rem daret, ea inclinare
7 vires. miraculo primo esse Romanis, qui proximi steterant,

ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt; inde
eques citato equo nuntiat regi abire Albanos. Tullus in re
trepida duodecim vovit Salios fanaque Pallori ac Pavori.
equitem clara increpans voce, ut hostes exaudirent, redire 8
in proelium iubet: nihil trepidatione opus esse; suo iussu
circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga
invadant: item imperat, ut hastas equites erigerent. id fac- 9
tum magnae parti peditum Romanorum conspectum abeuntis
Albani exercitus intersaepsit; qui viderant, id, quod ab
rege auditum erat, rati, eo acrius pugnant. terror ad hostes
transit: et audiverant clara voce dictum, et magna pars
Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine
sciebant. itaque, ne subito ex collibus decursu Albanorum 10
intercluderentur ab oppido, terga vertunt. instat Tullus
fusoque Fidenatium cornu in Veientem alieno pavore per-
culsum ferocior redit. nec illi tulere impetum, sed ab effusa
fuga flumen obiectum ab tergo arcebat. quo postquam fuga
inclinavit, alii arma foede iactantes in aquam caeci ruebant,
alii, dum cunctantur in ripis, inter fugae pugnaeque con-
silium oppressi. non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, 1
deductus in campos. Mettius Tullo devictos hostes gratu-
latur; contra Tullus Mettium benigne adloquitur. quod bene
vertat, castra Albanos Romanis castris iungere iubet; sacri-
ficium lustrale in diem posterum parat. ubi inluxit, paratis 2
omnibus, ut adsolet, vocari ad contionem utrumque exer-
citum iubet. praecones ab extremo orsi primos excivere
Albanos. hi novitate etiam rei moti, ut regem Romanum
contionantem audirent, proximi constitere. ex composito 3
armata circumdatur Romana legio; centurionibus datum
negotium erat, ut sine mora imperia exsequerentur. tum ita 4
Tullus infit: „Romani, si umquam ante alias ullo in bello
fuit, quod primum dis immortalibus gratias ageretis, deinde
vestrae ipsorum virtuti, hesternum id proelium fuit. dimi-
catum est enim non magis cum hostibus quam, quae dimi-
catio maior atque periculosior est, cum proditione ac per-
fidia sociorum. nam, ne vos falsa opinio teneat, iniussu meo 5
Albani subiere ad montes, nec imperium illud meum, sed
consilium et imperii simulatio fuit, ut nec vobis ignorantibus
deseri vos averteretur a certamine animus et hostibus cir-
cumveniri se ab tergo ratis terror ac fuga iniceretur. nec 6
ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est; ducem

secuti sunt, ut et vos, si quo ego inde agmen declinare
voluissem, fecissetis. Mettius ille est ductor itineris huius,
Mettius idem huius machinator belli, Mettius foederis Ro-
mani Albanique ruptor. audeat deinde talia alius, nisi in
7 hunc insigne iam documentum mortalibus dedero.“ cen-
turiones armati Mettium circumsistunt; rex cetera, ut orsus
erat, peragit: „quod bonum, faustum felixque sit populo
Romano ac mihi vobisque, Albani, populum omnem Alba-
num Romam traducere in animo est, civitatem dare plebi,
primores in patres legere, unam urbem, unam rem publi-
cam facere. ut ex uno quondam in duos populos divisa
8 Albana res est, sic nunc in unum redeat.“ ad haec Albana
pubes inermis ab armatis saepta in variis voluntatibus com-
9 muni tamen metu cogente silentium tenet. tum Tullus „Metti
Fufeti“ inquit, „si ipse discere posses fidem ac foedera
servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset; nunc,
quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio
doce humanum genus ea sancta credere, quae a te violata
sunt. ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem Roma-
namque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus passim
10 distrahendum dabis.“ exinde duabus admotis quadrigis in
currus earum distentum inligat Mettium, deinde in diversum
iter equi concitati lacerum in utroque curru corpus, qua
11 inhaeserant vinculis membra, portantes. avertere omnes ab
tanta foeditate spectaculi oculos. primum ultimumque illud
supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum
humanarum fuit; in aliis gloriari licet nulli gentium mitiores
placuisse poenas.

1 XXIX. Inter haec iam praemissi Albam erant equites,
qui multitudinem traducerent Romam. legiones deinde ductae
2 ad diruendam urbem. quae ubi intravere portas, non qui-
dem fuit tumultus ille nec pavor, qualis captarum esse
urbium solet, cum effractis portis stratisve ariete muris aut
arce vi capta clamor hostilis et cursus per urbem arma-
3 torum omnia ferro flammaque miscet; sed silentium triste ac
tacita maestitia ita defixit omnium animos, ut prae metu
obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente con-
silio rogitantesque alii alios nunc in liminibus starent, nunc
errabundi domos suas ultimum illud visuri pervagarentur.
4 ut vero iam equitum clamor exire iubentium instabat, iam
fragor tectorum, quae diruebantur, ultimis urbis partibus
audiebatur, pulvisque ex distantibus locis ortus velut nube

inducta omnia inpleverat, raptim quibus quisque poterat
elatis, cum larem ac penates tectaque, in quibus natus
quisque educatusque esset, relinquentes exirent, iam con- 5
tinens agmen migrantium inpleverat vias, et conspectus
aliorum mutua miseratione integrabat lacrimas, vocesque
etiam miserabiles exaudiebantur mulierum praecipue, cum
obsessa ab armatis templa augusta praeterirent ac velut
captos relinquerent deos. egressis urbe Albanis Romanus 6
passim publica privataque omnia tecta adaequat solo, una-
que hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba
steterat, excidio ac ruinis dedit; templis tamen deum — ita
enim edictum ab rege fuerat — temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albae ruinis. duplicatur 1
civium numerus; Caelius additur urbi mons, et, quo fre-
quentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae capit ibique
deinde habitavit. principes Albanorum in patres, ut ea 2
quoque pars rei publicae cresceret, legit: Iulios, Servilios,
Quinctios, Geganios, Curiatios, Cloelios; templumque ordini
ab se aucto curiam fecit, quae Hostilia usque ad patrum
nostrorum aetatem appellata est. et ut omnium ordinum 3
viribus aliquid ex novo populo adiceretur, equitum decem
turmas ex Albanis legit, legiones et veteres eodem supple-
mento explevit et novas scripsit.

Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti 4
ea tempestate secundum Etruscos opulentissimae viris armis-
que. utrimque iniuriae factae ac res nequiquam erant repe- 5
titae: Tullus ad Feroniae fanum mercatu frequenti negotia-
tores Romanos conprehensos querebatur, Sabini suos prius
in lucum confugisse ac Romae retentos. hae causae belli
ferebantur. Sabini, haud parum memores et suarum virium 6
partem Romae ab Tatio locatam et Romanam rem nuper
etiam adiectione populi Albani auctam, circumspicere et
ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum 7
Veientes. inde ob residuas bellorum iras maxime sollicitatis
ad defectionem animis voluntarios traxere, et apud vagos
quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit; publico au-
xilio nullo adiuti sunt, valuitque apud Veientes — nam de
ceteris minus mirum est — pacta cum Romulo indutiarum
fides. cum bellum utrimque summa ope pararent, vertique 8
in eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus
in agrum Sabinum transire. pugna atrox ad silvam Malitiosam 9
fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum equitatu aucto

10 nuper plurimum Romana acies valuit. ab equitibus repente
invectis turbati ordines sunt Sabinorum; nec pugna deinde
illis constare nec fuga explicari sine magna caede potuit.
1 XXXI. Devictis Sabinis cum in magna gloria magnis-
que opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntia-
tum regi patribusque est in monte Albano lapidibus plu-
2 visse. quod cum credi vix posset, missis ad id visendum
prodigium, in conspectu haud aliter, quam cum grandinem
venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere caelo la-
3 pides. visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacumi-
nis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae velut
diis quoque simul cum patria relictis oblivioni dederant, et
aut Romana sacra susceperant aut fortunae, ut fit, obirati
4 cultum reliquerant deum. Romanis quoque ab eodem prodi-
gio novendiale sacrum publice susceptum est, seu voce cae-
lesti ex Albano monte missa — nam id quoque traditur
— seu haruspicum monitu; mansit certe sollemne, ut, quan-
doque idem prodigium nuntiaretur, feriae per novem dies
agerentur.
5 Haud ita multo post pestilentia laboratum est. unde
cum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies
dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiae
quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque lon-
6 ginquo morbo est inplicitus. tunc adeo fracti simul cum
corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante ratus
esset minus regium quam sacris dedere animum, repente
omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius de-
geret. religionibusque etiam populum inpleret. vulgo iam,
7 homines eum statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, re-
quirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si pax
8 veniaque ab diis impetrata esset, credebant. ipsum regem
tradunt volventem commentarios Numae, cum ibi quaedam
occulta sollemnia sacrificia Iovi Elicio facta invenisset, ope-
ratum iis sacris se abdidisse; sed non rite initum aut cura-
tum id sacrum esse, nec solum nullam ei oblatam caele-
stium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava religione fulmine
ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli
regnavit annos duos et triginta.
1 XXXII. Mortuo Tullo res, ut institutum iam inde ab
initio erat, ad patres redierat, hique interregem nomina-
verant. quo comitia habente Ancum Marcium regem populus
creavit; patres fuere auctores. Numae Pompili regis

nepos, filia ortus, Ancus Marcius erat. qui ut regnare 2
coepit, et avitae gloriae memor, et quia proximum regnum,
cetera egregium, ab una parte haud satis prosperum fuerat,
aut neglectis religionibus aut prave cultis, longe antiquissi-
mum ratus sacra publica, ut ab Numa instituta erant, facere,
omnia ea ex commentariis regis pontificem in album relata
proponere in publico iubet. inde et civibus otii cupidis et
finitimis civitatibus facta spes in avi mores atque instituta
regem abiturum. igitur Latini, cum quibus Tullo regnante 3
ictum foedus erat, sustulerant animos et, cum incursionem
in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis su-
perbe responsum reddunt, desidem Romanum regem inter
sacella et aras acturum esse regnum rati. medium erat in 4
Anco ingenium, et Numae et Romuli memor; et praeterquam
quod avi regno magis necessariam fuisse pacem credebat
cum in novo tum feroci populo, etiam quod illi contigisset
otium sine iniuria, id se haud facile habiturum; temptari
patientiam et temptatam contemni, temporaque esse Tullo
regi aptiora quam Numae. ut tamen, quoniam Numa in 5
pace religiones instituisset, a se bellicae caerimoniae pro-
derentur, nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella
aliquo ritu, ius ab antiqua gente Aequiculis, quod nunc
fetiales habent, descripsit, quo res repetuntur.. legatus ubi 6
ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato
filo — lanae velamen est — „audi, Iuppiter“ inquit; „audite,
fines“ — cuiuscumque gentis sunt, nominat —; „audiat fas:
ego sum publicus nuntius populi Romani; iuste pieque lega-
tus venio verbisque meis fides sit“. peragit deinde postulata. 7
inde Iovem testem facit: „si ego iniuste inpieque illos homines
illasque res dedier mihi exposco, tum patriae compòtem
me numquam siris esse.“ haec, cum fines suprascandit, 8
haec, quicumque ei primus vir obvius fuit, haec portam
ingrediens, haec forum ingressus paucis verbis carminis
concipiendique iuris iurandi mutatis peragit. si non dedun-
tur, quos exposcit, diebus tribus et triginta — tot enim 9
sollemnes sunt — peractis bellum ita indicit: „audi, Iuppiter,
et tu, Iane Quirine, diique omnes caelestes, vosque 10
terrestres, vosque inferni, audite: ego vos testor, populum
illum“ — quicumque est, nominat — „iniustum esse neque
ius persolvere. sed de istis rebus in patria maiores natu
consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.“ cum his
nuntius Romam ad consulendum redit. confestim rex his 11

ferme verbis patres consulebat: „quarum rerum, litium
causa condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri
patrato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis,
quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res
dari, solvi, fieri oportuit, dic“ inquit ei, quem primum sen-
12 tentiam rogabat, „quid censes?“ tum ille: „puro pioque
duello quaerendas censeo itaque consentio consciscoque“.
inde ordine alii rogabantur; quandoque pars maior eorum,
qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum erat con-
sensum. fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam aut san-
guineam praeustam ad fines eorum ferret et non minus
13 tribus puberibus praesentibus diceret: „quod populi Pri-
scorum Latinorum hominesque Prisci Latini adversus popu-
lum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod popu-
lus Romanus Quiritium bellum cum Priscis Latinis iussit
esse senatusque populi Romani Quiritium censuit, consensit,
conscivit, ut bellum cum Priscis Latinis fieret, ob eam rem
ego populusque Romanus populis Priscorum Latinorum ho-
minibusque Priscis Latinis bellum indico facioque.“ id ubi
14 dixisset, hastam in fines eorum emittebat. hoc tum modo ab
Latinis repetitae res ac bellum indictum, moremque eum
posteri acceperunt.
1 XXXIII. Ancus demandata cura sacrorum flaminibus
sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto profectus
Politorium, urbem Latinorum, vi cepit secutusque morem
regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in
2 civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit.
et cum circa Palatium, sedem veterum Romanorum, Sabini
Capitolium atque arcem, Caelium montem Albani inplessent,
Aventinum novae multitudini datum. additi eodem haud ita
3 multo post, Tellenis Ficanaque captis, novi cives. Polito-
rium inde rursus bello repetitum, quod vacuum occupaverant
Prisci Latini; eaque causa diruendae urbis eius fuit Roma-
4 nis, ne hostium semper receptaculum esset. postremo omni
bello Latino Medulliam conpulso aliquamdiu ibi Marte in-
certo varia victoria pugnatum est; nam et urbs tuta muni-
tionibus praesidioque firmata valido erat, et castris in aperto
positis aliquotiens exercitus Latinus comminus cum Romanis
5 signa contulerat. ad ultimum omnibus copiis conisus Ancus
acie primum vincit; inde ingenti praeda potens Romam
redit, tum quoque multis milibus Latinorum in civitatem
acceptis, quibus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Mur-

ciae datae sedes. Ianiculum quoque adiectum, non inopia 6
loci, sed ne quando ea arx hostium esset. id non muro solum, sed etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio, tum primum in Tiberi facto, coniungi urbi placuit. Quiritium 7
quoque fossa, haud parvum munimentum a planioribus aditu locis, Anci regis opus est. ingenti incremento rebus auctis 8
cum in tanta multitudine hominum discrimine recte an perperam facti confuso facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem increscentis audaciae media urbe imminens foro aedificatur. nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager 9
finesque: silva Mesia Veientibus adempta usque ad mare imperium prolatum, et in ore Tiberis Ostia urbs condita, salinae circa factae, egregieque rebus bello gestis aedes Iovis Feretrii amplificata.

XXXIV. Anco regnante Lucumo, vir inpiger ac divi- 1
tiis potens, Romam commigravit cupidine maxime ac spe magni honoris, cuius adipiscendi Tarquiniis — nam ibi quoque peregrina stirpe oriundus erat — facultas non fuerat. Demarati Corinthii filius erat, qui ob seditiones domo pro- 2
fugus cum Tarquiniis forte consedisset, uxore ibi ducta duos filios genuit. nomina his Lucumo atque Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium heres, Arruns prior quam pater moritur uxore gravida relicta. nec diu 3
manet superstes filio pater; qui cum, ignorans nurum ventrem ferre, immemor in testando nepotis decessisset, puero post avi mortem in nullam sortem bonorum nato ab inopia Egerio inditum nomen. Lucumoni contra omnium heredi bonorum cum divitiae iam animos facerent, auxit ducta in matri- 4
monium Tanaquil summo loco nata et quae haud facile iis, in quibus nata erat, humiliora sineret ea, quo innupsisset.
spernentibus Etruscis Lucumonem exule advena ortum, 5
ferre indignitatem non potuit oblitaque ingenitae erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissima 6
visa: in novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo viro; regnasse Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Numam a Curibus, et Ancum Sabina matre ortum nobilemque una imagine Numae esse. facile persuadet ut cupido honorum 7
et cui Tarquinii materna tantum patria esset. sublatis itaque rebus amigrant Romam. ad Ianiculum forte ventum erat. ibi 8
ei carpento sedenti cum uxore aquila suspensis demissa

leniter alis pilleum aufert superque carpentum cum magno
clangore volitans rursus velut ministerio divinitus missa
9 capiti apte reponit; inde sublimis abit. accepisse id augurium
laeta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo Etrusci, caele-
stium prodigiorum mulier. excelsa et alta sperare conplexa
virum iubet: eam alitem, ea regione caeli et eius dei nun-
tiam venisse, circa summum culmen hominis auspicium fe-
cisse, levasse humano superpositum capiti decus, ut divinitus
10 eidem redderet. has spes cogitationesque secum portantes
urbem ingressi sunt domicilioque ibi comparato L. Tarqui-
11 nium Priscum edidere nomen. Romanis conspicuum eum
novitas divitiaeque faciebant; et ipse fortunam benigno ad-
loquio, comitate invitandi beneficiisque, quos poterat, sibi
conciliando adiuvabat, donec in regiam quoque de eo fama
12 perlata est. notitiamque eam brevi apud regem liberaliter
dextereque obeundo officia in familiaris amicitiae adduxerat
iura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello domique
interesset et per omnia expertus postremo tutor etiam
liberis regis testamento institueretur.

1 XXXV. Regnavit Ancus annos quattuor et viginti,
cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et gloria
par. iam filii prope puberem aetatem erant. eo magis Tar-
quinius instare, ut quam primum comitia regi creando
2 fierent; quibus indictis sub tempus pueros venatum able-
gavit. isque primus et petisse ambitiose regnum et oratio-
nem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos com-
3 positam: se non rem novam petere, quippe qui non primus,
quod quisquam indignari mirarive posset, sed tertius Romae
peregrinus regnum adfectet: et Tatium non ex peregrino
solum, sed etiam ex hoste regem factum, et Numam ignarum
4 urbis non petentem in regnum ultro accitum; se, ex quo
sui potens fuerit, Romam cum coniuge ac fortunis omnibus
commigrasse; maiorem partem aetatis eius, qua civilibus
officiis fungantur homines, Romae se quam in vetere patria
5 vixisse; domi militiaeque sub haud paenitendo magistro,
ipso Anco rege, Romana se iura, Romanos ritus didicisse;
obsequio et observantia in regem cum omnibus, benignitate
6 erga alios cum rege ipso certasse. haec eum haud falsa
memorantem ingenti consensu populus Romanus regnare
iussit. ergo virum cetera egregium secuta, quam in petendo
habuerat, etiam regnantem ambitio est; nec minus regni
sui firmandi quam augendae rei publicae memor centum

in patres legit, qui deinde minorum gentium sunt appellati, factio haud dubia regis, cuius beneficio in curiam venerant.

Bellum primum cum Latinis gessit et oppidum ibi 7 Apiolas vi cepit praedaque inde maiore, quam quanta belli fama fuerat, revecta ludos opulentius instructiusque quam priores reges fecit. tunc primum circo, qui nunc maximus 8 dicitur, designatus locus est. loca divisa patribus equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent; fori appellati. spectavere furcis duodenos ab terra spectacula alta susti- 9 nentibus pedes. ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruria maxime acciti. sollemnes deinde annui mansere ludi, Romani magnique varie appellati. ab eodem rege et circa 10 forum privatis aedificanda divisa sunt loca; porticus tabernaeque factae.

XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare urbem 1 parabat, cum Sabinum bellum coeptis intervenit. adeoque ea subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes, quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus posset. itaque trepidatum Romae est. et primo dubia victoria magna 2 utrimque caede pugnatum est. reductis deinde in castra hostium copiis datoque spatio Romanis ad comparandum de integro bellum Tarquinius, equitem maxime suis deesse viribus ratus ad Ramnes, Titienses, Luceres, quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit suoque insignes relinquere nomine. id quia inaugurato Romulus fecerat, 3 negare Attus Navius, inclitus ea tempestate augur, neque mutari neque novum constitui, nisi aves addixissent, posse. ex eo ira regi mota, eludensque artem, ut ferunt, „agedum“ 4 inquit, „divine tu, inaugura, fierine possit, quod nunc ego mente concipio“. cum ille augurio rem expertus profecto futuram dixisset, „atqui hoc animo agitavi“ inquit, „te novacula cotem discissurum; cape haec et perage, quod aves tuae fieri posse portendunt“. tum illum haud cunctanter discidisse cotem ferunt. statua Atti capite velato, quo in 5 loco res acta est, in comitio in gradibus ipsis ad laevam curiae fuit; cotem quoque eodem loco sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi eius monumentum. augu- 6 riis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea nisi auspicato gereretur, concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. neque tum Tarquinius de equitum centuriis quicquam mutavit; numero alterum tantum adiecit,

8 ut mille et octingenti equites in tribus centuriis essent — posteriores modo sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati
sunt —, quas nunc, quia geminatae sunt, sex vocant centurias.

1 XXXVII. Hac parte copiarum aucta iterum cum Sabinis confligitur. sed praeterquam quod viribus creverat
Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus missis,
qui magnam vim lignorum, in Anienis ripa iacentem, ardentem in flumen conicerent; ventoque iuvante accensa
ligna et pleraque in ratibus inpacta sublicis cum haererent,
2 pontem incendunt. ea quoque res in pugna terrorem attulit
Sabinis et fusis eadem fugam impediit; multique mortales,
cum hostem effugissent, in flumine ipso periere; quorum
fluitantia arma ad urbem cognita in Tiberi prius paene,
3 quam nuntiari posset, insignem victoriam fecere. eo proelio
praecipua equitum gloria fuit: utrimque ab cornibus positos,
cum iam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo Sabinas
legiones ferociter instantes cedentibus, sed subito in fugam
4 averterent. montes effuso cursu Sabini petebant, et pauci
tenuere; maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus in
5 flumen acti sunt. Tarquinius instandum perterritis ratus,
praeda captivisque Romam missis, spoliis hostium — id
votum Vulcano erat — ingenti cumulo accensis, pergit porro
6 in agrum Sabinum exercitum inducere; et quamquam male
gesta res erat nec gesturos melius sperare poterant, tamen,
quia consulendi res non dabat spatium, iere obviam Sabini
tumultuario milite iterumque ibi fusi perditis iam prope
rebus pacem petiere.

1 XXXVIII. Collatia et quidquid citra Collatiam agri erat,
Sabinis ademptum; Egerius — fratris hic filius erat regis
— Collatiae in praesidio relictus. deditosque Collatinos ita
2 accipio eamque deditionis formulam esse: rex interrogavit:
„estisne vos legati oratoresque missi a populo Conlatino, ut
vos populumque Conlatinum dederetis?“ sumus. „estne
populus Conlatinus in sua potestate?“ est. „deditisne vos
populumque Conlatinum, urbem, agros, aquam, terminos,
delubra, utensilia, divina humanaque omnia in meam populique Romani dicionem?“ dedimus. „at ego recipio.“ bello
4 Sabino perfecto Tarquinius triumphans Romam redit. inde
Priscis Latinis bellum fecit. ubi nusquam ad universae rei
dimicationem ventum est; ad singula oppida circumferendo
arma omne nomen Latinum domuit. Corniculum, Ficulea

vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Nomen-
tum, haec de Priscis Latinis aut qui ad Latinos defecerant,
capta oppida. pax deinde est facta.
Maiore inde animo pacis opera incohata, quam quanta 5
mole gesserat bella, ut non quietior populus domi esset,
quam militiae fuisset; nam et muro lapideo, cuius exordium 6
operis Sabino bello turbatum erat, urbem, qua nondum
munita erat, cingere parat et infima urbis loca circa forum
aliasque interiectas collibus convalles, quia ex planis locis
haud facile evehebant aquas, cloacis fastigio in Tiberim
ductis siccat et aream ad aedem in Capitolio Iovis, quam 7
voverat bello Sabino, iam praesagiente animo futuram olim
amplitudinem loci occupat fundamentis.

XXXIX. Eo tempore in regia prodigium visu even- 1
tuque mirabile fuit: puero dormienti, cui Servio Tullio fuit
nomen, caput arsisse ferunt multorum in conspectu. plurimo 2
igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto excitos
reges, et cum quidam familiarium aquam ad restinguendum
ferret, ab regina retentum, sedatoque eam tumultu moveri
vetuisse puerum, donec sua sponte experrectus esset. mox 3
cum somno et flammam abisse. tum abducto in secretum
viro Tanaquil „videsne tu puerum hunc“ inquit, „quem tam
humili cultu educamus? scire licet hunc lumen quondam
rebus nostris dubiis futurum praesidiumque regiae adflictae;
proinde materiam ingentis publice privatimque decoris omni
indulgentia nostra nutriamus“. inde puerum liberum loco 4
coeptum haberi erudirique artibus, quibus ingenia ad magnae
fortunae cultum excitantur. evenit facile, quod diis cordi
est: iuvenis evasit vere indolis regiae, nec, cum quaereretur
gener Tarquinio, quisquam Romanae iuventutis ulla arte
conferri potuit, filiamque ei suam rex despondit. hic qua- 5
cumque de causa tantus illi honos habitus credere prohibet
serva natum eum parvumque ipsum servisse. eorum magis
sententiae sum, qui Corniculo capto Servi Tulli, qui prin-
ceps in illa urbe fuerat, gravidam viro occiso uxorem, cum
inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem
ab regina Romana prohibitam ferunt servitio partum Romae
edidisse Prisci Tarquini in domo; inde tanto beneficio et inter 6
mulieres familiaritatem auctam, et puerum, ut in domo a parvo
eductum, in caritate atque honore fuisse; fortunam matris,
quod capta patria in hostium manus venerit, ut serva
natus crederetur, fecisse.

1 XL. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare
coeperat Tarquinius, non apud regem modo, sed apud patres
2 plebemque longe maximo honore Servius Tullius erat. tum
Anci filii duo, etsi antea semper pro indignissimo habuerant
se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romae advenam
non modo vicinae, sed ne Italicae quidem stirpis,
tum inpensius iis indignitas crescere, si ne ab Tarquinio
3 quidem ad se rediret regnum, sed praeceps inde porro ad
servitia caderet, ut in eadem civitate post centesimum fere
annum quod Romulus, deo prognatus, deus ipse, tenuerit
regnum, donec in terris fuerit, id servus serva natus possideat.
cum commune Romani nominis tum praecipue id
domus suae dedecus fore, si Anci regis virili stirpe salva
non modo advenis sed servis etiam regnum Romae pateret.
4 ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. sed et
iniuriae dolor in Tarquinium ipsum magis quam in Servium
eos stimulabat, et quia gravior ultor caedis, si superesset,
rex futurus erat quam privatus, tum Servio occiso quem-
5 cumque alium generum delegisset, eundem regni heredem
facturus videbatur, ob haec ipsi regi insidiae parantur. ex
pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti
erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo
regiae quam potuere tumultuosissime specie rixae in se
omnes apparitores regios convertunt; inde, cum ambo regem
appellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset,
6 vocati ad regem pergunt. primo uterque vociferari et certatim
alter alteri obstrepere; coerciti ab lictore et iussi in
vicem dicere tandem obloqui desistunt; unus rem ex com-
7 posito orditur. dum intentus in eum se rex totus averteret,
alter elatam securim in caput deiecit, relictoque in vulnere
telo ambo se foras eiciunt.

1 XLI. Tarquinium moribundum cum, qui circa erant,
excepissent, illos fugientes lictores conprehendunt. clamor
inde concursusque populi, mirantium, quid rei esset. Tanaquil
inter tumultum claudi regiam iubet, arbitros eicit.
simul quae curando vulneri opus sunt, tamquam spes subesset,
sedulo comparat, simul, si destituat spes, alia praesidia
2 molitur. Servio propere accito cum paene exsanguem virum
ostendisset, dextram tenens orat, ne inultam mortem soceri,
3 ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. „tuum est“ inquit,
„Servi, si vir es, regnum, non eorum, qui alienis manibus
pessimum facinus fecere. erige te deosque duces sequere,

qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso igni
portenderunt. nunc te illa caelestis excitet flamma, nunc
expergiscere vere. et nos peregrini regnavimus; qui sis,
non unde natus sis, reputa. si tua re subita consilia torpent,
at tu mea consilia sequere.“ cum clamor impetusque multi- 4
tudinis vix sustineri posset, ex superiore parte aedium per
fenestras in Novam viam versas — habitabat enim rex ad
Iovis Statoris — populum Tanaquil adloquitur. iubet bono 5
animo esse: sopitum fuisse regem subito ictu; ferrum haud
alte in corpus descendisse; iam ad se redisse; inspectum
vulnus absterso cruore; omnia salubria esse; confidere prope
diem ipsum eos visuros; interim Servio Tullio iubere popu-
lum dicto audientem esse; eum iura redditurum obiturumque 6
alia regis munia esse. Servius cum trabea et lictoribus
prodit ac sede regia sedens alia decernit, de aliis consultu-
rum se regem esse simulat. itaque per aliquot dies, cum
iam exspirasset Tarquinius, celata morte per speciem alienae
fungendae vicis suas opes firmavit. tum demum palam factum
est conploratione in regia orta. Servius praesidio firmo
munitus primus iniussu populi voluntate patrum regnavit.
Anci liberi iam tum, conprensis sceleris ministris, ut vivere 7
regem et tantas esse opes Servi nuntiatum est, Suessam
Pometiam exulatum ierant.

XLII. Nec iam publicis magis consiliis Servius quam pri- 1
vatis munire opes, et ne, qualis Anci liberum animus adversus
Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquini liberum esset,
duas filias iuvenibus regiis, Lucio atque Arrunti Tarquiniis,
iungit; nec rupit tamen fati necessitatem humanis consiliis, 2
quin invidia regni etiam inter domesticos infida omnia atque
infesta faceret. peropportune ad praesentis quietem status
bellum cum Veientibus — iam enim indutiae exierant —
aliisque Etruscis sumptum. in eo bello et virtus et fortuna 3
enituit Tulli; fusoque ingenti hostium exercitu haud dubius
rex, seu patrum seu plebis animos periclitaretur, Romam
rediit. adgrediturque inde ad pacis longe maximum opus, ut, 4
quem ad modum Numa divini auctor iuris fuisset, ita Servium
conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter
gradus dignitatis fortunaeque aliquid interlucet, posteri fama
ferrent. censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro 5
imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed
pro habitu pecuniarum fierent; tum classes centuriasque et
hunc ordinem ex censu discripsit vel paci decorum vel bello.

1 **XLIII.** Ex iis, qui centum milium aeris aut maiorem
censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas
2 seniorum ac iuniorum; prima classis omnes appellati;
seniores ad urbis custodiam ut praesto essent, iuvenes ut
foris bella gererent. arma his imperata galea, clipeum,
ocreae, lorica, omnia ex aere, haec, ut tegumenta corporis
3 essent; tela in hostem hastaque et gladius. additae huic
classi duae fabrum centuriae, quae sine armis stipendia
facerent; datum munus, ut machinas in bello facerent.
4 secunda classis intra centum usque ad quinque et septua-
ginta milium censum instituta, et ex iis, senioribus iuniori-
busque, viginti conscriptae centuriae. arma imperata scutum
5 pro clipeo, et praeter loricam omnia eadem. tertiae classis
quinquaginta milium censum esse voluit; totidem centuriae
et hae eodemque discrimine aetatium factae. nec de armis
6 quicquam mutatum, ocreae tantum ademptae. in quarta
classe census quinque et viginti milium; totidem centuriae
factae. arma mutata: nihil praeter hastam et verutum datum.
7 quinta classis aucta; centuriae triginta factae. fundas lapi-
desque missiles hi secum gerebant. his accensi cornicines
tubicinesque, in duas centurias distributi. undecim milibus
8 haec classis censebatur. hoc minor census reliquam multitu-
dinem habuit; inde una centuria facta est immunis militia.
ita pedestri exercitu ornato distributoque equitum ex primo-
9 ribus civitatis duodecim scripsit centurias. sex item alias
centurias, tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus
inauguratae erant, nominibus fecit. ad equos emendos dena
milia aeris ex publico data, et, quibus equos alerent, viduae
attributae, quae bina milia aeris in annos singulos penderent.
10 haec omnia in dites a pauperibus inclinata onera. deinde
est honos additus; non enim, ut ab Romulo traditum ceteri
servaverant reges, viritim suffragium eadem vi eodemque
iure promiscue omnibus datum est, sed gradus facti, ut
neque exclusus quisquam suffragio videretur, et vis omnis
11 penes primores civitatis esset. equites enim vocabantur primi;
octoginta inde primae classis centuriae peditum vocabantur;
ibi si variaret, quod raro incidebat, ut secundae classis
vocarentur. nec fere umquam infra ita descenderunt, ut ad
12 infimos pervenirent. nec mirari oportet hunc ordinem, qui
nunc est post expletas quinque et triginta tribus duplicato
earum numero centuriis iuniorum seniorumque, ad institutam
13 *ab Servio Tullio* summam non convenire. quadrifariam enim

urbe divisa regionibus collibusque, qui habitabantur, partes eas tribus appellavit, ut ego arbitror, a tributo; nam eius quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est; neque eae tribus ad centuriarum distributionem numerumque quicquam pertinuere.

XLIV. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis 1
de incensis latae cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque
centuriis in campo Martio prima luce adessent. ibi instructum 2
exercitum omnem suovetaurilibus lustravit; idque conditum lustrum appellatum, quia is censendo finis factus est. milia octoginta eo lustro civium censa dicuntur; adicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor, eorum, qui arma ferre possent,
eum numerum fuisse. ad eam multitudinem urbs quoque 3
amplificanda visa est. addit duos colles, Quirinalem Viminalemque; inde deinceps auget Esquilias ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. aggere et fossis et muro cir-
cumdat urbem; ita pomerium profert. pomerium, verbi vim 4
solam intuentes, postmoerium interpretantur esse; est autem magis circamoerium, locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam coniungunt, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu
pateret soli. hoc spatium, quod neque habitari neque arari 5
fas erat, non magis, quod post murum esset, quam quod murus post id, pomerium Romani appellarunt; et in urbis incremento semper, quantum moenia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

XLV. Aucta civitate magnitudine urbis, formatis om- 1
nibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes adquirerentur, consilio augere imperium conatus est,
simul et aliquod addere urbi decus. iam tum erat inclitum 2
Dianae Ephesiae fanum; id communiter a civitatibus Asiae factum fama ferebat. eum consensum deosque consociatos laudare mire Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amicitiasque de industria iunxerat. saepe iterando eadem perpulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini cum populo Romano facerent.
ea erat confessio caput rerum Romam esse, de quo totiens 3
armis certatum fuerat. id quamquam omissum iam ex omnium cura Latinorum ob rem totiens infeliciter temptatam

armis videbatur, uni se ex Sabinis fors dare visa est privato
4 consilio imperii reciperandi. bos in Sabinis nata cuidam
patri familiae dicitur miranda magnitudine ac specie; fixa
per multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae mo-
5 numentum ei fuere miraculo. habita, ut erat, res prodigii
loco est; et cecinere vates, cuius civitatis eam civis Dianae
immolasset, ibi fore imperium; idque carmen pervenerat ad
6 antistitem fani Dianae. Sabinus, ut prima apta dies sacri-
ficio visa est, bovem Romam actam deducit ad fanum Dianae
et ante aram statuit. ibi antistes Romanus, cum eum mag-
nitudo victimae celebrata fama movisset, memor responsi
Sabinum ita adloquitur: „quidnam tu, hospes, paras?" inquit
„inceste sacrificium Dianae facere? quin tu ante vivo per-
7 funderis flumine? infima valle praefluit Tiberis." religione
tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus,
cuperet rite facta, extemplo descendit ad Tiberim. interea
Romanus immolat Dianae bovem. id mire gratum regi atque
civitati fuit.

1 XLVI. Servius quamquam iam usu haud dubie regnum
possederat, tamen, quia interdum iactari voces a iuvene
Tarquinio audiebat se iniussu populi regnare, conciliata
prius voluntate plebis agro capto ex hostibus viritim diviso
ausus est ferre ad populum, vellent iuberentne se regnare;
tantoque consensu, quanto haud quisquam alius ante, rex
2 est declaratus. neque ea res Tarquinio spem adfectandi
regni minuit; immo eo inpensius, quia de agro plebis ad-
versa patrum voluntate senserat agi, criminandi Servi apud
patres crescendique in curia sibi occasionem datam ratus
est, et ipse iuvenis ardentis animi et domi uxore Tullia
3 inquietum animum stimulante. tulit enim et Romana regia
sceleris tragici exemplum, ut taedio regum maturior veniret
libertas ultimumque regnum esset, quod scelere partum
4 foret. hic L. Tarquinius — Prisci Tarquini regis filius
neposne fuerit, parum liquet; pluribus tamen auctoribus
filium ediderim — fratrem habuerat Arruntem Tarquinium,
5 mitis ingenii iuvenem. his duobus, ut ante dictum est, duae
Tulliae, regis filiae, nupserant, et ipsae longe dispares mo-
ribus. forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia matrimonio
iungerentur, fortuna, credo, populi Romani, quo diuturnius
Servi regnum esset constituique civitatis mores possent.
6 angebatur ferox Tullia nihil materiae in viro neque ad
cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum aversa

Tarquinium eum mirari, eum virum dicere ac regio sanguine
ortum; spernere sororem, quod virum nacta muliebri cessaret
audacia. contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit: malum 7
malo aptissimum; sed initium turbandi omnia a femina ortum
est. ea secretis viri alieni adsuefacta sermonibus nullis ver-
borum contumeliis parcere de viro ad fratrem, de sorore
ad virum; et se rectius viduam et illum caelibem futurum
fuisse contendere, quam cum impari iungi, ut elanguescendum
aliena ignavia esset. si sibi eum, quo digna esset, dii de- 8
dissent virum, domi se prope diem visuram regnum fuisse,
quod apud patrem videat. celeriter adulescentem suae temeritatis
inplet. Lucius Tarquinius et Tullia minor, prope continuatis 9
funeribus cum domos vacuas novo matrimonio fecissent, iun-
guntur nuptiis magis non prohibente Servio quam adprobante.

XLVII. Tum vero in dies infestior Tulli senectus, 1
infestius coepit regnum esse. iam enim ab scelere ad aliud
spectare mulier scelus, nec nocte nec interdiu virum con-
quiescere pati, ne gratuita praeterita parricidia essent: non 2
sibi defuisse, cui nupta diceretur, nec cum quo tacita ser-
viret; defuisse, qui se regno dignum putaret, qui memi-
nisset se esse Prisci Tarquini filium, qui habere quam
sperare regnum mallet. „si tu is es, cui nuptam esse me 3
arbitror, et virum et regem appello; sin minus, eo nunc
peius mutata res est, quod istic cum ignavia est scelus.
quin accingeris? non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, 4
ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est; di te
penates patriique et patris imago et domus regia et in domo
regale solium et nomen Tarquinium creat vocatque regem.
aut si ad haec parum est animi, quid frustraris civitatem? 5
quid te ut regium iuvenem conspici sinis? facesse hinc Tar-
quinios aut Corinthum, devolvere retro ad stirpem, fratris
similior quam patris.“ his aliisque increpando iuvenem 6
instigat, nec conquiescere ipsa potest, si, cum Tanaquil,
peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo, ut duo
continua regna viro ac deinceps genero dedisset, ipsa, regio
semine orta, nullum momentum in dando adimendoque
regno faceret. his muliebribus instinctus furiis Tarquinius 7
circumire et prensare minorum maxime gentium patres,
admonere paterni beneficii ac pro eo gratiam repetere,
allicere donis iuvenes; cum de se ingentia pollicendo tum
regis criminibus omnibus locis crescere. postremo, ut iam 8
agendae rei tempus visum est, stipatus agmine armatorum

in forum inrupit. inde omnibus perculsis pavore in regia
sede pro curia sedens patres in curiam per praeconem ad
9 regem Tarquinium citari iussit. convenere extemplo, alii
iam ante ad hoc praeparati, alii metu, ne non venisse fraudi
esset, novitate ac miraculo attoniti et iam de Servio actum
10 rati. ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ultima orsus: servum
servaque natum post mortem indignam parentis sui, non
interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non per
suffragium populi, non auctoribus patribus, muliebri dono
11 regnum occupasse. ita natum, ita creatum regem, fautorem
infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienae hone-
statis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divi-
12 sisse; omnia onera, quae communia quondam fuerint, in-
clinasse in primores civitatis; instituisse censum, ut insignis
ad invidiam locupletiorum fortuna esset et parata, unde,
ubi vellet, egentissimis largiretur.
1 XLVIII. Huic orationi Servius cum intervenisset
trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiae magna
voce „quid hoc" inquit, „Tarquini, rei est? qua tu audacia
me vivo vocare ausus es patres aut in sede considere mea?"
2 cum ille ferociter ad haec, se patris sui tenere sedem, multo
quam servum potiorem filium regis regni heredem, satis
illum diu per licentiam eludentem insultasse dominis, clamor
ab utriusque fautoribus oritur, et concursus populi fiebat
3 in curiam, apparebatque regnaturum, qui vicisset. tum Tar-
quinius necessitate iam ipsa cogente ultima audere, multo
et aetate et viribus validior, medium arripit Servium ela-
tumque e curia in inferiorem partem per gradus deicit;
4 inde ad cogendum senatum in curiam redit. fit fuga regis
apparitorum atque comitum; ipse prope exsanguis ab iis,
qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti erant, inter-
5 ficitur. creditur, quia non abhorret a cetero scelere, ad-
monitu Tulliae id factum. carpento certe, id quod satis
constat, in forum invecta nec reverita coetum virorum evo-
6 cavit virum e curia regemque prima appellavit. a quo
facessere iussa ex tanto tumultu cum se domum reciperet
pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi Dianium
nuper fuit, flectenti carpentum dextra in Urbium clivum,
ut in collem Esquiliarum eveheretur, restitit pavidus atque
inhibuit frenos is, qui iumenta agebat, iacentemque dominae
7 Servium trucidatum ostendit. foedum inhumanumque inde
traditur scelus, monumentoque locus est. Sceleratum vicum

vocant, quo amens agitantibus furiis sororis ac viri Tullia
per patris corpus carpentum egisse fertur partemque san-
guinis ac caedis paternae cruento vehiculo, contaminata
ipsa respersaque, tulisse ad penates suos virique sui, quibus
iratis malo regni principio similes prope diem exitus seque- 8
rentur.

Servius Tullius regnavit annos quattuor et quadraginta
ita, ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis
aemulatio esset. ceterum id quoque ad gloriam accessit,
quod cum illo simul iusta ac legitima regna occiderunt. id 9
ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia
unius esset, deponere eum in animo habuisse quidam auc-
tores sunt, ni scelus intestinum liberandae patriae consilia
agitanti intervenisset.

XLIX. Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo 1
cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepultura
prohibuit, Romulum quoque insepultum perisse dictitans,
primoresque patrum, quos Servi rebus favisse credebat, inter- 2
fecit; conscius deinde male quaerendi regni ab se ipso ad-
versus se exemplum capi posse, armatis corpus circum-
saepsit; neque enim ad ius regni quicquam praeter vim 3
habebat, ut qui neque populi iussu neque auctoribus patribus
regnaret. eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei 4
reponenti metu regnum tutandum esset. quem ut pluribus
incuteret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se
solus exercebat perque eam causam occidere, in exilium 5
agere, bonis multare poterat non suspectos modo aut invisos,
sed unde nihil aliud quam praedam sperare posset. praecipue 6
ita patrum numero imminuto statuit nullos in patres legere,
quo contemptior paucitate ipsa ordo esset minusque per se
nihil agi indignarentur. hic enim regum primus traditum a
prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit, 7
domesticis consiliis rem publicam administravit, bellum,
pacem, foedera, societates per se ipse, cum quibus voluit,
iniussu populi ac senatus fecit diremitque. Latinorum sibi 8
maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus
tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum primoribus
eorum, sed adfinitates quoque iungebat. Octavio Mamilio 9
Tusculano — is longe princeps Latini nominis erat, si famae
credimus, ab Ulixe deaque Circa oriundus — ei Mamilio
filiam nuptum dat perque eas nuptias multos sibi cognatos
amicosque *eius conciliat*.

1 L. Iam magna Tarquini auctoritas inter Latinorum
proceres erat, cum in diem certam ut ad lucum Ferentinae
conveniant indicit: esse, quae agere de rebus communibus
2 velit. conveniunt frequentes prima luce; ipse Tarquinius diem
quidem servavit, sed paulo ante, quam sol occideret, venit.
multa ibi toto die in concilio variis iactata sermonibus erant.
3 Turnus Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium
erat invectus: haud mirum esse Superbo inditum Romae
cognomen — iam enim ita clam quidem mussitantes, vulgo
tamen eum appellabant —; an quicquam superbius esse quam
4 ludificari sic omne nomen Latinum? principibus longe a
domo excitis ipsum, qui concilium indixerit, non adesse.
temptari profecto patientiam, ut, si iugum acceperint, obnoxios
premat. cui enim non apparere, adfectare eum imperium in
5 Latinos? quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum
illud et non raptum parricidio sit, credere et Latinos, quam-
6 quam ne sic quidem alienigenae, debere; sin suos eius pae-
niteat, quippe qui alii super alios trucidentur, exulatum eant,
bona amittant, quid spei melioris Latinis portendi? si se
audiant, domum suam quemque inde abituros neque magis
observaturos diem concilii, quam ipse, qui indixerit, observet.
7 haec atque alia eodem pertinentia seditiosus facinerosusque
homo hisque artibus opes domi nactus cum maxime dissereret,
8 intervenit Tarquinius. is finis orationi fuit; aversi omnes ad
Tarquinium salutandum. qui silentio facto monitus a proximis,
ut purgaret se, quod id temporis venisset, disceptatorem ait
se sumptum inter patrem et filium, cura reconciliandi eos
in gratiam moratum esse et, quia ea res exemisset illum
9 diem, postero die acturum, quae constituisset. ne id quidem
ab Turno tulisse tacitum ferunt; dixisse enim nullam breviorem
esse cognitionem quam inter patrem et filium, paucisque
transigi verbis posse: ni pareat patri, habiturum infor-
tunium esse.

1 LI. Haec Aricinus in regem Romanum increpans ex
concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam videbatur
aegrius ferens, confestim Turno necem machinatur, ut eundem
terrorem, quo civium animos domi oppresserat, Latinis ini-
2 ceret. et quia pro imperio palam interfici non poterat, oblato
falso crimine insontem oppressit. per adversae factionis quos-
dam Aricinos servum Turni auro corrupit, ut in deversorium
3 eius vim magnam gladiorum inferri clam sineret. ea cum
una nocte perfecta essent, Tarquinius paulo ante lucem

accitis ad se principibus Latinorum quasi re nova perturbatus,
moram suam hesternam, velut deorum quadam providentia
inlatam, ait saluti sibi atque illis fuisse. ab Turno dici sibi 4
et primoribus populorum parari necem, ut Latinorum solus
imperium teneat. adgressurum fuisse hesterno die in concilio;
dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit, quem maxime
peteret. inde illam absentis insectationem esse natam, quod 5
morando spem destituerit. non dubitare, si vera deferantur,
quin prima luce, ubi ventum in concilium sit, instructus
cum coniuratorum manu armatusque venturus sit. dici gla- 6
diorum ingentem esse numerum ad eum convectum. id vanum
necne sit, extemplo sciri posse. rogare eos, ut inde secum
ad Turnum veniant. suspectam fecit rem et ingenium Turni 7
ferox et oratio hesterna et mora Tarquini, quod videbatur
ob eam differri caedes potuisse. eunt inclinatis quidem ad
credendum animis, tamen nisi gladiis deprehensis cetera vana
existimaturi. ubi est eo ventum, Turnum ex somno excitatum 8
circumsistunt custodes; conprehensisque servis, qui caritate
domini vim parabant, cum gladii abditi ex omnibus locis
deverticuli protraherentur, enimvero manifesta res visa,
iniectaeque Turno catenae; et confestim Latinorum concilium
magno cum tumultu advocatur. ibi tam atrox invidia orta 9
est gladiis in medio positis, ut indicta causa, novo genere
leti, deiectus ad caput aquae Ferentinae crate superne
iniecta saxisque congestis mergeretur.

LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarquinius 1
conlaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto
parricidio merita poena adfecissent, ita verba fecit: posse 2
quidem se vetusto iure agere, quod, cum omnes Latini ab
Alba oriundi sint, eo foedere teneantur, quo ab Tullo res
omnis Albana cum coloniis suis in Romanum cesserit im-
perium; ceterum se utilitatis id magis omnium causa censere, 3
ut renovetur id foedus, secundaque potius fortuna populi
Romani ut participes Latini fruantur, quam urbium excidia
vastationesque agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo
regnante perpessi sint, semper aut expectent aut patiantur.
haud difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo foedere 4
superior Romana res erat, ceterum et capita nominis Latini
stare ac sentire cum rege videbant, et Turnus sui cuique
periculi, si adversatus esset, recens erat documentum. ita 5
renovatum foedus indictumque iunioribus Latinorum, ut ex
foedere die certa ad lucum Ferentinae armati frequentes

6 adessent. qui ubi ad edictum Romani regis ex omnibus
populis convenere, ne ducem suum neve secretum imperium
propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos faceret binosque ex singulis:
ita geminatis manipulis centuriones inposuit.

1 LIII. Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pravus
fuit; quin ea arte aequasset superiores reges, ni degeneratum
2 in aliis huic quoque decori offecisset. is primus Volscis bellum
in ducentos amplius post suam aetatem annos movit Sues-
3 samque Pometiam ex his vi cepit. ubi cum divendita praeda
quadraginta talenta argenti refecisset, concepit animo eam
amplitudinem Iovis templi, quae digna deum hominumque rege,
quae Romano imperio, quae ipsius etiam loci maiestate esset.
captivam pecuniam in aedificationem eius templi seposuit.

4 Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios,
propinquam urbem, nequiquam vi adortus, cum obsidendi
quoque urbem spes pulso a moenibus adempta esset, postremo
5 minime arte Romana, fraude ac dolo adgressus est. nam
cum velut posito bello fundamentis templi iaciendis aliisque
urbanis operibus intentum se esse simularet, Sextus filius
eius, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito
Gabios, patris in se saevitiam intolerabilem conquerens:
6 iam ab alienis in suos vertisse superbiam, et liberorum
quoque eum frequentiae taedere, ut, quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat, ne quam stirpem, ne
7 quem heredem regni relinquat. se quidem inter tela et gladios
patris elapsum nihil usquam sibi tutum nisi apud hostes
L. Tarquinii credidisse. nam ne errarent, manere iis bellum,
quod positum simuletur, et per occasionem eum incautos
8 invasurum. quod si apud eos supplicibus locus non sit,
pererraturum se omne Latium, Volscosque se inde et Aequos
et Hernicos petiturum, donec ad eos perveniat, qui a patrum
9 crudelibus atque inpiis suppliciis tegere liberos sciant. forsitan etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus
superbissimum regem ac ferocissimum populum inventurum.
10 cum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde abiturus
videretur, benigne ab Gabinis excipitur. vetant mirari, si,
qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum in liberos
11 esset; in se ipsum postremo saeviturum, si alia desint. sibi
vero gratum adventum eius esse, futurumque credere brevi,
ut illo adiuvante a portis Gabinis sub Romana moenia bellum
transferatur.

LIV. Inde in consilia publica adhiberi. ubi cum de aliis 1
rebus adsentire se veteribus Gabinis diceret, quibus eae
notiores essent, ipse identidem belli auctor esse et in eo
sibi praecipuam prudentiam adsumere, quod utriusque populi
vires nosset sciretque invisam profecto superbiam regiam
civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent. ita 2
cum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret,
ipse cum promptissimis iuvenum praedatum atque in expe-
ditiones iret, et dictis factisque omnibus ad fallendum instructis
vana adcresceret fides, dux ad ultimum belli legitur. ibi 3
cum inscia multitudine, quid ageretur, proelia parva inter
Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res
superior esset, tum certatim summi infimique Gabinorum
Sex. Tarquinium dono deum sibi missum ducem credere.
apud milites vero obeundo pericula ac labores pariter, praedam 4
munifice largiendo tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius
potentior Romae quam filius Gabiis esset. itaque postquam 5
satis virium collectum ad omnes conatus videbat, tum ex
suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se
facere vellet, quandoquidem, ut omnia unus Gabiis posset,
ei dii dedissent. huic nuntio, quia, credo, dubiae fidei vide- 6
batur, nihil voce responsum est; rex velut deliberabundus
in hortum aedium transit sequente nuntio filii; ibi
inambulans tacitus summa papaverum capita dicitur baculo
decussisse. interrogando expectandoque responsum nuntius 7
fessus, ut re inperfecta, redit Gabios; quae dixerit ipse
quaeque viderit, refert: seu ira seu odio seu superbia insita
ingenio nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet 8
parens quidve praeciperet tacitis ambagibus, patuit, primores
civitatis criminando alios apud populum, alios sua ipsos
invidia opportunos interemit. multi palam, quidam, in quibus
minus speciosa criminatio erat futura, clam interfecti. patuit 9
quibusdam volentibus fuga, aut in exilium acti sunt, absen-
tiumque bona iuxta atque interemptorum divisui fuere. lar- 10
gitiones inde praedaeque; et dulcedine privati commodi sensus
malorum publicorum adimi, donec orba consilio auxilioque
Gabina res regi Romano sine ulla dimicatione in manum
traditur.

LV. Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aequorum 1
gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit. inde ad negotia
urbana animum convertit; quorum erat primum, ut Iovis
templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque

relinqueret: Tarquinios reges ambos, patrem vovisse, filium
2 perfecisse. et ut libera a ceteris religionibus area esset tota
Iovis templique eius, quod inaedificaretur, exaugurare fana
sacellaque statuit, quae aliquot ibi, a Tatio rege primum in
ipso discrimine adversus Romulum pugnae vota, consecrata
3 inaugurataque postea fuerant. inter principia condendi huius
operis movisse numen ad indicandam tanti imperii molem
traditur deos; nam cum omnium sacellorum exaugurationes
4 admitterent aves, in Termini fano non addixere; idque omen
auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem
unumque eum deorum non evocatum sacratis sibi finibus
5 firma stabiliaque cuncta portendere. hoc perpetuitatis auspicio
accepto secutum aliud magnitudinem imperii portendens prodi-
gium est: caput humanum integra facie aperientibus fundamenta
6 templi dicitur apparuisse. quae visa species haud per ambages
arcem eam imperii caputque rerum fore portendebat, idque
ita cecinere vates, quique in urbe erant quosque ad eam
7 rem consultandam ex Etruria acciverant. augebatur ad inpensas
regis animus. itaque Pomptinae manubiae, quae perducendo
ad culmen operi destinatae erant, vix in fundamenta suppe-
8 ditavere. eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior est,
crediderim quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni,
9 qui quadraginta milia pondo argenti seposita in eam rem
scribit, summam pecuniae neque ex unius tum urbis praeda
sperandam, et nullorum ne huius quidem magnificentiae
operum fundamenta non exsuperaturam.

1 LVI. Intentus perficiendo templo fabris undique ex
Etruria accitis non pecunia solum ad id publica est usus,
sed operis etiam ex plebe. qui cum haud parvus et ipse
2 militiae adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur se
templa deum exaedificare manibus suis, quam postquam
et ad alia ut specie minora sic laboris aliquanto maioris
traducebantur opera, foros in circo faciendos cloacamque
maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub
terra agendam; quibus duobus operibus vix nova haec
3 magnificentia quicquam adaequare potuit. his laboribus exercita
plebe, quia et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri
rebatur esse, et colonis mittendis occupari latius imperii
fines volebat, Signiam Circeiosque colonos misit, praesidia
urbi futura terra marique.

4 Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex
columna lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia

fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus,
quam anxiis inplevit curis. itaque cum ad publica prodigia 5
Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domestico
exterritus visu Delphos ad maxime inclitum in terris oraculum
mittere statuit; neque responsa sortium ulli alii committere 6
ausus duos filios per ignotas ea tempestate terras, ignotiora
maria in Graeciam misit. Titus et Arruns profecti. comes 7
iis additus L. Iunius Brutus, Tarquinia sorore regis natus,
iuvenis longe alius ingenio, quam cuius simulationem induerat.
is cum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo
interfectum audisset, neque in animo suo quicquam regi
timendum neque in fortuna concupiscendum relinquere statuit contemptuque tutus esse, ubi in iure parum praesidii
esset. ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae cum 8
se suaque praedae esse regi sineret, Bruti quoque haud
abnuit cognomen, ut sub eius obtentu cognominis liberator
ille populi Romani animus latens opperiretur tempora sua.
is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium verius quam 9
comes, aureum baculum inclusum corneo cavato ad id baculo
tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii
sui. quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis 10
cupido incessit animos iuvenum sciscitandi, ad quem eorum
regnum Romanum esset venturum. ex infimo specu vocem
redditam ferunt: „imperium summum Romae habebit, qui
vestrum primus, o iuvenes, osculum matri tulerit.“ Tarquinii, 11
ut Sextus, qui Romae relictus fuerat, ignarus responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri iubent; ipsi
inter se, uter prior, cum Romam redissent, matri osculum
daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus spectare Pythicam
vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit, 12
scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset.
reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summa 13
vi parabatur.

LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens ut in ea regione
atque in ea aetate divitiis praepollens. eaque ipsa causa 1
belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari, exhaustus
magnificentia publicorum operum, tum praeda delenire
popularium animos studebat, praeter aliam superbiam regno
infestos etiam, quod se in fabrorum ministeriis ac servili 2
tam diu habitos opere ab rege indignabantur. temptata res
est, si primo impetu capi Ardea posset. ubi id parum pro- 3
cessit, obsidione munitionibusque coepti premi hostes. in his

stativis, ut fit longo magis quam acri bello, satis liberi
commeatus erant, primoribus tamen magis quam militibus;
5 regii quidem iuvenes interdum otium conviviis comisationi-
6 busque inter se terebant. forte potantibus his apud Sex.
Tarquinium, ubi et Conlatinus cenabat Tarquinius, Egerii
filius, incidit de uxoribus mentio; suam quisque laudare
7 miris modis. inde certamine accenso Conlatinus negat verbis
opus esse, paucis id quidem horis posse sciri, quantum
ceteris praestet Lucretia sua. „quin, si vigor iuventae inest,
conscendimus equos invisimusque praesentes nostrarum in-
genia? id cuique spectatissimum sit, quod necopinato viri
8 adventu occurrerit oculis.“ incaluerant vino; „age sane!“
omnes; citatis equis avolant Romam. quo cum primis se
intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam,
9 ubi Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in con-
vivio luxuque cum aequalibus viderant tempus terentes,
sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in
10 medio aedium sedentem inveniunt. muliebris certaminis laus
penes Lucretiam fuit. adveniens vir Tarquiniique excepti
11 benigne; victor maritus comiter invitat regios iuvenes. et
tum quidem ab nocturno iuvenali ludo in castra redeunt.
1 LVIII. Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius inscio
2 Conlatino cum comite uno Collatiam venit. ubi exceptus
benigne, noctu clam cubiculum ingressus Lucretiae vim
3 intulit: quae maesta tanto malo nuntium Romam eundem ad
patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fide-
libus amicis veniant; ita facto maturatoque opus esse; rem
4 atrocem incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio, Volesi
filio, Conlatinus cum L. Iunio Bruto venit, cum quo forte
Romam rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam
5 sedentem maestam in cubiculo inveniunt. adventu suorum
lacrimae obortae quaerentique viro „satin salvae?“ „minime“
inquit; „quid enim salvi est mulieri amissa pudicitia? ceterum
corpus est tantum violatum, animus insons; mors testis
erit. sed date dexteras fidemque haud inpune adultero fore.
6 Sex. est Tarquinius, qui hostis pro hospite priore nocte vi
armatus mihi sibique, si vos viri estis, pestiferum hinc
7 abstulit gaudium.“ dant ordine omnes fidem; consolantur
aegram animi avertendo noxam ab coacta in auctorem delicti:
mentem peccare, non corpus, et unde consilium afuerit,
8 culpam abesse. „vos“ inquit „videritis, quid illi debeatur;
ego me etsi peccato absolvo, supplicio non libero; nec ulla

deinde inpudica Lucretiae exemplo vivet.“ cultrum, quem 9
sub veste abditum habebat, eum in corde defigit prolapsaque
in vulnus moribunda cecidit. conclamat vir paterque. 10

LIX. Brutus illis luctu occupatis cultrum ex vulnere 1
Lucretiae extractum manantem cruore prae se tenens, „per
hunc“ inquit „castissimum ante regiam iniuriam sanguinem
iuro vosque, dii, testes facio me L. Tarquinium Superbum
cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe ferro, igni,
quacumque denique vi possim, exacturum nec illos nec
alium quemquam regnare Romae passurum.“ cultrum deinde 2
Conlatino tradit, inde Lucretio ac Valerio, stupentibus mira-
culo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. ut prae-
ceptum erat, iurant; totique ab luctu versi in iram, Brutum
iam inde ad expugnandum regnum vocantem sequuntur ducem.
elatum domo Lucretiae corpus in forum deferunt concient- 3
que miraculo, ut fit, rei novae atque indignitate homines.
pro se quisque scelus regium ac vim queruntur. movet cum 4
patris maestitia, tum Brutus castigator lacrimarum atque
inertium querellarum auctorque, quod viros, quod Romanos
deceret, arma capiendi adversus hostilia ausos. ferocissimus 5
quisque iuvenum cum armis voluntarius adest; sequitur et
cetera iuventus. inde parte praesidio relicta Collatiae custo-
dibusque ad portas locatis, ne quis eum motum regibus
nuntiaret, ceteri armati duce Bruto Romam profecti. ubi eo 6
ventum est, quacumque incedit armata multitudo, pavorem
ac tumultum facit; rursus ubi anteire primores civitatis
vident, quidquid sit, haud temere esse rentur. nec minorem 7
motum animorum Romae tam atrox res facit, quam Col-
latiae fecerat. ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur.
quo simul ventum est, praeco ad tribunum celerum, in quo tum
magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. ibi oratio ha- 8
bita nequaquam eius pectoris ingeniique, quod simulatum ad
eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro
infando Lucretiae et miserabili caede, de orbitate Tricipitini,
cui morte filiae causa mortis indignior ac miserabilior esset.
addita superbia ipsius regis miseriaeque et labores plebis 9
in fossas cloacasque exhauriendas demersae; Romanos
homines, victores omnium circa populorum, opifices ac
lapicidas pro bellatoribus factos. indigna Servi Tulli regis 10
memorata caedes et invecta corpori patris nefando vehiculo
filia, invocatique ultores parentum dii. his atrocioribusque, 11
credo, aliis, quae praesens rerum indignitas haudquaquam

relatu scriptoribus facilia subicit, memoratis incensam multi-
tudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret exulesque esse
12 iuberet L. Tarquinium cum coniuge ac liberis. ipse iunioribus,
qui ultro nomina dabant, lectis armatisque ad concitandum
inde adversus regem exercitum Ardeam in castra est pro-
fectus; imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam ante
13 ab rege instituto, relinquit. inter hunc tumultum Tullia
domo profugit execrantibus, quacumque incedebat, invo-
cantibusque parentum furias viris mulieribusque.
1 LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis cum re
nova trepidus rex pergeret Romam ad conprimendos motus,
flexit viam Brutus — senserat enim adventum —, ne obvius
fieret; eodemque fere tempore diversis itineribus Brutus
2 Ardeam, Tarquinius Romam venerunt. Tarquinio clausae
portae exiliumque indictum; liberatorem urbis laeta castra
accepere, exactique inde liberi regis. duo patrem secuti sunt,
qui exulatum Caere in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius
Gabios tamquam in suum regnum profectus ab ultoribus
veterum simultatium, quas sibi ipse caedibus rapinisque con-
3 cierat, est interfectus. L. Tarquinius Superbus regnavit annos
quinque et viginti. regnatum Romae ab condita urbe ad libe-
ratam annos ducentos quadraginta quattuor. duo consules
4 inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis
Servi Tulli creati sunt, L. Iunius Brutus et L. Tarquinius
Conlatinus.

PERIOCHA LIBRI I.

Adventus Aeneae in Italiam et res gestae. Ascanii regnum Albae et Silvii et deinceps Silviorum. Numitoris filia nati Romulus et Remus. Amulius obtruncatus. Urbs a Romulo condita. senatus lectus. cum Sabinis bellatum. spolia opima Feretrio Iovi lata. in curias populus divisus. Fidenates, Veientes victi. Romulus consecratus. Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. porta Iani clausa. Tullus Hostilius Albanos diripuit. trigeminorum pugna. Metti Fufetii supplicium. Tullus fulmine consumptus. Ancus Martius Latinos devicit, Ostiam condidit. *Tarquinius Priscus* Latinos superavit, circum fecit, finitimos

devicit, muros et cloacas fecit. Servio Tullio caput arsit. Servius Tullius Veientes devicit et populum in classes divisit, aedem Dianae dedicavit. Tarquinius Superbus occiso Tullio regnum invasit. Tulliae scelus in patrem. Turnus Herdonius per Tarquinium occisus. bellum cum Volscis. fraude Sex. Tarquinii Gabii direpti. Capitolium incohatum. Termini et Iuventae arae moveri non potuerunt. Lucretia se occidit. Superbi expulsio. Regnatum est annis CCLV.

T. LIVII
AB URBE CONDITA
LIBER II.

1 I. Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque
gestas, annuos magistratus imperiaque legum potentiora quam
2 hominum peragam. quae libertas ut laetior esset, proximi
regis superbia fecerat. nam priores ita regnarunt, ut haud
immerito omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas
novas ipsi sedes ab se auctae multitudinis addiderunt, nume-
3 rentur. neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae
Superbo exacto rege meruit, pessimo publico id facturus
fuerit, si libertatis immaturae cupidine priorum regum alicui
4 regnum extorsisset. quid enim futurum fuit, si illa pastorum
convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutela
inviolati templi aut libertatem aut certe inpunitatem adepta,
soluta regio metu, agitari coepta esset tribuniciis procellis et in
5 aliena urbe cum patribus serere certamina, priusquam pignera
coniugum ac liberorum caritasque ipsius soli, cui longo tem-
6 pore adsuescitur, animos eorum consociasset? dissipatae res
nondum adultae discordia forent, quas fovit tranquilla mo-
deratio imperii eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem
7 libertatis maturis iam viribus ferre possent. libertatis autem
originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum
est, quam quod deminutum quicquam sit ex regia potestate,
8 numeres. omnia iura, omnia insignia primi consules tenuere;
id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus
terror videretur. Brutus prior concedente conlega fasces
habuit; qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde
9 custos fuit. omnium primum avidum novae libertatis populum,
10 ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, iure
iurando adegit neminem Romae passuros regnare. deinde
quo plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret,
caedibus regis deminutum patrum numerum primoribus eque-

stris gradus lectis ad trecentorum summam explevit; tradi-
tumque inde fertur, ut in senatum vocarentur, qui patres 11
quique conscripti essent: conscriptos, videlicet novum sena-
tum, appellabant lectos. id mirum quantum profuit ad con-
cordiam civitatis iungendosque patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura; et quia quae- 1
dam publica sacra per ipsos reges factitata erant, necubi
regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. id sa-
cerdotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos aliquid 2
libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret. ac nescio an
nimis undique eam minimisque rebus muniendo modum ex-
cesserint. consulis enim alterius, cum nihil aliud offenderet,
nomen invisum civitati fuit: nimium Tarquinios regno ad-
suesse; initium a Prisco factum; regnasse dein Ser. Tullium; 3
ne intervallo quidem facto oblitum, tamquam alieni, regni
Superbum Tarquinium velut hereditatem gentis scelere ac
vi repetisse; pulso Superbo penes Conlatinum imperium esse;
nescire Tarquinios privatos vivere. non placere nomen, peri-
culosum libertati esse. hic primo sensim temptantium animos 4
sermo per totam civitatem est datus, sollicitamque suspicione
plebem Brutus ad contionem vocat. ibi omnium primum ius
iurandum populi recitat neminem regnare passuros nec esse 5
Romae, unde periculum libertati foret. id summa ope tuen-
dum esse neque ullam rem, quae eo pertineat, contemnen-
dam. invitum se dicere hominis causa nec dicturum fuisse, ni
caritas rei publicae vinceret: non credere populum Romanum
solidam libertatem reciperatam esse; regium genus, regium 6
nomen non solum in civitate, sed etiam in imperio esse; id
officere, id obstare libertati. „hunc tu“ inquit „tua voluntate,
L. Tarquini, remove metum. meminimus, fatemur, eiecisti 7
reges; absolve beneficium tuum, aufer hinc regium nomen.
res tuas tibi non solum reddent cives tui auctore me, sed,
si quid deest, munifice augebunt. amicus abi; exonera civi-
tatem vano forsitan metu: ita persuasum est animis, cum
gente Tarquinia regnum hinc abiturum.“ consuli primo tam 8
novae rei ac subitae admiratio incluserat vocem; dicere
deinde incipientem primores civitatis circumsistunt, eadem
multis precibus orant. et ceteri quidem movebant minus; 9
postquam Sp. Lucretius, maior aetate ac dignitate, socer
praeterea ipsius, agere varie rogando alternis suadendoque
coepit, ut vinci se consensu civitatis pateretur, timens consul, 10
ne postmodum *privato* sibi eadem illa cum bonorum amis-

sione additaque alia insuper ignominia acciderent, abdicavit
se consulatu rebusque suis omnibus Lavinium translatis ci-
11 vitate cessit. Brutus ex senatus consulto ad populum tulit,
ut omnes Tarquiniae gentis exules essent. conlegam sibi
comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adiutore reges
eiecerat.

1 III. Cum haud cuiquam in dubio esset bellum ab Tar-
quiniis imminere, id quidem spe omnium serius fuit; ceterum,
id quod non timebant, per dolum ac proditionem prope
2 libertas amissa est. erant in Romana iuventute adulescentes
aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior
fuerat, aequales sodalesque adulescentium Tarquiniorum,
3 adsueti more regio vivere. eam tum aequato iure omnium
licentiam quaerentes libertatem aliorum in suam vertisse
servitutem inter se conquerebantur: regem hominem esse,
a quo impetres, ubi ius, ubi iniuria opus sit; esse gratiae
locum, esse beneficio, et irasci et ignoscere posse, inter
4 amicum atque inimicum discrimen nosse; leges rem surdam,
inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi quam
potenti, nihil laxamenti nec veniae habere, si modum ex-
cesseris; periculosum esse in tot humanis erroribus sola inno-
5 centia vivere. ita iam sua sponte aegris animis legati ab regibus
superveniunt sine mentione reditus bona tantum repetentes.
eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot
dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli causa, reddita
6 belli materia et adiumentum essent. interim legati alia moliri,
aperte bona repetentes clam reciperandi regni consilia struere
et tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium
7 adulescentium animos pertemptant. a quibus placide oratio
accepta est, iis litteras ab Tarquiniis reddunt et de acci-
piendis clam nocte in urbem regibus conloquuntur.

1 IV. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo commissa res
est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat, iamque ex
eo matrimonio adulescentes erant liberi, Titus Tiberiusque;
2 eos quoque in societatem consilii avunculi adsumunt. prae-
terea aliquot nobiles adulescentes conscii adsumpti, quorum
3 vetustate memoria abiit. interim cum in senatu vicisset sen-
tentia, quae censebat reddenda bona, eamque ipsam causam
morae in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula
comparanda a consulibus sumpsissent, quibus regum aspor-
tarent res, omne id tempus cum coniuratis consultando ab-
*sumunt evincunt*que instando, ut litterae sibi ad Tarquinios

darentur: nam aliter qui credituros eos non vana ab legatis 4
super rebus tantis adferri? datae litterae, ut pignus fidei
essent, manifestum facinus fecerunt. nam cum pridie, quam 5
legati ad Tarquinios proficiscerentur, cenatum forte apud
Vitellios esset, coniuratique ibi remotis arbitris multa inter
se de novo, ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex
servis unus excepit, qui iam antea id senserat agi, sed eam 6
occasionem, ut litterae legatis darentur, quae deprehensae
rem coarguere possent, expectabat. postquam datas sensit,
rem ad consules detulit. consules ad deprehendendos 7
legatos coniuratosque profecti domo sine tumultu rem omnem
oppressere; litterarum in primis habita cura, ne intercciderent. proditoribus extemplo in vincla coniectis de
legatis paululum addubitatum est, et quamquam visi sunt
commisisse, ut hostium loco essent, ius tamen gentium valuit.

V. De bonis regiis, quae reddi ante censuerant, res 1
integra refertur ad patres. ii victi ira vetuere reddi, vetuere
in publicum redigi: diripienda plebi sunt data, ut contacta 2
regia praeda spem in perpetuum cum iis pacis amitteret.
ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti Martius deinde campus fuit. forte ibi tum seges 3
farris dicitur fuisse matura messi. quem campi fructum quia
religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem
magna vis hominum simul immissa corbibus fudere in
Tiberim tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet. ita 4
in vadis haesitantes frumenti acervos sedisse inlitos limo;
insulam inde paulatim et aliis, quae fert temere flumen,
eodem invectis factam. postea credo additas moles manuque
adiutum, ut tam eminens area firmaque templis quoque ac
porticibus sustinendis esset. direptis bonis regum damnati 5
proditores sumptumque supplicium, conspectius eo, quod
poenae capiendae ministerium patri de liberis consulatus
inposuit, et, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna
exactorem supplicii dedit. stabant deligati ad palum nobilissimi iuvenes; sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, con- 6
sulis liberi omnium in se averterant oculos, miserebatque 7
non poenae magis homines quam sceleris, quo poenam meriti
essent: illos eo potissimum anno patriam liberatam, patrem
liberatorem, consulatum ortum ex domo Iunia, patres, plebem,
quidquid deorum hominumque Romanorum esset, induxisse
in animum, ut superbo quondam regi, tum infesto exuli
proderent. consules in sedem processere suam, missique 8

lictores ad sumendum supplicium. nudatos virgis caedunt
securique feriunt, cum inter omne tempus pater vultusque
et os eius spectaculo esset eminente animo patrio inter pu-
9 blicae poenae ministerium. secundum poenam nocentium, ut
in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile
esset, praemium indici pecunia ex aerario, libertas et civitas
10 data. ille primum dicitur vindicta liberatus. quidam vindic-
tae quoque nomen tractum ab illo putant; Vindicio ipsi
nomen fuisse. post illum observatum, ut, qui ita liberati
essent, in civitatem accepti viderentur.

1 VI. His, sicut acta erant, nuntiatis incensus Tarquinius
non dolore solum tantae ad inritum cadentis spei, sed etiam
odio iraque, postquam dolo viam obsaeptam vidit, bellum
aperte moliendum ratus circumire supplex Etruriae urbes;
2 orare maxime Veientes Tarquiniensesque, ne se ortum ex
ipsis, eiusdem sanguinis, extorrem egentem ex tanto modo
regno cum liberis adulescentibus ante oculos suos perire
sinerent. alios peregre in regnum Romam accitos, se regem,
augentem bello Romanum imperium a proximis scelerata
3 coniuratione pulsum. eos inter se, quia nemo unus satis
dignus regno visus sit, partes regni rapuisse; bona sua diri-
pienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset. patriam
se regnumque suum repetere et persequi ingratos cives velle.
ferrent opem, adiuvarent; suas quoque veteres iniurias ultum
4 irent, totiens caesas legiones, agrum ademptum. haec mo-
verunt Veientes, ac pro se quisque Romano saltem duce
ignominias demendas belloque amissa repetenda minaciter
fremunt. Tarquinienses nomen ac cognatio movet; pulchrum
5 videbatur suos Romae regnare. ita duo duarum civitatium
exercitus ad repetendum regnum belloque persequendos
6 Romanos secuti Tarquinium. postquam in agrum Romanum
ventum est, obviam hosti consules eunt: Valerius quadrato
agmine peditem ducit; Brutus ad explorandum cum equi-
tatu antecessit. eodem modo primus eques hostium agminis
fuit; praeerat Arruns Tarquinius, filius regis; rex ipse cum
7 legionibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus procul con-
sulem esse, deinde iam propius ac certius facie quoque
Brutum cognovit, inflammatus ira „ille est vir“ inquit, „qui
nos extorres expulit patria. ipse en ille nostris decoratus in-
8 signibus magnifice incedit. di regum ultores adeste.“ concitat
calcaribus equum atque in ipsum infestus consulem derigit.
sensit in se iri Brutus. decorum erat tum ipsis capessere

pugnam ducibus; avide itaque se certamini offert, adeoque 9
infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem vulneraret
sui protegendi corporis memor, ut contrario ictu per parmam
uterque transfixus, duabus haerentes hastis moribundi ex
equis lapsi sint. simul et cetera equestris pugna coepit, 10
neque ita multo post et pedites superveniunt. ibi varia
victoria et velut aequo Marte pugnatum est: dextera utrim-
que cornua vicere, laeva superata. Veientes, vinci ab Ro- 11
mano milite adsueti, fusi fugatique; Tarquiniensis, novus
hostis, non stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum
pepulit.

VII. Ita cum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium at- 1
que Etruscos incessit, ut omissa inrita re nocte ambo exercitus,
Veiens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos. adi- 2
ciunt miracula huic pugnae: silentio proximae noctis ex silva
Arsia ingentem editam vocem; Silvani vocem eam creditam;
haec dicta: uno plus Tuscorum cecidisse in acie; vincere
bello Romanum. ita certe inde abiere Romani ut victores, 3
Etrusci pro victis. nam postquam inluxit, nec quisquam
hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit
triumphansque inde Romam rediit. conlegae funus quanto 4
tum potuit apparatu fecit; sed multo maius morti decus
publica fuit maestitia, eo ante omnia insignis, quia matro-
nae annum ut parentem eum luxerunt, quod tam acer ultor
violatae pudicitiae fuisset.

Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles vulgi 5
animi, ex favore non invidia modo, sed suspicio etiam cum
atroci crimine orta. regnum eum adfectare fama ferebat, 6
quia nec conlegam subrogaverat in locum Bruti et aedificabat
in summa Velia: alto atque munito loco arcem inexpugna-
bilem fore. haec dicta vulgo creditaque cum indignitate an- 7
gerent consulis animum, vocato ad concilium populo sub-
missis fascibus in contionem escendit. gratum id multitudini
spectaculum fuit, submissa sibi esse imperii insignia con-
fessionemque factam populi quam consulis maiestatem vimque
maiorem esse. ibi audire iussis consul laudare fortunam con- 8
legae, quod liberata patria, in summo honore, pro re publica
dimicans, matura gloria necdum se vertente in invidiam
mortem occubuisset; se superstitem gloriae suae ad crimen
atque invidiam superesse, ex liberatore patriae ad Aquilios
se Vitelliosque recidisse. „numquamne ergo" inquit „ulla adeo 9
vobis *spectata virtus* erit, ut suspicione violari nequeat? ego

me, illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis regni
10 crimen subiturum timerem? ego si in ipsa arce Capitolioque
habitarem, metui me crederem posse a civibus meis? tam
levi momento mea apud vos fama pendet? adeone est fun-
data leviter fides, ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat?
11 non obstabunt P. Valeri aedes libertati vestrae, Quirites;
tuta erit vobis Velia. deferam non in planum modo aedes,
sed colli etiam subiciam, ut vos supra suspectum me civem
habitetis; in Velia aedificent, quibus melius quam P. Valerio
12 creditur libertas.“ delata confestim materia omnis infra Veliam,
et, ubi nunc Vicae Potae aedes est, domus in infimo clivo
aedificata.

1 VIII. Latae deinde leges, non solum quae regni su-
spicione consulem absolverent, sed quae adeo in contrarium
verterent, ut popularem etiam facerent: inde cognomen factum
2 Publicolae est ante omnes de provocatione adversus magi-
stratus ad populum sacrandoque cum bonis capite eius, qui
regni occupandi consilia inisset, gratae in vulgus leges fuere.
3 quas cum solus pertulisset, ut sua unius in his gratia esset,
4 tum deinde comitia conlegae subrogando habuit. creatus
Sp. Lucretius consul, qui magno natu non sufficientibus iam
viribus ad consularia munera obeunda intra paucos dies
moritur. suffectus in Lucreti locum M. Horatius Pulvillus.
5 apud quosdam veteres auctores non invenio Lucretium con-
sulem; Bruto statim Horatium suggerunt; credo, quia nulla
gesta res insignem fecerit consulatum, memoriam inter-
cidisse.

6 Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis aedes. Valerius
Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret. Horatio sorte
7 evenit; Publicola ad Veientium bellum profectus. aegrius,
quam dignum erat, tulere Valeri necessarii dedicationem
tam incliti templi Horatio dari. id omnibus modis impedire
conati, postquam alia frustra temptata erant, postem iam
tenenti consuli foedum inter precationem deum nuntium in-
cutiunt mortuum eius filium esse, funestaque familia dedicare
8 eum templum non posse. non crediderit factum, an tantum
animo roboris fuerit, nec traditur certum, nec interpretatio
est facilis; nihil aliud ad eum nuntium a proposito aversus,
quam ut cadaver efferri iuberet, tenens postem precationem
peragit et dedicat templum.

9 Haec post exactos reges domi militiaeque gesta primo
anno. inde P. Valerius iterum T. Lucretius consules facti.

IX. Iam Tarquinii ad Lartem Porsinnam, Clusinum 1
regem, perfugerant. ibi miscendo consilium precesque nunc
orabant, ne se, oriundos ex Etruscis, eiusdem sanguinis
nominisque, egentes exulare pateretur, nunc monebant etiam,
ne orientem morem pellendi reges inultum sineret. satis 2
libertatem ipsam habere dulcedinis. nisi, quanta vi civitates 3
eam expetant, tanta regna reges defendant, aequari summa
infimis; nihil excelsum, nihil, quod supra cetera emineat, in
civitatibus fore; adesse finem regnis, rei inter deos homi-
nesque pulcherrimae. Porsinna cum regem esse Romae tum 4
Etruscae gentis regem amplum Tuscis ratus Romam infesto
exercitu venit. non umquam alias ante tantus terror senatum 5
invasit; adeo valida res tum Clusina erat magnumque Por-
sinnae nomen. nec hostes modo timebant, sed suosmet ipsi
cives, ne Romana plebs metu perculsa receptis in urbem
regibus vel cum servitute pacem acciperet. multa igitur 6
blandimenta plebi per id tempus ab senatu data. annonae
in primis habita cura, et ad frumentum comparandum missi
alii in Volscos, alii Cumas. salis quoque vendendi arbitrium,
quia inpenso pretio venibat, in publicum omne sumptum,
ademptum privatis; portoriisque et tributo plebes liberata,
ut divites conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes
satis stipendii pendere, si liberos educerent. itaque haec 7
indulgentia patrum asperis postmodum rebus in obsidione
ac fame adeo concordem civitatem tenuit, ut regium nomen
non summi magis quam infimi horrerent, nec quisquam unus 8
malis artibus postea tam popularis esset, quam tum bene
imperando universus senatus fuit.

X. Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex 1
agris demigrant, urbem ipsam saepiunt praesidiis. alia muris,
alia Tiberi obiecto videbantur tuta; pons sublicius iter paene 2
hostibus dedit, ni unus vir fuisset, Horatius Cocles: id muni-
mentum illo die fortuna urbis Romanae habuit. qui positus 3
forte in statione pontis, cum captum repentino impetu Iani-
culum atque inde citatos decurrere hostes vidisset trepi-
damque turbam suorum arma ordinesque relinquere, repre-
hensans singulos, obsistens obtestansque deum et hominum
fidem testabatur nequiquam deserto praesidio eos fugere; si 4
transitum pontem a tergo reliquissent, iam plus hostium in
Palatio Capitolioque quam in Ianiculo fore. itaque monere,
praedicere, ut pontem ferro, igni, quacumque vi possint,
interrumpant; se impetum hostium, quantum corpore uno

5 posset obsisti, excepturum. vadit inde in primum aditum
pontis, insignisque inter conspecta cedentium pugnae terga
obversis comminus ad ineundum proelium armis ipso mira-
6 culo audaciae obstupefecit hostes. duos tamen cum eo pudor
tenuit, Sp. Larcium ac T. Herminium, ambos claros genere
7 factisque. cum his primam periculi procellam et quod tu-
multuosissimum pugnae erat parumper sustinuit; deinde eos
quoque ipsos exigua parte pontis relicta, revocantibus qui
8 rescindebant, cedere in tutum coegit. circumferens inde
truces minaciter oculos ad proceres Etruscorum nunc singulos
provocare, nunc increpare omnes: servitia regum superbo-
rum, suae libertatis immemores alienam oppugnatum venire.
9 cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, ut proelium in-
cipiant, circumspectant. pudor deinde commovit aciem, et
clamore sublato undique in unum hostem tela coniciunt.
10 quae cum in obiecto cuncta scuto haesissent, neque ille
minus obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, iam im-
petu conabantur detrudere virum, cum simul fragor rupti
pontis, simul clamor Romanorum alacritate perfecti operis
11 sublatus, pavore subito impetum sustinuit. tum Cocles „Tibe-
rine pater“, inquit, „te sancte precor, haec arma et hunc
militem propitio flumine accipias.“ ita sic armatus in Tiberim
desiluit multisque superincidentibus telis incolumis ad suos
tranavit rem ausus plus famae habituram ad posteros quam
12 fidei. grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in co-
mitio posita; agri quantum uno die circumaravit datum.
13 privata quoque inter publicos honores studia eminebant:
nam in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque ei
aliquid fraudans se ipse victu suo contulit.

1 XI. Porsinna primo conatu repulsus consiliis ab oppug-
nanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Ianiculo
2 locato ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit navibus
undique accitis et ad custodiam, ne quid Romam frumenti
subvehi sineret, et ut praedatum milites trans flumen per
3 occasiones aliis atque aliis locis traicerent; brevique adeo
infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cetera
solum ex agris, sed pecus quoque omne in urbem con-
pelleretur, neque quisquam extra portas propellere auderet.
4 hoc tantum licentiae Etruscis non metu magis quam con-
silio concessum. namque Valerius consul, intentus in occa-
sionem multos simul et effusos inproviso adoriundi, in parvis
rebus neglegens ultor gravem se ad maiora vindicem ser-

vabat. itaque ut eliceret praedatores, edicit suis, postero 5
die frequentes porta Esquilina, quae aversissima ab hoste
erat, expellerent pecus, scituros id hostes ratus, quod in
obsidione et fame servitia infida transfugerent. et sciere 6
perfugae indicio, multoque plures, ut in spem universae
praedae, flumen traiciunt. P. Valerius inde T. Herminium 7
cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabina via oc-
cultum considere iubet, Sp. Larcium cum expedita iuventute
ad portam Collinam stare, donec hostis praetereat, inde se
obicere, ne sit ad flumen reditus. consulum alter T. Lucre- 8
tius porta Naevia cum aliquot manipulis militum egressus,
ipse Valerius Caelio monte cohortes delectas educit. hique 9
primi apparuere hosti; Herminius ubi tumultum sensit, con-
surgit ex insidiis versisque in Valerium Etruscis terga
caedit; dextra laevaque, hinc a porta Collina, illinc ab 10
Naevia, redditus clamor: ita caesi in medio praedatores
neque ad pugnam viribus pares et ad fugam saeptis om-
nibus viis. finisque ille tam effuse vagandi Etruscis fuit.

XII. Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum 1
summa caritate inopia, sedendoque expugnaturum se urbem
spem Porsinna habebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, 2
cui indignum videbatur populum Romanum servientem, cum
sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obses-
sum esse, liberum eundem populum ab iisdem Etruscis
obsideri, quorum saepe exercitus fuderit —; itaque magno 3
audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam
ratus primo sua sponte penetrare in hostium castra con-
stituit; dein metuens, ne, si consulum iniussu et ignaris 4
omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retra-
heretur ut transfuga, fortuna tum urbis crimen adfirmante,
senatum adit. „transire Tiberim“ inquit, „patres, et intrare, 5
si possim, castra hostium volo, non praedo nec populationum
in vicem ultor: maius, si di iuvant, in animo est facinus.“
adprobant patres. abdito intra vestem ferro proficiscitur.
ubi eo venit, in confertissima turba prope regium tribunal 6
constitit. ibi cum stipendium militibus forte daretur, et 7
scriba cum rege sedens pari fere ornatu multa ageret eum-
que milites vulgo adirent: timens sciscitari, uter Porsinna
esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis esset,
quo temere traxit fortuna facinus, scribam pro rege obtruncat.
vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento mucrone 8
sibi ipse fecerat viam, cum concursu ad clamorem facto con-

prehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal regis desti-
tutus, tum quoque inter tantas fortunae minas metuendus
9 magis quam metuens „Romanus sum“ inquit „civis; C. Mucium
vocant. hostis hostem occidere volui, nec ad mortem minus
10 animi est, quam fuit ad caedem: et facere et pati fortia Ro-
manum est. nec unus in te ego hos animos gessi; longus
post me ordo est idem petentium decus. proinde in hoc
discrimen, si iuvat, accingere, ut in singulas horas capite
dimices tuo, ferrum hostemque in vestibulo habeas regiae.
11 hoc tibi iuventus Romana indicimus bellum. nullam aciem,
nullum proelium timueris: uni tibi et cum singulis res erit.“
12 cum rex simul ira infensus periculoque conterritus circum-
dari ignes minitabundus iuberet, nisi expromeret propere,
13 quas insidiarum sibi minas per ambages iaceret, „en tibi“
inquit, „ut sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam
gloriam vident“, dextramque accenso ad sacrificium foculo
inicit. quam cum velut alienato ab sensu torreret animo,
prope attonitus miraculo rex cum ab sede sua prosiluisset
14 amoverique ab altaribus iuvenem iussisset, „tu vero abi“
inquit, „in te magis quam in me hostilia ausus. iuberem
macte virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret; nunc
15 iure belli liberum te intactum inviolatumque hinc dimitto“.
tunc Mucius quasi remunerans meritum „quando quidem“
inquit „est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me,
quod minis nequisti: trecenti coniuravimus principes iuven-
16 tutis Romanae, ut in te hac via grassaremur. mea prima
sors fuit; ceteri, utcumque ceciderit primo, quoad te oppor-
tunum fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt.“

1 XIII. Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade
dextrae manus cognomen inditum, legati a Porsinna Romam
2 secuti sunt: adeo moverat eum et primi periculi casus, a
quo nihil se praeter errorem insidiatoris texisset, et sub-
eunda dimicatio totiens, quot coniurati superessent, ut pacis
condiciones ultro ferret Romanis. iactatum in condicionibus
3 nequiquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis quia
id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod negatum
4 iri sibi ab Romanis ignoraret. de agro Veientibus restituendo
impetratum, expressaque necessitas obsides dandi Romanis,
si Ianiculo praesidium deduci vellent. his condicionibus
composita pace exercitum ab Ianiculo deduxit Porsinna et
5 agro Romano excessit. patres C. Mucio virtutis causa trans
Tiberim agrum dono dedere, quae postea sunt Mucia prata

appellata. ergo ita honorata virtute feminae quoque ad publica 6
decora excitatae, et Cloelia virgo, una ex obsidibus, cum
castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata
essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter tela
hostium Tiberim tranavit sospitesque omnes Romam ad pro-
pinquos restituit. quod ubi regi nuntiatum est, primo incensus 7
ira oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem deposcendam:
alias haud magni facere; deinde in admirationem versus 8
supra Coclites Muciosque dicere id facinus esse et prae se
ferre, quem ad modum, si non dedatur obses, pro rupto
foedus se habiturum, sic deditam inviolatam ad suos remis-
surum. utrimque constitit fides: et Romani pignus pacis ex 9
foedere restituerunt, et apud regem Etruscum non tuta solum
sed honorata etiam virtus fuit, laudatamque virginem parte
obsidum se donare dixit: ipsa, quos vellet, legeret. productis 10
omnibus elegisse inpubes dicitur, quod et virginitati decorum
et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam aetatem
potissimum liberari ab hoste, quae maxime opportuna in-
iuriae esset. pace redintegrata Romani novam in femina vir- 11
tutem novo genere honoris, statua equestri, donavere: in
summa sacra via fuit posita virgo insidens equo.

XIV. Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis 1
Etrusci abhorrens mos traditus ab antiquis usque ad nostram
aetatem inter cetera sollemnia manet bona Porsinnae regis
vendendi. cuius originem moris necesse est aut inter bellum 2
natam esse neque omissam in pace aut a mitiore crevisse
principio, quam hic prae se ferat titulus bona hostiliter
vendendi. proximum vero est ex iis, quae traduntur, Porsin- 3
nam discedentem ab Ianiculo castra opulenta convecto ex
propinquis ac fertilibus Etruriae arvis commeatu Romanis
dono dedisse, inopi tum urbe ab longinqua obsidione; ea 4
deinde, ne populo immisso diriperentur hostiliter, venisse
bonaque Porsinnae appellata, gratiam muneris magis signi-
ficante titulo quam auctionem fortunae regiae, quae ne in
potestate quidem populi Romani esset.

Omisso Romano bello Porsinna, ne frustra in ea loca 5
exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium
Arruntem Ariciam oppugnatum mittit. primo Aricinos res 6
necopinata perculerat; arcessita deinde auxilia et a Latinis
populis et a Cumis tantum spei fecere, ut acie decernere
auderent. proelio inito adeo concitato impetu se intulerant
Etrusci, ut funderent ipso incursu Aricinos; Cumanae co- 7

hortes arte adversus vim usae declinavere paululum effuse-
que praelatos hostes conversis signis ab tergo adortae
8 sunt: ita in medio prope iam victores caesi Etrusci. pars
perexigua duce amisso, quia nullum propius perfugium erat,
Romam inermes et fortuna et specie supplicum delati sunt.
9 ibi benigne excepti divisique in hospitia. curatis vulneribus
alii profecti domos nuntii hospitalium beneficiorum; multos
Romae hospitum urbisque caritas tenuit. his locus ad habi-
tandum datus, quem deinde Tuscum vicum appellarunt.

1 XV. Sp. Larcius inde et T. Herminius consules facti.
eo anno postremum legati a Porsinna de reducendo in
regnum Tarquinio venerunt. quibus cum responsum esset
missurum ad regem senatum legatos, missi confestim hono-
2 ratissimus quisque e patribus: non quin breviter reddi re-
sponsum potuerit, non recipi reges, ideo potius delectos
patrum ad eum missos, quam legatis eius Romae daretur
responsum, sed ut in perpetuum mentio eius rei finiretur,
neu in tantis mutuis beneficiis in vicem animi sollicitarentur,
cum ille peteret, quod contra libertatem populi Romani esset,
Romani, nisi in perniciem suam faciles esse vellent, negarent,
3 cui nihil negatum vellent. non in regno populum Romanum,
sed in libertate esse. ita induxisse in animum, hostibus
potius quam regibus portas patefacere; ea esse vota omnium,
4 ut, qui libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit. proinde,
si salvam esse vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare.
5 rex verecundia victus „quando id certum atque obstinatum
est“ inquit, „neque ego obtundam saepius eadem nequiquam
agendo, nec Tarquinios spe auxilii, quod nullum in me est,
frustrabor. alium hinc, seu bello opus est seu quiete, exilio
quaerant locum, ne quid meam vobiscum pacem distineat.“
dictis facta amiciora adiecit: obsidum quod reliquum erat
6 reddidit, agrum Veientem foedere ad Ianiculum icto ademp-
tum restituit. Tarquinius spe omni reditus incisa exulatum
7 ad generum Mamilium Octavium Tusculum abiit. Romanis
pax fida ita cum Porsinna fuit.

1 XVI. Consules M. Valerius P. Postumius. eo anno
2 bene pugnatum cum Sabinis; consules triumpharunt. maiore
inde mole Sabini bellum parabant. adversus eos et ne quid
simul ab Tusculo, unde, etsi non apertum, suspectum tamen
bellum erat, repentini periculi oriretur, P. Valerius quartum
3 T. Lucretius iterum consules facti. seditio inter belli pacisque
auctores orta in Sabinis aliquantum inde virium transtulit

ad Romanos. namque Attius Clausus, cui postea Ap. Claudio 4
fuit Romae nomen, cum pacis ipse auctor a turbatoribus
belli premeretur nec par factioni esset, ab Regillo, magna
clientium comitatus manu, Romam transfugit. his civitas data
agerque trans Anienem: vetus Claudia tribus additis postea 5
novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellata. Appius
inter patres lectus haud ita multo post in principum digna-
tionem pervenit. consules infesto exercitu in agrum Sabinum 6
profecti cum ita vastatione, dein proelio adflixissent opes
hostium, ut diu nihil inde rebellionis timeri posset, trium-
phantes Romam redierunt. P. Valerius, omnium consensu 7
princeps belli pacisque artibus, anno post Agrippa Menenio
P. Postumio consulibus moritur, gloria ingenti, copiis fami-
liaribus adeo exiguis, ut funeri sumptus deesset: de publico est
datus. luxere matronae ut Brutum. eodem anno duae coloniae 8
Latinae, Pometia et Cora, ad Auruncos deficiunt. cum Auruncis
bellum initum, fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus
fines consulibus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum
Pometiam conpulsum est. nec magis post proelium quam in 9
proelio caedibus temperatum est: et caesi aliquanto plures
erant quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab ob-
sidibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira belli
abstinuit. et hoc anno Romae triumphatum.

XVII. Secuti consules Opiter Verginius Sp. Cassius 1
Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppug-
narunt. in quos Aurunci magis iam inexpiabili odio quam 2
spe aliqua aut occasione coorti cum plures igni quam ferro
armati excucurrissent, caede incendioque cuncta conplent.
vineis incensis, multis hostium vulneratis et occisis consulum 3
quoque alterum — sed utrum, auctores non adiciunt — gravi
vulnere ex equo deiectum prope interfecerunt. Romam inde
male gesta re reditum. inter multos saucios consul spe in- 4
certa vitae relatus. interiecto deinde haud magno spatio,
quod vulneribus curandis supplendoque exercitui satis esset,
cum ira maiore bellantium tum viribus etiam auctis Po-
metiae arma inlata. et cum vineis refectis aliaque mole belli 5
iam in eo esset, ut in muros evaderet miles, deditio est
facta. ceterum nihilo minus foeda dedita urbe, quam si capta 6
foret, Aurunci passi: principes securi percussi, sub corona
venierunt coloni alii; oppidum dirutum, ager veniit. con- 7
sules magis ob iras graviter ultas quam ob magnitudinem
perfecti belli triumpharunt.

1 XVIII. Insequens annus Postumum Cominium et T.
2 Larcium consules habuit. eo anno Romae, cum per ludos
ab Sabinorum iuventute per lasciviam mulieres raperentur,
concursu hominum rixa ac prope proelium fuit, parvaque
3 ex re ad rebellionem spectare res videbatur. super belli
Latini metum id quoque accesserat, quod triginta iam con-
iurasse populos concitante Octavio Mamilio satis constabat.
4 in hac tantarum expectatione rerum sollicita civitate dicta-
toris primum creandi mentio orta. sed nec quo anno, nec
quibus consulibus, quia ex factione Tarquiniana essent —
id quoque enim traditur —, parum creditum sit, nec quis
5 primum dictator creatus sit, satis constat. apud veterrimos
tamen auctores T. Larcium dictatorem primum, Sp. Cassium
magistrum equitum creatos invenio. consulares legere: ita
6 lex iubebat de dictatore creando lata. eo magis adducor, ut
credam Larcium, qui consularis erat, potius quam M'.
Valerium M. filium Volesi nepotem, qui nondum consul fuerat,
7 moderatorem et magistrum consulibus adpositum; quia, si
maxime ex ea familia legi dictatorem vellent, patrem multo
potius M. Valerium spectatae virtutis et consularem virum
legissent.
8 Creato dictatore primum Romae, postquam praeferri se-
cures viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores
essent ad dicto parendum. neque enim, ut in consulibus, qui
pari potestate essent, alterius auxilium, neque provocatio erat
9 neque ullum usquam nisi in cura parendi auxilium. Sabinis
etiam creatus Romae dictator eo magis, quod propter se creatum
10 crediderant, metum incussit. itaque legatos de pace mittunt.
quibus orantibus dictatorem senatumque, ut veniam erroris
hominibus adulescentibus darent, responsum, ignosci adule-
scentibus posse, senibus non posse, qui bella ex bellis sererent.
11 actum tamen est de pace, impetrataque foret, si, quod in-
pensae factum in bellum erat, praestare Sabini — id enim
postulatum erat — in animum induxissent. bellum indictum;
tacitae indutiae quietum annum tenuere.
1 XIX. Consules Ser. Sulpicius M'. Tullius; nihil dignum
2 memoria actum. T. Aebutius deinde et C. Vetusius. his con-
sulibus Fidenae obsessae, Crustumeria capta; Praeneste ab
Latinis ad Romanos descivit. nec ultra bellum Latinum gli-
3 scens iam per aliquot annos dilatum. A. Postumius dictator
T. Aebutius magister equitum magnis copiis peditum equi-
4 *tumque profecti* ad lacum Regillum in agro Tusculano ag-

mini hostium occurrerunt et, quia Tarquinios esse in exercitu
Latinorum auditum est, sustineri ira non potuit, quin ex-
templo confligerent. ergo etiam proelium aliquanto quam 5
cetera gravius atque atrocius fuit. non enim duces ad regen-
dam modo consilio rem adfuere, sed suismet ipsi corporibus
dimicantes miscuere certamina, nec quisquam procerum
ferme hac aut illa ex acie sine vulnere praeter dictatorem
Romanum excessit. in Postumium prima in acie suos ad- 6
hortantem instruentemque Tarquinius Superbus, quamquam
iam aetate et viribus erat gravior, equum infestus admisit
ictusque ab latere concursu suorum receptus in tutum est.
et ad alterum cornu Aebutius magister equitum in Octavium 7
Mamilium impetum dederat nec fefellit veniens Tusculanum
ducem; contra quem et ille concitat equum: tantaque vis 8
infestis venientium hastis fuit, ut brachium Aebutio traiectum
sit, Mamilio pectus percussum. hunc quidem in secundam
aciem Latini recepere; Aebutius cum saucio brachio tenere
telum non posset, pugna excessit. Latinus dux nihil deter- 9
ritus vulnere proelium ciet et, quia suos perculsos videbat, 10
arcessit cohortem exulum Romanorum, cui L. Tarquini filius
praeerat. ea, quo maiore pugnabat ira ob erepta bona patriam-
que ademptam, pugnam parumper restituit.

XX. Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis 1
M. Valerius, Publicolae frater, conspicatus ferocem iuvenem
Tarquinium ostentantem se in prima exulum acie, domestica 2
etiam gloria accensus, ut, cuius familiae decus eiecti reges
erant, eiusdem interfecti forent, subdit calcaria equo et Tarqui-
nium infesto spiculo petit. Tarquinius retro in agmen suorum 3
infenso cessit hosti. Valerium temere invectum in exulum
aciem ex transverso quidam adortus transfigit, nec quicquam
equitis vulnere equo retardato moribundus Romanus labentibus
super corpus armis ad terram defluxit. dictator Postumius 4
postquam cecidisse talem virum, exules ferociter citato
agmine invehi, suos perculsos cedere animadvertit, cohorti 5
suae, quam delectam manum praesidii causa circa se habe-
bat, dat signum, ut, quem suorum fugientem viderint, pro
hoste habeant. ita metu ancipiti versi a fuga Romani in
hostem et restituta acies. cohors dictatoris tum primum proe- 6
lium iniit; integris corporibus animisque fessos adorti exules
caedunt. ibi alia inter proceres coorta pugna. imperator La- 7
tinus ubi cohortem exulum a dictatore Romano prope cir-
cumventam vidit, ex subsidiariis manipulos aliquot in primam 8

aciem secum rapit. hos agmine venientes T. Herminius legatus
conspicatus interque eos insignem veste armisque Mamilium
noscitans tanto vi maiore, quam paulo ante magister equitum,
9 cum hostium duce proelium iniit, ut et uno ictu transfixum
per latus occiderit Mamilium et ipse inter spoliandum corpus
hostis veruto percussus, cum victor in castra esset relatus,
10 inter primam curationem exspiraverit. tum ad equites dictator
advolat obtestans, ut fesso iam pedite descendant ex equis
et pugnam capessant. dicto paruere: desiliunt ex equis, pro-
11 volant in primum et pro antesignanis parmas obiciunt. recipit
extemplo animum pedestris acies, postquam iuventutis pro-
ceres aequato genere pugnae secum partem periculi susti-
nentes vidit. tum demum inpulsi Latini, perculsaque incli-
12 navit acies. equiti admoti equi, ut persequi hostem posset;
secuta et pedestris acies. ibi nihil nec divinae nec humanae
opis dictator praetermittens aedem Castori vovisse fertur ac
pronuntiasse militi praemia, qui primus, qui secundus castra
13 hostium intrasset; tantusque ardor fuit, ut eodem impetu,
quo fuderant hostem Romani, castra caperent. hoc modo
ad lacum Regillum pugnatum est. dictator et magister equi-
tum triumphantes in urbem rediere.

1 XXI. Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit.
consules Q. Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempronius et
2 M. Minucius. his consulibus aedes Saturno dedicata, Satur-
nalia institutus festus dies. A. deinde Postumius et T. Ver-
3 ginius consules facti. hoc demum anno ad Regillum lacum
pugnatum apud quosdam invenio: A. Postumium, quia con-
lega dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse; dictatorem
4 inde factum. tanti errores inplicant temporum aliter apud
alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum
quos, nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate
non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis.

5 Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. in-
signis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. mortuus Cumis,
quo se post fractas opes Latinorum ad Aristodemum tyran-
6 num contulerat. eo nuntio erecti patres, erecta plebes. sed
patribus nimis luxuriosa ea fuit laetitia; plebi, cui ad eam
diem summa ope inservitum erat, iniuriae a primoribus fieri
7 coepere. eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius
deduxerat, suppleto numero colonorum iterum deducta est.
Romae tribus una et viginti factae. aedes Mercuri dedicata
est idibus Maiis.

XXII. Cum Volscorum gente Latino bello neque pax 1
neque bellum fuerat; nam et Volsci comparaverant auxilia,
quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano
esset, et maturavit Romanus, ne proelio uno cum Latino
Volscoque contenderet. hac ira consules in Volscum agrum 2
legiones duxere. Volscos consilii poenam non metuentes nec-
opinata res perculit; armorum immemores obsides dant
trecentos principum a Cora atque Pometia liberos: ita sine
certamine inde abductae legiones. nec ita multo post Volscis 3
levatis metu suum rediit ingenium; rursus occultum parant
bellum Hernicis in societatem armorum adsumptis. legatos 4
quoque ad sollicitandum Latium passim dimittunt; sed re-
cens ad Regillum lacum accepta clades Latinos ira odioque
eius, quicumque arma suaderet, ne ab legatis quidem vio-
landis abstinuit: conprehensos Volscos Romam duxere. ibi
traditi consulibus, indicatumque est Volscos Hernicosque
parare bellum Romanis. relata re ad senatum adeo fuit 5
gratum patribus, ut et captivorum sex milia Latinis remit-
terent et de foedere, quod prope in perpetuum negatum
fuerat, rem ad novos magistratus reicerent. enimvero tum 6
Latini gaudere facto; pacis auctores in ingenti gloria esse.
coronam auream Iovi donum in Capitolium mittunt. cum
legatis donoque qui captivorum remissi ad suos fuerant,
magna circumfusa multitudo venit. pergunt domos eorum, 7
apud quem quisque servierant; gratias agunt liberaliter habiti
cultique in calamitate sua; inde hospitia iungunt. numquam
alias ante publice privatimque Latinum nomen Romano im-
perio coniunctius fuit.

XXIII. Sed et bellum Volscum imminebat, et civitas 1
secum ipsa discors intestino inter patres plebemque flagrabat
odio, maxime propter nexos ob aes alienum. fremebant se 2
foris pro libertate et imperio dimicantes domi a civibus
captos et oppressos esse, tutioremque in bello quam in pace
et inter hostes quam inter cives libertatem plebis esse; in-
vidiamque eam sua sponte gliscentem insignis unius cala-
mitas accendit. magno natu quidam cum omnium malorum 3
suorum insignibus se in forum proiecit. obsita erat squalore
vestis, foedior corporis habitus pallore ac macie perempti;
ad hoc promissa barba et capilli efferaverant speciem oris. 4
noscitabatur tamen in tanta deformitate, et ordines duxisse
aiebant aliaque militiae decora vulgo miserantes eum iac-
tabant; ipse testes honestarum aliquot locis pugnarum ci-

5 catrices adverso pectore ostentabat. sciscitantibus, unde ille
habitus, unde deformitas, cum circumfusa turba esset prope
in contionis modum, Sabino bello ait se militantem, quia
propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed villa
incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo
6 suo tempore imperatum, aes alienum fecisse. id cumulatum
usuris primo se agro paterno avitoque exuisse, deinde for-
tunis aliis, postremo velut tabem pervenisse ad corpus;
ductum se ab creditore non in servitium, sed in ergastulum
7 et carnificinam esse. inde ostentare tergum foedum recenti-
bus vestigiis verberum. ad haec visa auditaque clamor ingens
oritur. non iam foro se tumultus tenet, sed passim totam
8 urbem pervadit. nexi vincti solutique se undique in publi-
cum proripiunt, implorant Quiritium fidem. nullo loco deest
seditionis voluntarius comes; multis passim agminibus per
9 omnes vias cum clamore in forum curritur. magno cum peri-
culo suo, qui forte patrum in foro erant, in eam turbam
10 inciderunt; nec temperatum manibus foret, ni propere con-
sules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad conprimendam sedi-
tionem intervenissent. at in eos multitudo versa ostentare
11 vincula sua deformitatemque aliam. haec se meritos dicere
exprobrantes suam quisque alius alibi militiam; postulare
multo minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vocarent,
curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque publici consilii
12 circumsistunt. pauci admodum patrum, quos casus obtulerat,
contracti ab consulibus; ceteros metus non curia modo, sed
etiam foro arcebat, nec agi quicquam per infrequentiam
13 poterat senatus. tum vero eludi atque extrahi se multitudo
putare, et patrum qui abessent, non casu, non metu, sed
impediendae rei causa abesse, et consules ipsos tergiversari,
14 nec dubie ludibrio esse miserias suas. iam prope erat, ut
ne consulum quidem maiestas coerceret iras hominum, cum
incerti, morando an veniendo plus periculi contraherent,
tandem in senatum veniunt; frequentique tandem curia non
modo inter patres sed ne inter consules quidem ipsos satis
conveniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari
rem agendam censebat: uno aut altero arrepto quieturos
alios; Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos
flecti quam frangi putabat cum tutius tum facilius esse.

1 XXIV. Inter haec maior alius terror: Latini equites
cum tumultuoso advolant nuntio Volscos infesto exercitu ad
urbem oppugnandam venire. quae audita — adeo duas ex

una civitate discordia fecerat — longe aliter patres ac
plebem adfecere. exultare gaudio plebes, ultores superbiae 2
patrum adesse dicere deos; alius alium confirmare, ne
nomina darent: cum omnibus potius quam solos perituros;
patres militarent, patres arma caperent, ut penes eosdem 3
pericula belli, penes quos praemia essent. at vero curia
maesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste
Servilium consulem, cui ingenium magis populare erat, orare,
ut tantis circumventam terroribus expediret rem publicam. 4
tum consul misso senatu in contionem prodit. ibi curae esse
patribus ostendit, ut consulatur plebi; ceterum deliberationi
de maxima quidem illa, sed tamen parte civitatis metum
pro universa re publica intervenisse. nec posse, cum hostes 5
prope ad portas essent, bello praeverti quicquam, nec, si
sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede
prius accepta arma pro patria non cepisse, neque patribus
satis decorum per metum potius quam postmodo voluntate
adflictis civium suorum fortunis consuluisse. contioni deinde 6
edicto addidit fidem, quo edixit, ne quis civem Romanum
vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis edendi
apud consules potestas fieret, neu quis militis, donec in
castris esset, bona possideret aut venderet, liberos nepotesve 7
eius moraretur. hoc proposito edicto et qui aderant nexi,
profiteri extemplo nomina, et undique ex tota urbe proripientium se ex privato, cum retinendi ius creditori non esset, concursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. magna 8
ea manus fuit, neque aliorum magis in Volsco bello virtus
atque opera enituit. consul copias contra hostem educit,
parvo dirimente intervallo castra ponit.

XXV. Proxima inde nocte Volsci discordia Romana 1
freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri posset, temptant castra. sensere vigiles, excitatus exercitus, signo dato
concursum est ad arma; ita frustra id inceptum Volscis fuit. 2
reliquum noctis utrimque quieti datum. postero die prima
luce Volsci fossis repletis vallum invadunt. iamque ab omni 3
parte munimenta vellebantur, cum consul, quamquam cuncti
undique, et nexi ante omnes, ut signum daret, clamabant,
experiendi animos militum causa parumper moratus, postquam satis apparebat ingens ardor, dato tandem ad erumpendum signo militem avidum certaminis emittit. primo 4
statim incursu pulsi hostes; fugientibus, quoad insequi pedes
potuit, terga caesa; eques usque ad castra pavidos egit. mox

ipsa castra legionibus circumdatis, cum Volscos inde etiam
5 pavor expulisset, capta direptaque. postero die ad Suessam
Pometiam, quo confugerant hostes, legionibus ductis, intra
paucos dies oppidum capitur, captum praedae datum. inde
6 paulum recreatus egens miles. consul cum maxima gloria
sua victorem exercitum Romam reducit. decedentem Romam
Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis timentes post
Pometiam captam, adeunt. his ex senatus consulto data pax,
ager ademptus.

1 XXVI. Confestim et Sabini Romanos territavere; tu-
multus enim fuit verius quam bellum. nocte in urbem nun-
tiatum est exercitum Sabinum praedabundum ad Anienem
amnem pervenisse; ibi passim diripi atque incendi villas.
2 missus extemplo eo cum omnibus copiis equitum A. Postu-
mius, qui dictator bello Latino fuerat; secutus consul Ser-
3 vilius cum delecta peditum manu. plerosque palantes eques
circumvenit, nec advenienti peditum agmini restitit Sabina
legio; fessi cum itinere tum populatione nocturna, magna
pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugae quod satis
esset virium habuere.

4 Nocte una audito perfectoque bello Sabino postero die in
magna iam spe undique partae pacis legati Aurunci senatum
5 adeunt, ni decedatur Volsco agro, bellum indicentes. cum
legatis simul exercitus Auruncorum domo profectus erat;
cuius fama haud procul iam ab Aricia visi tanto tumultu
concivit Romanos, ut nec consuli ordine patres nec pacatum
responsum arma inferentibus arma ipsi capientes dare pos-
sent. Ariciam infesto agmine itur, nec procul inde cum Au-
runcis signa conlata proelioque uno debellatum est.

1 XXVII. Fusis Auruncis victor tot intra paucos dies
bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus expec-
tabat, cum Appius et insita superbia animo et ut conlegae
vanam faceret fidem, quam asperrime poterat, ius de cre-
ditis pecuniis dicere. deinceps et, qui ante nexi fuerant,
2 creditoribus tradebantur et nectebantur alii. quod ubi cui
militi inciderat, conlegam appellabat. concursus ad Servi-
lium fiebat; illius promissa iactabant; illi exprobrabant sua
quisque belli merita cicatricesque acceptas. postulabant, ut
aut referret ad senatum, aut ut auxilio esset consul civibus
3 suis, imperator militibus. movebant consulem haec, sed
tergiversari res cogebat: adeo in alteram causam non con-
lega solum praeceps erat, sed omnis factio nobilium. ita

medium se gerendo nec plebis vitavit odium nec apud
patres gratiam iniit. patres mollem consulem et ambitiosum 4
rati, plebes fallacem; brevique apparuit adaequasse eum
Appii odium. certamen consulibus inciderat, uter dedicaret 5
Mercuri aedem. senatus a se rem ad populum reiecit: utri
eorum dedicatio iussu populi data esset, eum praeesse
annonae, mercatorum conlegium instituere, sollemnia pro
pontifice iussit suscipere. populus dedicationem aedis dat 6
M. Laetorio, primi pili centurioni, quod facile appareret
non tam ad honorem eius, cui curatio altior fastigio suo
data esset, factum quam ad consulum ignominiam. saevire 7
inde utique consulum alter patresque; sed plebi creverant
animi, et longe alia quam primo instituerant via grassa-
bantur. desperato enim consulum senatusque auxilio, cum 8
in ius duci debitorem vidissent, undique convolabant. neque
decretum exaudiri consulis prae strepitu et clamore poterat,
neque, cum decresset, quisquam obtemperabat. vi agebatur, 9
metusque omnis et periculum libertatis, cum in conspectu
consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debi-
toribus verterant. super haec timor incessit Sabini belli; 10
dilectuque decreto nemo nomen dedit, furente Appio et
insectante ambitionem conlegae, qui populari silentio rem
publicam proderet et ad id, quod de credita pecunia ius
non dixisset, adiceret, ut ne dilectum quidem ex senatus
consulto haberet: non esse tamen desertam omnino rem 11
publicam neque proiectum consulare imperium; se unum et
suae et patrum maiestatis vindicem fore. cum circumstaret 12
cotidiana multitudo licentia accensa, arripi unum insignem
ducem seditionum iussit. ille cum a lictoribus iam traheretur,
provocavit; nec cessisset provocationi consul, quia non
dubium erat populi iudicium, nisi aegre victa pertinacia
foret consilio magis et auctoritate principum quam populi
clamore; adeo supererant animi ad sustinendam invidiam.
crescere inde malum in dies non clamoribus modo apertis,
sed, quod multo perniciosius erat, secessione occultisque 13
conloquiis. tandem invisi plebi consules magistratu abeunt,
Servilius neutris, Appius patribus mire gratus.

XXVIII. A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum 1
ineunt. tum vero plebs incerta, quales habitura consules
esset, coetus nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino
facere, ne in foro subitis trepidaret consiliis et omnia
temere ac fortuito ageret. eam rem consules rati, ut erat, 2

perniciosam ad patres deferunt, sed delata senatum con-
sulere ordine non licuit: adeo tumultuose excepta est
clamoribus undique et indignatione patrum, si, quod imperio
consulari exsequendum esset, invidiam eius consules ad
3 senatum reicerent. profecto, si essent in re publica magi-
stratus, nullum futurum fuisse Romae nisi publicum con-
4 cilium; nunc in mille curias contionesque, cum alia in
Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia, dispersam et dissi-
patam esse rem publicam. unum hercule virum — id enim
plus esse quam consulem —, qualis Ap. Claudius fuerit,
5 momento temporis discussurum illos coetus fuisse. correpti
consules cum, quid ergo se facere vellent, nihil enim segnius
molliusve, quam patribus placeat, acturos, percunctarentur,
decernunt, ut dilectum quam acerrimum habeant: otio lasci-
6 vire plebem. dimisso senatu consules in tribunal escen-
dunt; citant nominatim iuniores. cum ad nomen nemo
responderet, circumfusa multitudo in contionis modum
7 negare ultra decipi plebem posse; numquam unum militem
habituros, ni praestaretur fides publica; libertatem unicuique
prius reddendam esse quam arma danda, ut pro patria
8 civibusque, non pro dominis pugnent. consules, quid man-
datum esset a senatu, videbant, sed eorum, qui intra parietes
curiae ferociter loquerentur, neminem adesse invidiae suae
9 participem. et apparebat atrox cum plebe certamen. prius
itaque quam ultima experirentur, senatum iterum consulere
placuit. tum vero ad sellas consulum propere convolavere
minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum iubentes
et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.
1 XXIX. Utraque re satis experta tum demum con-
sules: „ne praedictum negetis, patres conscripti, adest
ingens seditio. postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam in-
crepant, adsint nobis habentibus dilectum. acerrimi cuius-
2 que arbitrio, quando ita placet, rem agemus.“ redeunt
in tribunal; citari nominatim unum ex iis, qui in conspectu
erant, dedita opera iubent. cum staret tacitus et circa eum
aliquot hominum, ne forte violaretur, constitisset globus,
3 lictorem ad eum consules mittunt. quo repulso tum vero
indignum facinus esse clamitantes, qui patrum consulibus
4 aderant, devolant de tribunali, ut lictori auxilio essent. sed
ab lictore nihil aliud quam prendere prohibito cum con-
versus in patres impetus esset, consulum intercursu rixa
sedata est, in qua tamen sine lapide, sine telo plus clamoris

atque irarum quam iniuriae fuerat. senatus tumultuose 5
vocatus tumultuosius consulitur quaestionem postulantibus
iis, qui pulsati fuerant, decernente ferocissimo quoque non
sententiis magis quam clamore et strepitu. tandem cum irae 6
resedissent, exprobrantibus consulibus nihilo plus sanitatis
in curia quam in foro esse, ordine consuli coepit. tres fuere 7
sententiae. P. Verginius rem non vulgabat; de iis tantum,
qui fidem secuti P. Servili consulis Volsco, Aurunco Sabi-
noque militassent bello, agendum censebat. T. Larcius non 8
id tempus esse, ut merita tantummodo exsolverentur; totam
plebem aere alieno demersam esse, nec sisti posse, ni om-
nibus consulatur; quin, si alia aliorum sit condicio, accendi
magis discordiam quam sedari. Ap. Claudius, et natura 9
immitis et efferatus hinc plebis odio, illinc patrum laudibus,
non miseriis ait, sed licentia tantum concitum turbarum, et
lascivire magis plebem quam saevire. id adeo malum ex 10
provocatione natum: quippe minas esse consulum, non im-
perium, ubi ad eos, qui una peccaverint, provocare liceat.
„agedum“ inquit „dictatorem, a quo provocatio non est, 11
creemus, iam hic, quo nunc omnia ardent, conticiscet furor.
pulset tum mihi lictorem, qui sciet ius de tergo vitaque 12
sua penes unum illum esse, cuius maiestatem violarit.“

XXX. Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appi 1
sententia; rursus Vergini Larcique exemplo haud salubres;
utique Larci putabant esse eam, quae totam fidem tolleret.
medium maxime et moderatum utroque consilium Vergini
habebatur; sed factione respectuque rerum privatarum, quae 2
semper offecere officientque publicis consiliis, Appius vicit,
ac prope fuit, ut dictator ille idem crearetur; quae res 3
utique alienasset plebem periculosissimo tempore, cum
Volsci Aequique et Sabini forte una omnes in armis essent.
sed curae fuit consulibus et senioribus patrum, ut imperium 4
sua vi vehemens mansueto permitteretur ingenio. M.' Vale- 5
rium dictatorem Volesi filium creant. plebes etsi adversus
se creatum dictatorem videbat, tamen, cum provocationem
fratris lege haberet, nihil ex ea familia triste nec superbum
timebat. edictum deinde a dictatore propositum confirmavit 6
animos Servili fere consulis edicto conveniens; sed et homini
et potestati melius rati credi omisso certamine nomina de-
dere. quantus numquam ante exercitus, legiones decem 7
effectae; ternae inde datae consulibus, quattuor dictator
usus.

8 Nec iam poterat bellum differri. Aequi Latinum agrum
invaserant. oratores Latinorum ab senatu petebant, ut aut
mitterent subsidium aut se ipsos tuendorum finium causa
9 capere arma sinerent. tutius visum est defendi inermes
Latinos quam pati retractare arma. Vetusius consul missus
est. is finis populationibus fuit. cessere Aequi campis loco-
que magis quam armis freti summis se iugis montium tuta-
10 bantur. alter consul in Volscos profectus, ne et ipse tereret
tempus, vastandis maxime agris hostem ad conferenda pro-
11 pius castra dimicandumque acie excivit. medio inter castra
campo ante suum quisque vallum infestis signis constitere.
multitudine aliquantum Volsci superabant; itaque effusi et
12 contemptim pugnam iniere. consul Romanus nec promovit
aciem nec clamorem reddi passus defixis pilis stare suos
iussit: ubi ad manum venisset hostis, tum coortos tota vi
13 gladiis rem gerere. Volsci cursu et clamore fessi cum se
velut stupentibus metu intulissent Romanis, postquam in-
pressionem sensere ex adverso factam et ante oculos micare
gladios, haud secus, quam si in insidias incidissent, turbati
vertunt terga; et ne ad fugam quidem satis virium fuit,
quia cursu in proelium ierant. Romani contra, quia principio
14 pugnae quieti steterant, vigentes corporibus, facile adepti
fessos et castra impetu ceperunt et castris exutum hostem
Velitras persecuti uno agmine victores cum victis in urbem
15 inrupere; plusque ibi sanguinis promiscua omnium generum
caede quam in ipsa dimicatione factum. paucis data venia,
qui inermes in deditionem venerunt.

1 XXXI. Dum haec in Volscis geruntur, dictator Sabinos,
ubi longe plurimum belli fuerat, fundit fugatque, exuit castris.
2 equitatu immisso mediam turbaverat hostium aciem, quam,
dum se cornua latius pandunt, parum apte introrsum ordi-
nibus firmaverant; turbatos pedes invasit. eodem impetu
3 castra capta debellatumque est. post pugnam ad Regillum
lacum non alia illis annis pugna clarior fuit. dictator trium-
phans urbem invehitur. super solitos honores locus in circo
ipsi posterisque ad spectaculum datus, sella in eo loco
4 curulis posita. Volscis devictis Veliternus ager ademptus;
Velitras coloni ab urbe missi et colonia deducta. cum Aequis
post aliquanto pugnatum est invito quidem consule, quia
5 loco iniquo subeundum erat ad hostes; sed milites extrahi
rem criminantes, ut dictator, priusquam ipsi redirent in
urbem, magistratu abiret, inritaque, sicut ante consulis,

promissa eius caderent, perpulere, ut forte temere in ad-
versos montes agmen erigeret. id male commissum ignavia 6
hostium in bonum vertit, qui, priusquam ad coniectum teli
veniretur, obstupefacti audacia Romanorum relictis castris,
quae munitissimis tenuerant locis, in aversas valles disiluere;
ubi satis praedae et victoria incruenta fuit.

Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum 7
rerum eventu nec patribus nec plebi cura decesserat; tanta
cum gratia tum arte praeparaverant faeneratores, quae non
modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem frustrarentur.
namque Valerius post Vetusi consulis reditum omnium ac- 8
tionum in senatu primam habuit pro victore populo rettu-
litque, quid de nexis fieri placeret. quae cum reiecta relatio 9
esset, „non placeo“ inquit „concordiae auctor; optabitis,
mediusfidius, propediem, ut mei similes Romana plebes
patronos habeat. quod ad me attinet, neque frustrabor ultra
cives meos neque ipse frustra dictator ero. discordiae in- 10
testinae, bellum externum fecere, ut hoc magistratu egeret
res publica; pax foris parta est, domi impeditur; privatus
potius quam dictator seditioni interero.“ ita curia egressus
dictatura se abdicavit. apparuit causa plebi, suam vicem 11
indignantem magistratu abisse; itaque velut persoluta fide,
quoniam per eum non stetisset, quin praestaretur, dece-
dentem domum cum favore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde patres incessit, ne, si dimissus 1
exercitus foret, rursus coetus occulti coniurationesque fierent.
itaque, quamquam per dictatorem dilectus habitus esset,
tamen, quoniam in consulum verba iurasset, sacramento teneri
militem rati, per causam renovati ab Aequis belli educi ex
urbe legiones iussere. quo facto maturata est seditio. et 2
primo agitatum dicitur de consulum caede, ut solverentur
sacramento; doctos deinde nullam scelere religionem exsolvi,
Sicinio quodam auctore iniussu consulum in Sacrum montem
secessisse — trans Anienem amnem est, tria ab urbe milia
passuum; ea frequentior fama est quam, cuius Piso auctor 3
est, in Aventinum secessionem factam esse —; ibi sine ullo
duce vallo fossaque communitis castris quieti, rem nullam 4
nisi necessariam ad victum sumendo, per aliquot dies neque
lacessiti neque lacessentes sese tenuere. pavor ingens in 5
urbe, metuque mutuo suspensa erant omnia. timere relicta
ab suis plebes violentiam patrum; timere patres residem in
urbe plebem, *incerti*, manere eam an abire mallent. quamdiu 6

autem tranquillam, quae secesserit, multitudinem fore? quid
futurum deinde, si quod externum interim bellum existat?
7 nullam profecto nisi in concordia civium spem reliquam
ducere; eam per aequa, per iniqua reconciliandam civitati
8 esse. placuit igitur oratorem ad plebem mitti Menenium
Agrippam, facundum virum et, quod inde oriundus erat,
plebi carum. is intromissus in castra prisco illo dicendi et
horrido modo nihil aliud quam hoc narrasse fertur: tempore,
9 quo in homine non, ut nunc, omnia in unum consentientia,
sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo
fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore ac
ministerio ventri omnia quaeri, ventrem in medio quietum
10 nihil aliud quam datis voluptatibus frui; conspirasse inde,
ne manus ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum,
nec dentes conficerent. hac ira dum ventrem fame domare
vellent, ipsa una membra totumque corpus ad extremam
11 tabem venisse. inde apparuisse ventris quoque haud segne
ministerium esse, nec magis ali quam alere eum, reddentem
in omnes corporis partes hunc, quo vivimus vigemusque,
divisum pariter in venas, maturum confecto cibo sanguinem.
12 comparando hinc, quam intestina corporis seditio similis
esset irae plebis in patres, flexisse mentes hominum.

1 XXXIII. Agi deinde de concordia coeptum concessumque in condiciones, ut plebi sui magistratus essent
sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset,
2 neve cui patrum capere eum magistratum liceret. itaque
tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. hi tres
conlegas sibi creaverunt. in his Sicinium fuisse, seditionis
3 auctorem; de duobus qui fuerint, minus convenit. sunt, qui
duos tantum in Sacro monte creatos tribunos esse dicant
ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus
4 Cominius consulatum inierant. his consulibus cum Latinis
populis ictum foedus. ad id feriendum consul alter Romae
mansit; alter ad Volscum bellum missus Antiates Volscos
fundit fugatque, conpulsos in oppidum Longulam persecutus
5 moenibus potitur. inde protinus Poluscam, item Volscorum,
cepit; tum magna vi adortus est Coriolos. erat tum in
castris inter primores iuvenum Cn. Marcius, adulescens et
consilio et manu promptus, cui cognomen postea Coriolano
6 fuit. cum subito exercitum Romanum Coriolos obsidentem
atque in oppidanos, quos intus clausos habebat, intentum

sine ullo metu extrinsecus imminentis belli Volscae legiones
profectae ab Antio invasissent, eodemque tempore ex oppido
erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit. is cum 7
delecta militum manu non modo impetum erumpentium
retudit, sed per patentem portam ferox inrupit caedeque
in proximo urbis facta ignem temere arreptum imminentibus
muro aedificiis iniecit. clamor inde oppidanorum mixtus 8
muliebri puerilique ploratu ad terrorem, ut solet, primum
orto et Romanis auxit animum et turbavit Volscos, utpote
capta urbe, cui ad ferendam opem venerant. ita fusi Volsci 9
Antiates, Corioli oppidum captum; tantumque sua laude
obstitit famae consulis Marcius, ut, nisi foedus cum Latinis
in columna aenea insculptum monumento esset, ab Sp.
Cassio uno, quia conlega afuerat, ictum, Postumum Comi-
nium bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset.

Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni in 10
vita pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior
plebi factus. huic interpreti arbitroque concordiae civium, 11
legato patrum ad plebem, reductori plebis Romanae in
urbem sumptus funeri defuit; extulit eum plebs sextantibus
conlatis in capita.

XXXIV. Consules deinde T. Geganius P. Minucius 1
facti. eo anno, cum et foris quieta omnia a bello essent et
domi sanata discordia, aliud multo gravius malum civitatem 2
invasit, caritas primum annonae ex incultis per secessionem
plebis agris, fames deinde, qualis clausis solet. ventumque 3
ad interitum servitiorum utique et plebis esset, ni consules
providissent dimissis passim ad frumentum coemendum non
in Etruriam modo dextris ab Ostia litoribus laevoque per
Volscos mari usque ad Cumas, sed quaesitum in Siciliam
quoque; adeo finitimorum odia longinquis coegerant indigere
auxiliis. frumentum Cumis cum coemptum esset, naves pro 4
bonis Tarquiniorum ab Aristodemo tyranno, qui heres erat,
retentae sunt; in Volscis Pomptinoque ne emi quidem po-
tuit; periculum quoque ab impetu hominum ipsis frumenta-
toribus fuit; ex Tuscis frumentum Tiberi venit; eo sustentata 5
est plebs. incommodo bello in tam artis commeatibus vexati
forent, ni Volscos iam moventes arma pestilentia ingens
invasisset. ea clade conterritis hostium animis, ut etiam, ubi 6
ea remisisset, terrore aliquo tenerentur, et Velitris auxere
numerum colonorum Romani et Norbam in montes novam
coloniam, quae arx in Pomptino esset, miserunt.

7 M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna
vis frumenti ex Sicilia advecta, agitatumque in senatu,
8 quanti plebi daretur. multi venisse tempus premendae plebis
putabant reciperandique iura, quae extorta secessione ac
9 vi patribus essent. in primis Marcius Coriolanus, hostis
tribuniciae potestatis, „si annonam" inquit „veterem volunt,
ius pristinum reddant patribus. cur ego plebeios magistratus,
10 cur Sicinium potentem video sub iugum missus, tamquam
ab latronibus redemptus? egone has indignitates diutius
patiar quam necesse est? Tarquinium regem qui non tulerim,
Sicinium feram? secedat nunc, avocet plebem; patet via in
Sacrum montem aliosque colles. rapiant frumenta ex agris
nostris, quem ad modum tertio ante anno rapuere; utantur
11 annona, quam furore suo fecere. audeo dicere hoc malo
domitos ipsos potius cultores agrorum fore, quam ut armati
12 per secessionem coli prohibeant." haud tam facile dictu
est, faciendumne fuerit, quam potuisse arbitror fieri, ut
condicionibus laxandi annonam et tribuniciam potestatem
et omnia invitis iura inposita patres demerent sibi.

1 XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est, et
plebem ira prope armavit: fame se iam sicut hostes peti,
cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quae sola
alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi
Cn. Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis
Romanae satisfiat. eum sibi carnificem novum exortum, qui
2 aut mori aut servire iubeat. in exeuntem e curia impetus
factus esset, ni peropportune tribuni diem dixissent. ibi ira
est suppressa; se iudicem quisque, se dominum vitae necis-
3 que inimici factum videbat. contemptim primo Marcius
audiebat minas tribunicias: auxilii, non poenae ius datum
illi potestati, plebisque, non patrum tribunos esse. sed adeo
infensa erat coorta plebs, ut unius poena defungendum
4 esset patribus. restiterunt tamen adversae invidiae usique
sunt qua suis quisque, qua totius ordinis viribus. ac primo
temptata res est, si dispositis clientibus absterrendo singulos
5 a coitionibus conciliisque disicere rem possent. universi
deinde processere — quidquid erat patrum, reos diceres —
precibus plebem exposcentes, unum sibi civem, unum sena-
torem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente dona-
6 rent. ipse cum die dicta non adesset, perseveratum in ira
est. damnatus absens in Volscos exulatum abiit minitans
patriae hostilesque iam tum spiritus ger[illegible] mientem

Volsci benigne excepere benigniusque in dies colebant, quo
maior ira in suos eminebat crebraeque nunc querellae,
nunc minae percipiebantur. hospitio utebatur Atti Tulli. 7
longe is tum princeps Volsci nominis erat Romanisque
semper infestus. ita cum alterum vetus odium, alterum ira
recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. haud 8
facile credebant plebem suam inpelli posse, ut totiens in-
feliciter temptata arma caperent: multis saepe bellis, pesti-
lentia postremo amissa iuventute fractos spiritus esse; arte
agendum in exoleto iam vetustate odio, ut recenti aliqua
ira exacerbarentur animi.

XXXVI. Ludi forte ex instauratione magni Romae 1
parabantur. instaurandi haec causa fuerat: ludis mane servum
quidam pater familiae nondum commisso spectaculo sub
furca caesum medio egerat circo; coepti inde ludi, velut
ea res nihil ad religionem pertinuisset. haud ita multo post 2
T. Latinio, de plebe homini, somnium fuit: visus Iuppiter dicere
sibi ludis praesultatorem displicuisse; nisi magnifice instaura-
rentur ii ludi, periculum urbi fore; iret ac consulibus nun-
tiaret. quamquam haud sane liber erat religione animus, 3
verecundia tamen maiestatis magistratuum timorque vicit,
ne in ora hominum pro ludibrio abiret. magno illi ea cunc- 4
tatio stetit: filium namque intra paucos dies amisit. cuius
repentinae cladis ne causa dubia esset, aegro animi eadem
illa in somnis obversata species visa est rogitare, satin
magnam spreti numinis haberet mercedem? maiorem instare,
ni eat propere ac nuntiet consulibus. iam praesentior res 5
erat. cunctantem tamen ac prolatantem ingens vis morbi
adorta est debilitate subita. tunc enimvero deorum ira ad- 6
monuit. fessus igitur malis praeteritis instantibusque consilio
propinquorum adhibito cum visa atque audita et obversatum
totiens in somno Iovem, minas irasque caelestes repraesen-
tatas casibus suis exposuisset, consensu inde haud dubio
omnium, qui aderant, in forum ad consules lectica defertur.
inde in curiam iussu consulum delatus eadem illa cum 7
patribus ingenti omnium admiratione enarrasset, ecce aliud
miraculum: qui captus omnibus membris delatus in curiam 8
esset, eum functum officio pedibus suis domum redisse tra-
ditum memoriae est.

XXXVII. Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus de- 1
crevit. ad eos ludos auctore Attio Tullio vis magna Vol- 2
scorum venit. priusquam committerentur ludi, Tullius, ut

domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit;
3 dicit esse, quae secreto agere de re publica velit. arbitris
remotis „invitus“ inquit, „quod sequius sit, de meis civibus
4 loquor. non tamen admissum quicquam ab iis criminatum
5 venio, sed cautum, ne admittant. nimio plus quam vellem
nostrorum ingenia sunt mobilia. multis id cladibus sensi-
mus, quippe qui non nostro merito, sed vestra patientia
incolumes simus. magna hic nunc Volscorum multitudo est;
6 ludi sunt; spectaculo intenta civitas erit. memini, quid per
eandem occasionem ab Sabinorum iuventute in hac urbe
commissum sit; horret animus, ne quid inconsulte ac temere
fiat. haec nostra vestraque causa prius dicenda vobis, con-
7 sules, ratus sum. quod ad me attinet, extemplo hinc domum
abire in animo est, ne cuius facti dictive contagione praesens
violer.“ haec locutus abiit. consules cum ad patres rem
8 dubiam sub auctore certo detulissent, auctor magis, ut fit,
quam res ad praecavendum vel ex supervacuo movit; fac-
toque senatus consulto, ut urbe excederent Volsci, prae-
cones dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante noctem
9 iuberent. ingens pavor primo discurrentes ad suas res tol-
lendas in hospitia perculit; proficiscentibus deinde indigna-
tio oborta, se ut consceleratos contaminatosque ab ludis,
festis diebus, coetu quodam modo hominum deorumque
abactos esse.

1 XXXVIII. Cum prope continuato agmine irent, prae-
gressus Tullius ad caput Ferentinum, ut quisque veniret,
primores eorum excipiens querendo indignandoque, et eos
ipsos sedulo audientes secunda irae verba et per eos multi-
2 tudinem aliam in subiectum viae campum deduxit. ibi in contionis
modum orationem exorsus adversus veteres populi Romani
iniurias cladesque gentis Volscorum „ut omnia“ inquit „ob-
liviscamini alia, hodiernam hanc contumeliam quo tandem
animo fertis, qua per nostram ignominiam ludos commisere?
3 an non sensistis triumphatum hodie de vobis esse? vos om-
nibus, civibus, peregrinis, tot finitimis populis spectaculo
abeuntes fuisse, vestras coniuges, vestros liberos traduc-
4 tos per ora hominum? quid eos, qui audivere vocem prae-
conis, quid, qui nos videre abeuntes, quid eos, qui huic
ignominioso agmini fuere obvii, existimasse putatis, nisi
aliquod profecto nefas esse, quo, si intersimus spectaculo,
violaturi simus ludos piaculumque merituri; ideo nos ab
5 *sede piorum,* coetu concilioque abigi? quid deinde? illud

non succurrit, vivere nos, quod maturarimus proficisci? si
hoc profectio et non fuga est. et hanc urbem vos non ho-
stium ducitis, ubi si unum diem morati essetis, moriendum
omnibus fuit? bellum vobis indictum est, magno eorum
malo, qui indixere, si viri estis.“ ita et sua sponte
irarum pleni et incitati domos inde digressi sunt instigan- 6
doque suos quisque populos effecere, ut omne Volscum
nomen deficeret.

XXXIX. Imperatores ad id bellum de omnium popu- 1
lorum sententia lecti Attius Tullius et Cn. Marcius, exul
Romanus, in quo aliquanto plus spei repositum. quam spem 2
nequaquam fefellit, ut facile appareret ducibus validiorem
quam exercitu rem Romanam esse. Circeios profectus primum
colonos inde Romanos expulit liberamque eam urbem Vol-
scis tradidit; inde in Latinam viam transversis tramitibus trans- 3
gressurus Satricum, Longulam, Poluscam, Coriolos, novella
haec Romanis oppida ademit; inde Lavinium recepit; tum 4
deinceps Corbionem, Vetelliam, Trebium, Labicos, Pedum
cepit. postremum ad urbem a Pedo ducit et ad fossas Cluilias 5
quinque ab urbe milia passuum castris positis populatur inde
agrum Romanum custodibus inter populatores missis, qui 6
patriciorum agros intactos servarent, sive infensus plebi
magis, sive ut discordia inde inter patres plebemque oreretur. 7
quae profecto orta esset — adeo tribuni iam ferocem per
se plebem criminando in primores civitatis instigabant —,
sed externus timor, maximum concordiae vinculum, quam-
vis suspectos infensosque inter se iungebat animos. id modo 8
non conveniebat, quod senatus consulesque nusquam alibi
spem quam in armis ponebant, plebes omnia quam bellum
malebat. Sp. Nautius iam et Sex. Furius consules erant. eos 9
recensentes legiones, praesidia per muros aliaque, in quibus
stationes vigiliasque esse placuerat, loca distribuentes mul-
titudo ingens pacem poscentium primum seditioso clamore
conterruit, deinde vocare senatum, referre de legatis ad Cn.
Marcium mittendis coegit. acceperunt relationem patres, 10
postquam apparuit labare plebis animos; missique de
pace ad Marcium oratores atrox responsum rettulerunt: 11
si Volscis ager redderetur, posse agi de pace; si praeda
belli per otium frui velint, memorem se et civium iniuriae
et hospitum beneficii adnisurum, ut appareat exilio sibi in-
ritatos, non fractos animos esse. iterum deinde iidem missi 12
non recipiuntur in castra. sacerdotes quoque suis insignibus

velatos isse supplices ad castra hostium traditum est; nihilo
magis quam legatos flexisse animum.
1 XL. Tum matronae ad Veturiam, matrem Coriolani,
Volumniamque uxorem frequentes coeunt. id publicum con-
2 silium an muliebris timor fuerit, parum invenio; pervicere
certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia duos
parvos ex Marcio ferens filios secum in castra hostium irent,
et, quoniam armis viri defendere urbem non possent, mulieres
3 precibus lacrimisque defenderent. ubi ad castra ventum est
nuntiatumque Coriolano est adesse ingens mulierum agmen,
primo, ut qui nec publica maiestate in legatis nec in sacer-
dotibus tanta offusa oculis animoque religione motus esset,
4 multo obstinatior adversus lacrimas muliebres erat. dein
familiarium quidam, qui insignem maestitia inter ceteras cog-
noverat Veturiam inter nurum nepotesque stantem, „nisi
me frustrantur“ inquit „oculi, mater tibi coniunxque et liberi
5 adsunt“.

Coriolanus prope ut amens consternatus ab sede sua
cum ferret matri obviae conplexum, mulier in iram ex pre-
cibus versa „sine, priusquam conplexum accipio, sciam“
6 inquit, „ad hostem an ad filium venerim, captiva materne
in castris tuis sim. in hoc me longa vita et infelix senecta
7 traxit, ut exulem te, deinde hostem viderem? potuisti po-
pulari hanc terram, quae te genuit atque aluit? non
tibi, quamvis infesto animo et minaci perveneras, ingre-
dienti fines ira cecidit? non, cum in conspectu Roma fuit,
succurrit „intra illa moenia domus ac penates mei sunt,
8 mater, coniunx liberique?“ ergo ego nisi peperissem, Roma
non oppugnaretur; nisi filium haberem, libera in libera patria
mortua essem. sed ego nihil iam pati nec tibi turpius nec
9 mihi miserius possum nec, ut sum miserrima, diu futura sum;
de his videris, quos, si pergis, aut immatura mors aut longa
servitus manet.“ uxor deinde ac liberi amplexi, fletusque ab
10 omni turba mulierum ortus et conploratio sui patriaeque
fregere tandem virum. conplexus inde suos dimittit; ipse
retro ab urbe castra movit. abductis deinde legionibus ex
agro Romano invidia rei oppressum perisse tradunt alii alio
11 leto. apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad
senectutem vixisse eundem invenio; refert certe hanc saepe
eum exacta aetate usurpasse vocem, multo miserius seni
12 exilium esse. non inviderunt laude sua mulieribus viri Romani;
adeo sine obtrectatione gloriae alie[illegible]atur; monumento

quoque quod esset, templum Fortunae muliebri aedificatum dedicatumque est.

Rediere deinde Volsci adiunctis Aequis in agrum Ro- 13
manum, sed Aequi Attium Tullium haud ultra tulere ducem. hinc ex certamine, Volsci Aequine imperatorem coniuncto exercitui darent, seditio, deinde atrox proelium ortum. ibi fortuna populi Romani duos hostium exercitus haud minus pernicioso quam pertinaci certamine confecit. 14

Consules T. Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci, Aquilio Hernici — nam ii quoque in armis erant — provincia evenit. eo anno Hernici devicti; cum Volscis aequo Marte discessum est. 1

XLI. Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius consules facti. cum Hernicis foedus ictum; agri partes duae ademptae. inde dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus 2
consul Cassius erat. adiciebat huic muneri agri aliquantum, quem publicum possideri a privatis criminabatur. id multos quidem patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat; sed et publica patribus sollicitudo inerat, largitione con- 3
sulem periculosas libertati opes struere. tum primum lex agraria promulgata est, numquam deinde usque ad hanc memoriam 4
sine maximis motibus rerum agitata. consul alter largitioni resistebat auctoribus patribus nec omni plebe adversante, quae primo coeperat fastidire munus vulgatum: a civibus 5
isse in socios; saepe deinde et Verginium consulem in contionibus velut vaticinantem audiebat, pestilens conlegae munus esse, agros illos servitutem iis, qui acceperint, laturos, 6
regno viam fieri. quid ita enim adsumi socios et nomen Latinum? quid attinuisse Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri partem tertiam reddi, nisi ut eae gentes pro Coriolano 7
duce Cassium habeant? popularis iam esse dissuasor et intercessor legis agrariae coeperat. uterque deinde consul certatim plebi indulgere. Verginius dicere passurum se adsignari 8
agros, dum ne cui nisi civi Romano adsignentur; Cassius, quia in agraria largitione ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo frumento pecuniam acceptam retribui 9
populo. id vero haud secus quam praesentem mercedem regni aspernata plebes; adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia, munera eius in animis homi- 10
num respuebantur. quem, ubi primum magistratu abiit, damnatum necatumque constat. sunt, qui patrem auctorem eius

supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse ac
necasse peculiumque filii Cereri consecravisse; signum inde
11 factum esse et inscriptum „ex Cassia familia datum“. invenio
apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus
Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis,
damnatumque populi iudicio, dirutas publice aedes. ea est
area ante Telluris aedem. ceterum, sive illud domesticum
sive publicum fuit iudicium, damnatur Ser. Cornelio Q.
Fabio consulibus.

1 XLII. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. dulcedo
agrariae legis ipsa per se dempto auctore subibat animos,
accensaque ea cupiditas est malignitate patrum, qui devictis
2 eo anno Volscis Aequisque militem praeda fraudavere. quid-
quid captum ex hostibus est, vendidit Fabius consul ac
redegit in publicum. invisum erat Fabium nomen plebi
propter novissimum consulem; tenuere tamen patres, ut cum
L. Aemilio Caeso Fabius consul crearetur. eo infestior facta
3 plebes seditione domestica bellum externum excivit. bello
deinde civiles discordiae intermissae. uno animo patres ac
plebs rebellantes Volscos et Aequos duce Aemilio prospera
4 pugna vicere. plus tamen hostium fuga quam proelium ab-
5 sumpsit: adeo pertinaciter fusos insecuti sunt equites. Castoris
aedes eodem anno idibus Quintilibus dedicata est. vota erat
Latino bello a Postumio dictatore; filius eius duumvir ad
id ipsum creatus dedicavit.

6 Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae legis
animi plebis. tribuni plebi popularem potestatem lege po-
pulari celebrabant; patres satis superque gratuiti furoris in
multitudine credentes esse, largitiones temeritatisque in-
vitamenta horrebant. acerrimi patribus duces ad resisten-
7 dum consules fuere. ea igitur pars rei publicae vicit nec in
praesens modo, sed in venientem etiam annum M. Fabium,
Caesonis fratrem, et magis invisum alterum plebi accusatione
Sp. Cassi, L. Valerium, consules dedit. certatum eo quoque
8 anno cum tribunis est. vana lex vanique legis auctores iac-
tando inritum munus facti. Fabium inde nomen ingens post
tres continuos consulatus unoque velut tenore omnes ex-
pertos tribuniciis certaminibus habitum; itaque, ut bene
locatus, mansit in ea familia aliquamdiu honos. bellum inde
9 Veiens initum, et Volsci rebellarunt. sed ad bella externa
prope supererant vires, abutebanturque iis inter semet ipsos
10 certando. accessere ad aegras iam omnium mentes prodigia

caelestia, prope cotidianas in urbe agrisque ostentantia minas;
motique ita numinis causam nullam aliam vates canebant
publice privatimque nunc extis nunc per aves consulti,
quam haud rite sacra fieri. qui terrores tamen eo evasere, 11
ut Oppia virgo Vestalis damnata poenas dederit.

XLIII. Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti. eo 1
anno non segnior discordia domi et bellum foris atrocius
fuit. ab Aequis arma sumpta; Veientes agrum quoque Ro-
manorum populantes inierunt. quorum bellorum crescente
cura Caeso Fabius et Sp. Furius consules fiunt. Ortonam,
Latinam urbem, Aequi oppugnabant; Veientes pleni iam 2
populationum Romam ipsam se oppugnaturos minabantur.
qui terrores cum conpescere deberent, auxere insuper ani- 3
mos plebis; redibatque non sua sponte plebi mos detrac-
tandi militiam, sed Sp. Licinius tribunus plebis, venisse
tempus ratus per ultimam necessitatem legis agrariae patri-
bus iniungendae, susceperat rem militarem impediendam.
ceterum tota invidia tribuniciae potestatis versa in auctorem 4
est, nec in eum consules acrius quam ipsius conlegae coorti
sunt, auxilioque eorum dilectum consules habent. ad duo 5
simul bella exercitus scribitur; ducendus Fabio in Veientes,
in Aequos Furio datur. et in Aequis quidem nihil dignum 6
memoria gestum est, Fabio aliquanto plus negotii cum civibus
quam cum hostibus fuit. unus ille vir, ipse consul, rem pu-
blicam sustinuit, quam exercitus odio consulis, quantum in se fuit,
prodebat. nam cum consul praeter ceteras imperatorias artes, 7
quas parando gerendoque bello edidit plurimas, ita instruxisset
aciem, ut solo equitatu emisso exercitum hostium funderet,
insequi fusos pedes noluit; nec illos, etsi non adhortatio 8
invisi ducis, suum saltem flagitium et publicum in praesentia
dedecus, postmodo periculum, si animus hosti redisset,
cogere potuit gradum accelerare aut, si aliud nihil, stare
instructos. iniussu signa referunt maestique — crederes 9
victos —, exsecrantes nunc imperatorem nunc navatam ab
equite operam, redeunt in castra. nec huic tam pestilenti 10
exemplo remedia ulla ab imperatore quaesita sunt: adeo
excellentibus ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant,
quam qua hostem superent. consul Romam rediit non tam 11
belli gloria aucta quam inritato exacerbatoque in se militum
odio. obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente consulatus
maneret; M. Fabium consulem creant, Fabio conlega Cn.
Manlius datur.

1 XLIV. Et hic annus tribunum auctorem legis agrariae
habuit. Ti. Pontificius fuit. is eandem viam, velut proces-
sisset Sp. Licinio, ingressus dilectum paulisper impediit.
2 perturbatis iterum patribus Ap. Claudius victam tribuniciam
potestatem dicere priore anno, in praesentia re, exemplo
in perpetuum, quando inventum sit suis ipsam viribus dis-
3 solvi. neque enim umquam defuturum, qui et ex conlega
victoriam sibi et gratiam melioris partis bono publico velit
quaesitam; et plures, si pluribus opus sit, tribunos ad auxi-
lium consulum paratos fore, et unum vel adversus omnes
4 satis esse. darent modo et consules et primores patrum
operam, ut, si minus omnes, aliquos tamen ex tribunis rei
5 publicae et senatui conciliarent. praeceptis Appii moniti
patres et universi comiter ac benigne tribunos appellare,
et consulares, ut cuique eorum privatim aliquid iuris
adversus singulos erat, partim gratia partim auctoritate
obtinuere, ut tribuniciae potestatis vires salubres vellent
6 rei publicae esse; novemque tribunorum adversus unum
moratorem publici commodi auxilio dilectum consules
habent.
7 Inde ad Veiens bellum profecti, quo undique ex
Etruria auxilia convenerant, non tam Veientium gratia con-
citata, quam quod in spem ventum erat discordia intestina
dissolvi rem Romanam posse. principesque in omnium
8 Etruriae populorum conciliis fremebant aeternas opes esse
Romanas, nisi inter semet ipsi seditionibus saeviant. id
unum venenum, eam labem civitatibus opulentis repertam,
9 ut magna imperia mortalia essent. diu sustentatum id malum
partim patrum consiliis partim patientia plebis, iam ad
extrema venisse. duas civitates ex una factas, suos cuique
10 parti magistratus, suas leges esse. primum in dilectibus
saevire solitos, eosdem in bello tamen paruisse ducibus.
qualicumque urbis statu manente disciplina militari sisti
potuisse; iam non parendi magistratibus morem in castra
11 quoque Romanum militem sequi. proximo bello in ipsa
acie, in ipso certamine consensu exercitus traditam ultro
victoriam victis Aequis, signa deserta, imperatorem in acie
relictum, iniussu in castra reditum. profecto, si instetur, suo
12 milite vinci Romam posse. nihil aliud opus esse quam indici
ostendique bellum; cetera sua sponte fata et deos gesturos.
hae spes Etruscos armaverant multis in vicem casibus victos
victoresque.

XLV. Consules quoque Romani nihil praeterea aliud 1
quam suas vires, sua arma horrebant. memoria pessimi
proximo bello exempli terrebat, ne rem committerent eo,
ubi duae simul acies timendae essent. itaque castris se 2
tenebant, tam ancipiti periculo aversi: diem tempusque
forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque animis allaturum.
Veiens hostis Etruscique eo magis praepropere agere; 3
lacessere ad pugnam primo obequitando castris provocandoque,
postremo, ut nihil movebant, qua consules ipsos,
qua exercitum increpando: simulationem intestinae discordiae 4
remedium timoris inventum, et consules magis non confidere
quam non credere suis militibus; novum seditionis genus,
silentium otiumque inter armatos. ad haec in novitatem
generis originisque qua falsa, qua vera iacere. haec cum 5
sub ipso vallo portisque streperent, haud aegre consules
pati; at inperitae multitudini nunc indignatio, nunc pudor
pectora versare et ab intestinis avertere malis: nolle inultos
hostes, nolle successum non patribus, non consulibus; externa
et domestica odia certare in animis. tandem superant 6
externa; adeo superbe insolenterque hostis eludebat. frequentes
in praetorium conveniunt; poscunt pugnam, postulant,
ut signum detur. consules velut deliberabundi capita 7
conferunt, diu conloquuntur. pugnare cupiebant, sed retro
revocanda et abdenda cupiditas erat, ut adversando remorandoque
incitato semel militi adderent impetum. redditur 8
responsum immaturam rem agi, nondum tempus pugnae
esse; castris se tenerent. edicunt inde, ut abstineant pugna:
si quis iniussu pugnaverit, ut in hostem animadversuros.
ita dimissis, quo minus consules velle credunt, crescit ardor 9
pugnandi. accendunt insuper hostes ferocius multo, ut
statuisse non pugnare consules cognitum est: quippe inpune 10
se insultaturos, non credi militi arma, rem ad ultimum
seditionis erupturam, finemque venisse Romano imperio. his
freti occursant portis, ingerunt probra, aegre abstinent, quin
castra oppugnent. enimvero non ultra contumeliam pati 11
Romanus posse; totis castris undique ad consules curritur;
non iam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant,
sed passim omnes clamoribus agunt. matura res erat;
tergiversantur tamen. Fabius deinde, ad crescentem tumultum 12
iam metu seditionis conlega concedente, cum silentium
classico fecisset: „ego istos, Cn. Manli, posse vincere scio;
velle ne scirem, ipsi fecerunt. itaque certum atque decretum 13

est non dare signum, nisi victores se redituros ex hac pugna
iurant. consulem Romanum miles semel in acie fefellit, deos
numquam fallet.“ centurio erat M. Flavoleius, inter primores
14 pugnae flagitator. „victor“ inquit, „M. Fabi, revertar ex
acie.“ si fallat, Iovem patrem Gradivumque Martem alios-
que iratos invocat deos. idem deinceps omnis exercitus in
se quisque iurat. iuratis datur signum; arma capiunt; eunt
15 in pugnam irarum speique pleni. nunc iubent Etruscos
probra iacere, nunc armati sibi quisque lingua promptum
16 hostem offerri. omnium illo die, qua plebis, qua patrum,
eximia virtus fuit; Fabium nomen maxime enituit. multis
civilibus certaminibus infensos plebis animos illa pugna sibi
reconciliare statuunt.

1 XLVI. Instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscaeque
legiones detractant. prope certa spes erat non magis secum
pugnaturos, quam pugnaverint cum Aequis; maius quoque
aliquod in tam inritatis animis et occasione ancipiti haud
2 desperandum esse facinus. res aliter longe evenit; nam non
alio ante bello infestior Romanus — adeo hinc contumeliis
hostes, hinc consules mora exacerbaverant — proelium
3 iniit. vix explicandi ordines spatium Etruscis fuit, cum pilis
inter primam trepidationem abiectis temere magis quam
emissis pugna iam in manus, iam ad gladios, ubi Mars est
4 atrocissimus, venerat. inter primores genus Fabium insigne
spectaculo exemploque civibus erat. ex his Q. Fabium —
tertio hic anno ante consul fuerat — principem in confertos
Veientes euntem ferox viribus et armorum arte Tuscus, in-
cautum inter multas versantem hostium manus, gladio per
pectus transfigit; telo extracto praeceps Fabius in vulnus
5 abiit. sensit utraque acies unius viri casum, cedebatque
inde Romanus, cum M. Fabius consul transiluit iacentis
corpus obiectaque parma „hoc iurastis“ inquit, „milites,
6 fugientes vos in castra redituros? adeo ignavissimos hostes
magis timetis quam Iovem Martemque, per quos iurastis?
at ego iniuratus aut victor revertar aut prope te hic, Q.
Fabi, dimicans cadam.“ consuli tum Caeso Fabius, prioris
anni consul: „verbisne istis, frater, ut pugnent, te impetra-
7 turum credis? dii impetrabunt, per quos iuravere; et nos,
ut decet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando
potius quam adhortando accendamus militum animos.“ sic
in primum infestis hastis provolant duo Fabii totamque
moverunt secum aciem.

XLVII. Proelio ex parte una restituto nihilo segnius 1
in cornu altero Cn. Manlius consul pugnam ciebat, ubi prope
similis fortuna est versata. nam ut altero in cornu Q. Fabium, 2
sic in hoc ipsum consulem Manlium iam velut fusos agentem
hostes et inpigre milites secuti sunt et, ut ille gravi vulnere
ictus ex acie cessit, interfectum rati gradum rettulere; ces- 3
sissentque loco, ni consul alter cum aliquot turmis equitum
in eam partem citato equo advectus, vivere clamitans con-
legam, se victorem fuso altero cornu adesse, rem inclinatam
sustinuisset. Manlius quoque ad restituendam aciem se ipse 4
coram offert. duorum consulum cognita ora accendunt militum
animos. simul et vanior iam erat hostium acies, dum abun-
dante multitudine freti subtracta subsidia mittunt ad castra
oppugnanda. in quae haud magno certamine impetu facto, 5
dum praedae magis quam pugnae memores tererent tempus,
triarii Romani, qui primam inruptionem sustinere non potue-
rant, missis ad consules nuntiis, quo loco res essent, con-
globati ad praetorium redeunt et sua sponte ipsi proelium
renovant. et Manlius consul revectus in castra ad omnes 6
portas milite opposito hostibus viam clauserat. ea desperatio
Tuscis rabiem magis quam audaciam accendit. nam cum
incursantes, quacumque exitum ostenderet spes, vano aliquo-
tiens impetu issent, globus iuvenum unus in ipsum consulem
insignem armis invadit. prima excepta a circumstantibus 7
tela; sustineri deinde vis nequit. consul mortifero vulnere
ictus cadit, fusique circa omnes. Tuscis crescit audacia; 8
Romanos terror per tota castra trepidos agit, et ad extrema
ventum foret, ni legati rapto consulis corpore patefecissent
una porta hostibus viam. ea erumpunt; consternatoque ag- 9
mine abeuntes in victorem alterum incidunt consulem. ibi
iterum caesi fusique passim. victoria egregia parta, tristis
tamen duobus tam claris funeribus. itaque consul decernente 10
senatu triumphum, si exercitus sine imperatore triumphare
possit, pro eximia eo bello opera facile passurum respondit;
se, familia funesta Q. Fabi fratris morte, re publica ex
parte orba, consule altero amisso, publico privatoque de-
formem luctu lauream non accepturum. omni acto triumpho 11
depositus triumphus clarior fuit: adeo spreta in tempore
gloria interdum cumulatior redit. funera deinde duo dein-
ceps conlegae fratrisque ducit, idem in utroque laudator,
cum concedendo illis suas laudes ipse maximam partem
earum ferret. neque immemor eius, quod initio consulatus 12

inbiberat, reconciliandi animos plebis, saucios milites curandos dividit patribus. Fabiis plurimi dati nec alibi maiore cura habiti. inde populares iam esse Fabii nec hoc ulla re nisi salubri rei publicae arte.

1 XLVIII. Igitur non patrum magis quam plebis studiis Caeso Fabius cum T. Verginio consul factus neque belli neque dilectus neque ullam aliam priorem curam agere, quam ut iam aliqua ex parte incohata concordiae spe primo quoque tempore cum patribus coalescerent animi plebis.
2 itaque principio anni censuit, priusquam quisquam agrariae legis auctor tribunus existeret, occuparent patres ipsi suum munus facere, captivum agrum plebi quam maxime aequaliter darent: verum esse habere eos, quorum sanguine ac sudore
3 partus sit. aspernati patres sunt; questi quoque quidam nimia gloria luxuriare et evanescere vividum quondam illud Caesonis ingenium. nullae deinde urbanae factiones fuere.
4 vexabantur incursionibus Aequorum Latini. eo cum exercitu Caeso missus in ipsorum Aequorum agrum depopulandum transit. Aequi se in oppida receperunt murisque se tenebant. eo nulla pugna memorabilis fuit.

5 At a Veiente hoste clades accepta temeritate alterius consulis, actumque de exercitu foret, ni Caeso Fabius in tempore subsidio venisset. ex eo tempore neque pax neque bellum
6 cum Veientibus fuit; res proxime iam formam latrocinii venerat: legionibus Romanis cedebant in urbem; ubi abductas senserant legiones, agros incursabant bellum quiete, quietem bello in vicem eludentes. ita neque omitti tota res nec perfici poterat. et alia bella aut praesentia instabant, ut ab Aequis Volscisque, non diutius, quam recens dolor proximae cladis transiret, quiescentibus, aut mox moturos esse apparebat
7 Sabinos semper infestos Etruriamque omnem. sed Veiens hostis, adsiduus magis quam gravis, contumeliis saepius quam periculo animos agitabat, quod nullo tempore neglegi
8 poterat aut averti alio sinebat. tum Fabia gens senatum adiit. consul pro gente loquitur: „adsiduo magis quam magno praesidio, ut scitis, patres conscripti, bellum Veiens eget. vos alia bella curate, Fabios hostes Veientibus date. auctores
9 sumus tutam ibi maiestatem Romani nominis fore. nostrum id nobis velut familiare bellum privato sumptu gerere in animo est; res publica et milite illic et pecunia vacet."
10 gratiae ingentes actae. consul e curia egressus comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiae senatus consultum

expectantes steterant, domum redit. iussi armati postero die
ad limen consulis adesse; domos inde discedunt.

XLIX. Manat tota urbe rumor; Fabios ad caelum 1
laudibus ferunt: familiam unam subisse civitatis onus,
Veiens bellum in privatam curam, in privata arma versum.
si sint duae roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant 2
haec Volscos sibi, illa Aequos, populo Romano tranquillam
pacem agente omnes finitimos subigi populos posse. Fabii
postera die arma capiunt; quo iussi erant, conveniunt.
consul paludatus egrediens in vestibulo gentem omnem 3
suam instructo agmine videt; acceptus in medium signa ferri
iubet. numquam exercitus neque minor numero neque
clarior fama et admiratione hominum per urbem incessit:
sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, 4
quorum neminem ducem sperneret egregius quibuslibet
temporibus senatus, ibant, unius familiae viribus Veienti
populo pestem minitantes. sequebatur turba, propria alia 5
cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec curam,
sed immensa omnia volventium animo, alia publica sollici-
tudine excitata, favore et admiratione stupens. ire fortes, 6
ire felices iubent, inceptis eventus pares reddere; con-
sulatus inde ac triumphos, omnia praemia ab se, omnes
honores sperare. praetereuntibus Capitolium arcemque et 7
alia templa, quidquid deorum oculis, quidquid animo occurrit,
precantur, ut illud agmen faustum atque felix mittant,
sospites brevi in patriam ad parentes restituant. in cassum 8
missae preces. infelici via, dextro Iano portae Carmentalis,
profecti ad Cremeram flumen perveniunt. is opportunus
visus locus communiendo praesidio.

L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. et 9
donec nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad
praesidium modo tutandum Fabii satis erant, sed tota
regione, qua Tuscus ager Romano adiacet, sua tuta omnia,
infesta hostium vagantes per utrumque finem fecere. inter- 10
vallum deinde haud magnum populationibus fuit, dum et
Veientes accito ex Etruria exercitu praesidium Cremerae
oppugnant, et Romanae legiones ab L. Aemilio consule
adductae comminus cum Etruscis dimicant acie. quamquam 11
vix derigendi aciem spatium Veientibus fuit: adeo inter
primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt
subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equitum
ala non pugnae modo incipiendae, sed consistendi ademit

12 locum. ita fusi retro ad saxa rubra — ibi castra habebant
— pacem supplices petunt; cuius impetratae ab insita
animis levitate ante deductum Cremera Romanum praesi-
dium paenituit.

1 L. Rursus cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo
maioris belli apparatu certamen, nec erant incursiones modo
in agros aut subiti impetus in incursantes, sed aliquotiens
2 aequo campo conlatisque signis certatum, gensque una
populi Romani saepe ex opulentissima, ut tum res erant,
3 Etrusca civitate victoriam tulit. id primo acerbum indig-
numque Veientibus est visum; inde consilium ex re natum
insidiis ferocem hostem captandi; gaudere etiam multo
4 successu Fabiis audaciam crescere. itaque et pecora prae-
dantibus aliquotiens, velut casu incidissent, obviam acta, et
agrestium fuga vasti relicti agri, et subsidia armatorum ad
arcendas populationes missa saepius simulato quam vero
5 pavore refugerunt. iamque Fabii adeo contempserant hostem,
ut sua invicta arma neque loco neque tempore ullo cre-
derent sustineri posse. haec spes provexit, ut ad conspecta
procul a Cremera magno campi intervallo pecora, quam-
6 quam rara hostium apparebant arma, decurrerent. et cum
inprovidi effuso cursu insidias circa ipsum iter locatas
superassent palatique passim vaga, ut fit pavore iniecto,
raperent pecora, subito ex insidiis consurgitur, et adversi
7 et undique hostes erant. primo clamor circumlatus exterruit,
dein tela ab omni parte accidebant; coeuntibusque Etruscis
iam continenti agmine armatorum saepti, quo magis se hostis
inferebat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colligere,
8 quae res et paucitatem eorum insignem et multitudinem
9 Etruscorum multiplicatis in arto ordinibus faciebat. tum
omissa pugna, quam in omnes partes parem intenderant, in
unum locum se omnes inclinant. eo nisi corporibus armisque
10 rupere cuneo viam. duxit via in editum leniter collem. inde
primo restitere; mox, ut respirandi superior locus spatium
dedit recipiendique a pavore tanto animum, pepulere etiam
subeuntes; vincebatque auxilio loci paucitas, ni iugo cir-
11 cummissus Veiens in verticem collis evasisset. ita superior
rursus hostis factus. Fabii caesi ad unum omnes praesi-
diumque expugnatum. trecentos sex perisse satis convenit,
unum prope puberem aetate relictum, stirpem genti Fabiae
dubiisque rebus populi Romani saepe domi bellique vel
maximum futurum auxilium.

LI. Cum haec accepta clades est, iam C. Horatius et 1
T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos
victoria elatos confestim missus. tum quoque male pugnatum 2
est, et Ianiculum hostes occupavere; obsessaque urbs foret
super bellum annona premente — transierant enim Etrusci
Tiberim —, ni Horatius consul ex Volscis esset revocatus.
adeoque id bellum ipsis institit moenibus, ut primo pugnatum
ad Spei sit aequo Marte, iterum ad portam Collinam. ibi 3
quamquam parvo momento superior Romana res fuit, melio-
rem tamen militem recepto pristino animo in futura proelia
id certamen fecit.

A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. post 4
acceptam proxima pugna cladem Veientes abstinuere acie;
populationes erant, et velut ab arce Ianiculo passim in
Romanum agrum impetus dabant; non usquam pecora tuta,
non agrestes erant. capti deinde eadem arte sunt, qua 5
ceperant Fabios. secuti dedita opera passim ad inlecebras
propulsa pecora praecipitavere in insidias. quo plures erant,
maior caedes fuit. ex hac clade atrox ira maioris cladis 6
causa atque initium fuit. traiecto enim nocte Tiberi castra
Servili consulis adorti sunt oppugnare. inde fusi magna
caede in Ianiculum se aegre recepere. confestim consul et 7
ipse transit Tiberim, castra sub Ianiculo communit. postero
die luce orta nonnihil et hesterna felicitate pugnae ferox,
magis tamen quod inopia frumenti quamvis in praecipitia,
dum celeriora essent, agebat consilia, temere adverso Ianiculo
ad castra hostium aciem erexit foediusque inde pulsus, quam 8
pridie pepulerat, interventu conlegae ipse exercitusque est
servatus. inter duas acies Etrusci, cum in vicem his atque 9
illis terga darent, occidione occisi. ita oppressum temeritate
felici Veiens bellum.

LII. Urbi cum pace laxior etiam annona rediit et 1
advecto ex Campania frumento et, postquam timor sibi
cuique futurae inopiae abiit, eo, quod abditum fuerat, pro-
lato. ex copia deinde otioque lascivire rursus animi et pristina 2
mala, postquam foris deerant, domi quaerere. tribuni plebem
agitare suo veneno, agraria lege; in resistentes incitare
patres nec in universos modo, sed in singulos. Q. Considius 3
et T. Genucius, auctores agrariae legis, T. Menenio diem
dicunt. invidiae erat amissum Cremerae praesidium, cum
haud procul inde stativa consul habuisset; ea oppressit, 4
cum et patres haud minus quam pro Coriolano adnisi essent,

5 et patris Agrippae favor hauddum exolevisset. in multa
temperarunt tribuni: cum capitis anquisissent, duo milia
aeris damnato multam dixerunt. ea in caput vertit. negant
tulisse ignominiam aegritudinemque; inde morbo absump-
tum esse.

6 Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit,
C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni ab
L. Caedicio et T. Statio tribunis die dicta non, ut Menenius,
precibus suis aut patrum, sed cum multa fiducia innocentiae
7 gratiaeque tribunicios impetus tulit. et huic proelium cum
Tuscis ad Ianiculum erat crimini. sed fervidi animi vir, ut
in publico periculo ante, sic tum in suo, non tribunos modo,
sed plebem oratione feroci refutando exprobrandoque T.
Meneni damnationem mortemque, cuius patris munere resti-
tuta quondam plebs eos ipsos, quibus tum saeviret, magi-
8 stratus, eas leges haberet, periculum audacia discussit. iuvit
et Virginius conlega, testis productus, participando laudes;
magis tamen Menenianum — adeo mutaverant animum —
profuit iudicium.

1 LIII. Certamina domi finita; Veiens bellum exortum,
quibus Sabini arma coniunxerant. P. Valerius consul accitis
Latinorum Hernicorumque auxiliis cum exercitu Veios missus
castra Sabina, quae pro moenibus sociorum locata erant,
confestim adgreditur tantamque trepidationem iniecit, ut,
dum dispersi alii alia manipulatim excurrunt ad arcendam
hostium vim, ea porta, cui signa primum intulerat, caperetur.
2 intra vallum deinde caedes magis quam proelium esse.
tumultus e castris et in urbem penetrat; tamquam Veis
captis, ita pavidi Veientes ad arma currunt. pars Sabinis eunt
subsidio, pars Romanos toto impetu intentos in castra ado-
3 riuntur. paulisper aversi turbatique sunt; deinde et ipsi
utroque versis signis resistunt, et eques ab consule immissus
Tuscos fundit fugatque; eademque hora duo exercitus, duae
potentissimae et maximae finitimae gentes superatae sunt.

4 Dum haec ad Veios geruntur, Volsci Aequique in
Latino agro posuerant castra populatique fines erant. eos
per se ipsi Latini adsumptis Hernicis sine Romano aut
5 duce aut auxilio castris exuerunt: ingenti praeda praeter
suas reciperatas res potiti sunt. missus tamen ab Roma
consul in Volscos C. Nautius; mos, credo, non placebat
sine Romano duce exercituque socios propriis viribus con-
6 siliisque bella gerere. nullum genus calamitatis contumeliaeque

non editum in Volscos est, nec tamen perpelli potuere, ut
acie dimicarent.
LIV. L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio 1
Veientes provincia evenit. non tamen bellatum; indutiae in
annos quadraginta petentibus datae frumento stipendioque
imperato. paci externae confestim continuatur discordia 2
domi. agrariae legis tribuniciis stimulis plebs furebat. consules,
nihil Meneni damnatione, nihil periculo deterriti Servilii,
summa vi resistunt. abeuntes magistratu Cn. Genucius tribunus
plebis arripuit.
L. Aemilius et Opiter Verginius consulatum ineunt; 3
Vopiscum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus consulem
invenio. hoc anno — quoscumque consules habuit —
rei ad populum Furius et Manlius circumeunt sordidati
non plebem magis quam iuniores patrum. suadent, monent, 4
honoribus et administratione rei publicae abstineant; consulares
vero fasces, praetextam curulemque sellam nihil
aliud quam pompam funeris putent; claris insignibus velut
infulis velatos ad mortem destinari. quod si consulatus tanta 5
dulcedo sit, iam nunc ita in animum inducant, consulatum
captum et oppressum ab tribunicia potestate esse; consuli,
velut apparitori tribunicio, omnia ad nutum imperiumque
tribuni agenda esse; si se commoverit, si respexerit patres, 6
si aliud quam plebem esse in re publica crediderit, exilium
Cn. Marci, Meneni damnationem et mortem sibi proponat
ante oculos. his accensi vocibus patres consilia inde non 7
publica, sed in privato seductaque a plurium conscientia
habuere. ubi cum id modo constaret, iure an iniuria eripiendos
esse reos, atrocissima quaeque maxime placebat sententia,
nec auctor quamvis audaci facinori deerat. igitur 8
iudicii die, cum plebs in foro erecta expectatione staret,
mirari primo, quod non descenderet tribunus; dein, cum
iam mora suspectior fieret, deterritum a primoribus credere
et desertam ac proditam causam publicam queri; tandem, 9
qui obversati vestibulo tribuni fuerant, nuntiant domi mortuum
esse inventum. quod ubi in totam contionem pertulit
rumor, sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim
alii alio. praecipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil
auxilii sacratae leges haberent, morte conlegae monitos.
nec patres satis moderate ferre laetitiam; adeoque neminem 10
noxiae paenitebat, ut etiam insontes fecisse videri vellent,
palamque ferretur malo domandam tribuniciam potestatem.

1 LV. Sub hanc pessimi exempli victoriam dilectus
edicitur, paventibusque tribunis sine intercessione ulla con-
2 sules rem peragunt. tum vero irasci plebs tribunorum magis
silentio quam consulum imperio et dicere actum esse de
libertate sua, rursus ad antiqua reditum; cum Genucio una
mortuam ac sepultam tribuniciam potestatem. aliud agendum
3 ac cogitandum, quo modo resistatur patribus; id autem
unum consilium esse, ut se ipsa plebs, quando aliud nihil
auxilii habeat, defendat. quattuor et viginti lictores apparere
consulibus et eos ipsos plebis homines; nihil contemptius
neque infirmius, si sint, qui contemnant; sibi quemque ea
4 magna atque horrenda facere. his vocibus alii alios cum
incitassent, ad Voleronem Publilium, de plebe hominem,
quia, quod ordines duxisset, negaret se militem fieri debere,
5 lictor missus est a consulibus. Volero appellat tribunos. cum
auxilio nemo esset, consules spoliari hominem et virgas ex-
pediri iubent. „provoco“ inquit „ad populum“ Volero, „quo-
niam tribuni civem Romanum in conspectu suo virgis caedi
malunt quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari.“ quo fero-
cius clamitabat, eo infestius circumscindere et spoliare lictor.
6 tum Volero, et praevalens ipse et adiuvantibus advocatis
repulso lictore, ubi indignantium pro se acerrimus erat
clamor, eo se in turbam confertissimam recipit clamitans
7 „provoco et fidem plebis imploro. adeste cives, adeste com-
militones; nihil est, quod expectetis tribunos, quibus ipsis
8 vestro auxilio opus est.“ concitati homines veluti ad proelium
se expediunt; apparebatque omne discrimen adesse, nihil
9 cuiquam sanctum non publici fore, non privati iuris. huic
tantae tempestati cum se consules obtulissent, facile experti
sunt parum tutam maiestatem sine viribus esse. violatis
lictoribus, fascibus fractis e foro in curiam conpelluntur, in-
10 certi, quatenus Volero exerceret victoriam. conticiscente
deinde tumultu cum in senatum vocari iussissent, queruntur
11 iniurias suas, vim plebis, Voleronis audaciam. multis fero-
citer dictis sententiis vicere seniores, quibus ira patrum
adversus temeritatem plebis certari non placuit.

1 LVI. Voleronem amplexa favore plebs proximis comitiis
tribunum plebi creat in eum annum, qui L. Pinarium P.
2 Furium consules habuit. contraque omnium opinionem, qui
eum vexandis prioris anni consulibus permissurum tribu-
natum credebant, post publicam causam privato dolore
habito, ne verbo quidem violatis consulibus, rogationem

tulit ad populum, ut plebei magistratus tributis comitiis
fierent. haud parva res sub titulo prima specie minime atroci 3
ferebatur, sed quae patriciis omnem potestatem per clien-
tium suffragia creandi, quos vellent, tribunos auferret. huic 4
actioni gratissimae plebi cum summa vi resisterent patres,
nec, quae una vis ad resistendum erat, ut intercederet aliquis
ex conlegio auctoritate aut consulum aut principum adduci
posset, res tamen suo ipsa molimine gravis certaminibus in
annum extrahitur. plebs Voleronem tribunum reficit; patres, 5
ad ultimum dimicationis rati rem venturam, Ap. Claudium,
Appi filium, iam inde a paternis certaminibus invisum in-
festumque plebi, consulem faciunt. conlega ei T. Quinc-
tius datur.

Principio statim anni nihil prius quam de lege age- 6
batur. sed ut inventor legis Volero, sic Laetorius, conlega
eius, auctor cum recentior, tum acrior erat. ferocem faciebat 7
belli gloria ingens, quod aetatis eius haud quisquam manu
promptior erat. is, cum Volero nihil praeterquam de lege
loqueretur insectatione abstinens consulum, ipsam accusa-
tionem Appi familiaeque superbissimae ac crudelissimae in 8
plebem Romanam exorsus, cum a patribus non consulem,
sed carnificem ad vexandam et lacerandam plebem creatum
esse contenderet, rudis in militari homine lingua non suppe-
tebat libertati animoque. itaque deficiente oratione „quando 9
quidem non facile loquor“ inquit, „Quirites, quam, quod
locutus sum, praesto, crastino die adeste. ego hic aut in
conspectu vestro moriar aut perferam legem.“ occupant 10
tribuni templum postero die; consules nobilitasque ad im-
pediendam legem in contione consistunt. submoveri Laetorius
iubet, praeterquam qui suffragium ineant. adulescentes no- 11
biles stabant nihil cedentes viatori. tum ex his prendi quos-
dam Laetorius iubet. consul Appius negare ius esse tribuno
in quemquam nisi in plebeium; non enim populi, sed plebis
eum magistratum esse; nec illum ipsum submovere pro 12
imperio posse more maiorum, quia ita dicatur „si vobis
videtur, discedite, Quirites.“ facile contemptim de iure dis-
serendo perturbare Laetorium poterat. ardens igitur ira 13
tribunus viatorem mittit ad consulem, consul lictorem ad
tribunum, privatum esse clamitans, sine imperio, sine magi-
stratu; violatusque esset tribunus, ni et contio omnis atrox 14
coorta pro tribuno in consulem esset, et concursus hominum
in forum ex tota urbe concitatae multitudinis fieret. sustine-

15 bat tamen Appius pertinacia tantam tempestatem; certatumque haud incruento proelio foret, ni Quinctius, consul alter, consularibus negotio dato, ut conlegam vi, si aliter non possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem saevientem precibus lenisset, nunc orasset tribunos, ut concilium dimit-
16 terent; darent irae spatium: non vim suam illis tempus ablaturum, sed consilium viribus additurum, et patres in populi et consulem in patrum fore potestate.

1 LVII. Aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius
2 consul alter a patribus. dimisso tandem concilio plebis senatum consules habent. ubi cum timor atque ira in vicem sententias variassent, quo magis spatio interposito ab impetu ad consultandum avocabantur, eo plus abhorrebant a certatione animi, adeo ut Quinctio gratias agerent, quod eius
3 opera mitigata discordia esset. ab Appio petitur, ut tantam consularem maiestatem esse vellet, quanta esse in concordi civitate posset. dum tribuni consulesque ad se quisque omnia trahant, nihil relictum esse virium in medio; distractam laceratamque rem publicam; magis quorum in manu sit,
4 quam ut incolumis sit, quaeri. Appius contra testari deos atque homines rem publicam prodi per metum ac deseri, non consulem senatui, sed senatum consuli deesse; graviores accipi leges, quam in Sacro monte acceptae sint. victus tamen patrum consensu quievit. lex silentio perfertur.

1 LVIII. Tum primum tributis comitiis creati tribuni sunt. numero etiam additos tres, perinde ac duo antea fuerint,
2 Piso auctor est. nominat quoque tribunos, Cn. Siccium, L. Numitorium, M. Duellium, Sp. Icilium, L. Mecilium.

3 Volscum Aequicumque inter seditionem Romanam est bellum coortum. vastaverant agros, ut, si qua secessio plebis fieret, ad se receptum haberet; compositis deinde rebus
4 castra retro movere. Ap. Claudius in Volscos missus, Quinctio Aequi provincia evenit. eadem in militia saevitia Appi, quae
5 domi, esse, liberior, quod sine tribuniciis vinculis erat. odisse plebem plus quam paterno odio: se victum ab ea, se unico consule electo adversus tribuniciam postestatem perlatam legem esse, quam minore conatu, nequaquam tanta patrum
6 spe, priores impedierint consules. haec ira indignatioque ferocem animum ad vexandum saevo imperio exercitum
7 stimulabat. nec ulla vi domari poterat; tantum certamen animis inbiberant. segniter, otiose, neglegenter, contumaciter *omnia agere*; nec pudor nec metus coercebat; si citius agi

vellet agmen, tardius sedulo incedere; si adhortator operis
adesset, omnes sua sponte motam remittere industriam; 8
praesenti vultus demittere, tacite praetereuntem exsecrari,
ut invictus ille odio plebeio animus interdum moveretur. 9
omni nequiquam acerbitate prompta nihil iam cum militibus
agere, a centurionibus corruptum exercitum dicere, tribunos
plebei cavillans interdum et Volerones vocare.

LIX. Nihil eorum Volsci nesciebant instabantque eo 1
magis sperantes idem certamen animorum adversus Appium
habiturum exercitum Romanum, quod adversus Fabium con-
sulem habuisset. ceterum multo Appio quam Fabio vio- 2
lentior fuit; non enim vincere tantum noluit, ut Fabianus
exercitus, sed vinci voluit. productus in aciem turpi fuga
petit castra nec ante restitit, quam signa inferentem Volscum
munimentis vidit foedamque extremi agminis caedem. tum
expressa vis ad pugnandum, ut victor iam a vallo submo- 3
veretur hostis, satis tamen appareret capi tantum castra
militem Romanum noluisse, alibi gaudere sua clade atque
ignominia. quibus nihil infractus ferox Appii animus cum 4
insuper saevire vellet contionemque advocaret, concurrunt
ad eum legati tribunique monentes, ne utique experiri vellet
imperium, cuius vis omnis in consensu oboedientium esset.
negare vulgo milites se ad contionem ituros, passimque 5
exaudiri voces postulantium, ut castra ex Volsco agro
moveantur. hostem victorem paulo ante prope in portis ac
vallo fuisse, ingentisque mali non suspicionem modo, sed
apertam speciem obversari ante oculos. victus tandem, quando 6
quidem nihil praeter tempus noxae lucrarentur, omissa
contione iter in insequentem diem pronuntiari cum iussisset,
prima luce classico signum profectionis dedit. cum maxime 7
agmen e castris explicaretur, Volsci, ut eodem signo excitati,
novissimos adoriuntur. a quibus perlatus ad primos tumultus
eo pavore signaque et ordines turbavit, ut neque imperia
exaudiri neque instrui acies posset. nemo ullius nisi fugae 8
memor. ita effuso agmine per stragem corporum armorumque
evasere, ut prius hostis desisteret sequi quam Romanus
fugere. tandem collectis ex dissipato cursu militibus consul, 9
cum revocando nequiquam suos persecutus esset, in pacato
agro castra posuit; advocataque contione invectus haud falso
in proditorem exercitum militaris disciplinae, desertorem
signorum, ubi signa, ubi arma essent, singulos rogitans, 10
inermes milites, *signo* amisso signiferos, ad hoc centuriones 11

duplicariosque, qui reliquerant ordines, virgis caesos securi
percussit; cetera multitudo sorte decimus quisque ad sup-
plicium lecti.

1 LX. Contra ea in Aequis inter consulem ac milites
comitate ac beneficiis certatum est. et natura Quinctius erat
lenior, et saevitia infelix conlegae, quo is magis gauderet
2 ingenio suo, effecerat. huic tantae concordiae ducis exer-
citusque non ausi offerre se Aequi, vagari populabundum
hostem per agros passi; nec ullo ante bello latius inde acta
3 praeda. ea omnis militi data est. addebantur et laudes,
quibus haud minus quam praemio gaudent militum animi.
cum duci tum propter ducem patribus quoque placatior
exercitus redit, sibi parentem, alteri exercitui dominum
datum ab senatu memorans.

4 Varia fortuna belli, atroci discordia domi forisque
annum exactum insignem maxime comitia tributa efficiunt,
5 res maior victoria suscepti certaminis quam usu; plus enim
dignitatis comitiis ipsis detractum est patribus ex concilio
submovendis, quam virium aut plebi additum est aut demp-
tum patribus.

1 LXI. Turbulentior inde annus excepit L. Valerio T.
Aemilio consulibus, cum propter certamina ordinum de lege
2 agraria tum propter iudicium Ap. Claudi, cui, acerrimo
adversario legis causamque possessorum publici agri tam-
quam tertio consuli sustinenti, M. Duillius et Cn. Siccius
3 diem dixere. numquam ante tam invisus plebi reus ad iu-
dicium vocatus populi est, plenus suarum, plenus paternarum
4 irarum. patres quoque non temere pro ullo aeque adnisi
sunt: propugnatorem senatus maiestatisque vindicem suae,
ad omnes tribunicios plebeiosque oppositum tumultus, modum
5 dumtaxat in certamine egressum, iratae obici plebi. unus e
patribus, ipse Ap. Claudius, et tribunos et plebem et suum
iudicium pro nihilo habebat. illum non minae plebis, non
senatus preces perpellere umquam potuere, non modo ut
vestem mutaret aut supplex prensaret homines, sed ne ut
ex consueta quidem asperitate orationis, cum ad populum
6 agenda causa esset, aliquid leniret atque submitteret. idem
habitus oris, eadem contumacia in vultu, idem in oratione
spiritus erat, adeo ut magna pars plebis Appium non minus
7 reum timeret, quam consulem timuerat. semel causam dixit,
quo semper agere omnia solitus erat, accusatorio spiritu;
adeoque constantia sua et tribunos obstupefecit et plebem,

ut diem ipsi sua voluntate prodicerent, trahi deinde rem
sinerent. haud ita multum interim temporis fuit; ante tamen, 8
quam prodicta dies veniret, morbo moritur. cuius cum 9
laudationem tribuni plebis impedire conarentur, plebs frau-
dari sollemni honore supremum diem tanti viri noluit et
laudationem tam aequis auribus mortui audivit, quam vivi
accusationem audierat, et exequias frequens celebravit.

LXII. Eodem anno Valerius consul cum exercitu in 1
Aequos profectus cum hostem ad proelium elicere non posset,
castra oppugnare est adortus. prohibuit foeda tempestas
cum grandine ac tonitribus caelo deiecta. admirationem 2
deinde auxit signo receptui dato adeo tranquilla serenitas
reddita, ut velut numine aliquo defensa castra oppugnare
iterum religio fuerit. omnis ira belli ad populationem agri
vertit. alter consul Aemilius in Sabinis bellum gessit. et 3
ibi, quia hostis moenibus se tenebat, vastati agri sunt.
incendiis deinde non villarum modo sed etiam vicorum, 4
quibus frequenter habitabatur, Sabini exciti cum praedato-
ribus occurrissent, ancipiti proelio digressi postero die
rettulere castra in tutiora loca. id satis consuli visum, cur 5
pro victo relinqueret hostem, integro inde decedens bello.

LXIII. Inter haec bella manente discordia domi con- 1
sules T. Numicius Priscus A. Verginius facti. non ultra 2
videbatur latura plebes dilationem agrariae legis, ultimaque
vis parabatur, cum Volscos adesse fumo ex incendiis villarum
fugaque agrestium cognitum est. ea res maturam iam sedi-
tionem ac prope erumpentem repressit. consules coacti 3
extemplo ab senatu ad bellum educta ex urbe iuventute
tranquilliorem ceteram plebem fecerunt. et hostes quidem, 4
nihil aliud quam perfusis vano timore Romanis, citato agmine
abeunt; Numicius Antium adversus Volscos, Verginius 5
contra Aequos profectus. ibi ex insidiis prope magna ac-
cepta clade virtus militum rem prolapsam neglegentia con-
sulis restituit. melius in Volscis imperatum est; fusi primo 6
proelio hostes fugaque in urbem Antium, ut tum res erant,
opulentissimam acti. quam consul oppugnare non ausus
Caenonem, aliud oppidum nequaquam tam opulentum, ab
Antiatibus cepit. dum Aequi Volscique Romanos exercitus 7
tenent, Sabini usque ad portas urbis populantes incessere.
deinde ipsi paucis post diebus ab duobus exercitibus,
utroque per iram consule ingresso in fines, plus cladium
quam intulerant, acceperunt.

1 LXIV. Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, **ut semper**
alias, sollicitae pacis certamine patrum et plebis. irata plebs
2 interesse consularibus comitiis noluit; per patres clientesque
patrum consules creati T. Quinctius Q. Servilius. similem
annum priori consules habent, seditiosa initia, bello deinde
3 externo tranquilla. Sabini Crustuminos campos citato agmine
transgressi cum caedes et incendia circum Anienem flumen
fecissent, a porta prope Collina moenibusque pulsi ingentes
4 tamen praedas hominum pecorumque egere. quos Servilius
consul infesto exercitu insecutus ipsum quidem agmen ad-
ipisci aequis locis non potuit, populationem adeo effuse fecit,
ut nihil bello intactum relinqueret multiplicique capta praeda
5 rediret. et in Volscis res publica egregie gesta cum ducis
tum militum opera. primum aequo campo signis conlatis
6 pugnatum ingenti caede utrimque, plurimo sanguine. et
Romani, quia paucitas damno sentiendo propior erat, gradum
rettulissent, ni salubri mendacio consul fugere hostes ab
cornu altero clamitans concitasset aciem. impetu facto, dum
7 se putant vincere, vicere. consul metuens, ne nimis instando
8 renovaret certamen, signum receptui dedit. intercessere
pauci dies, velut tacitis indutiis utrimque quiete sumpta,
per quos ingens vis hominum ex omnibus Volscis Aequisque
populis in castra venit, haud dubitans, si senserint, Romanos
9 nocte abituros. itaque tertia fere vigilia ad castra oppug-
10 nanda veniunt. Quinctius sedato tumultu, quem terror subitus
exciverat, cum manere in tentoriis quietum militem iussisset,
Hernicorum cohortem in stationem educit, cornicines tubi-
cinesque in equos inpositos canere ante vallum iubet solli-
11 citumque hostem ad lucem tenere. reliquum noctis adeo
tranquilla omnia in castris fuere, ut somni quoque Romanis
copia esset. Volscos species armatorum peditum, quos et
plures esse et Romanos putabant, fremitus hinnitusque
equorum, qui et insueto sedente equite et insuper aures
agitante sonitu saeviebant, intentos velut ad impetum
hostium tenuit.

1 LXV. Ubi inluxit, Romanus integer satiatusque somno
productus in aciem fessum stando et vigiliis Volscum primo
2 impetu perculit; quamquam cessere magis quam pulsi hostes
sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post principia integris
ordinibus tutus receptus fuit. consul, ubi ad iniquum locum
ventum est, sistit aciem. miles aegre teneri, clamare et
3 poscere, ut perculsis instare liceat. ferocius agunt equites;

circumfusi duci vociferantur se ante signa ituros. dum cunc-
tatur consul virtute militum fretus, loco parum fidens, con-
clamant se ituros, clamoremque res est secuta. fixis in
terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu subeunt.
Volscus effusis ad primum impetum missilibus telis saxa 4
obiacentia pedibus ingerit in subeuntes turbatosque ictibus
crebris urget ex superiore loco. sic prope oneratum est
sinistrum Romanis cornu, ni referentibus iam gradum consul
increpando simul temeritatem simul ignaviam pudore metum
excussisset. restitere primo obstinatis animis; deinde, ut 5
obtinentes locum vires refecerant, audent ultro gradum
inferre et clamore renovato commovent aciem; tum rursus
impetu capto enituntur atque exsuperant iniquitatem loci.
iam prope erat, ut in summum clivi iugum evaderent, cum 6
terga hostes dedere effusoque cursu paene agmine uno
fugientes sequentesque castris incidere. in eo pavore castra
capiuntur. qui Volscorum effugere potuerunt, Antium petunt.
Antium et Romanus exercitus ductus. paucos circumsessum 7
dies deditur, nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam
inde ab infelici pugna castrisque amissis ceciderant animi.

PERIOCHA LIBRI II.

Brutus iure iurando populum adstrinxit neminem Romae regnare passurum. Tarquinium Conlatinum conlegam suum propter adfinitatem Tarquiniorum suspectum coegit consulatu se abdicare et civitate cedere. bona regum diripi iussit, agrum Marti consecravit, qui campus Martius nominatus est. adulescentes nobiles, in quibus suos quoque et fratris filios, quia coniuraverant de recipiendis regibus, securi percussit. servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cuius nomine vindicta appellata. cum adversus reges, qui contractis Veientum et Tarquiniensium copiis bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arrunte filio Superbi commortuus est; eumque matronae anno luxerunt. P. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. Porsinna, Clusinorum rex, bello pro Tarquiniis suscepto cum ad Ianiculum venisset, ne Tiberim transiret, virtute Coclitis Horatii prohibitus est, qui, dum alii pontem sublicium rescin-

dunt, solus Etruscos sustinuit et ponte rupto armatus in flumen se misit et ad suos transnavit. accessit alterum virtutis exemplum a Mucio, qui cum ad feriendum Porsinnam castra hostium intrasset, occiso scriba, quem regem esse existimaverat, conprehensus inpositam manum altaribus, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est dixitque tales trecentos esse. quorum admiratione coactus Porsinna pacis condiciones ferre bellum omisit acceptis obsidibus. ex quibus virgo una Cloelia deceptis custodibus per Tiberim ad suos transnavit et, cum reddita esset, a Porsenna honorifice remissa, equestri statua donata est. adversus Tarquinium Superbum cum Latinorum exercitu bellum inferentem A. Postumius dictator prospere pugnavit. App. Claudius ex Sabinis Romam transfugit; ob hoc Claudia tribus adiecta et numerus tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. plebs cum propter nexos ob aes alienum in Sacrum montem secessisset, consilio Menenii Agrippae a seditione revocata est. idem Agrippa cum decessisset, propter paupertatem publico inpendio elatus est. tribuni plebis quinque creati sunt. oppidum Volscorum Corioli captum est virtute et opera Cn. Marcii, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. T. Latinius, vir de plebe, cum in visu admonitus, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, id neglexisset, amisso filio pedibus debilis factus, postquam delatus ad senatum lectica eadem illa indicaverat, usu pedum recepto domum reversus est. cum Cn. Marcius Coriolanus, qui in exilium erat pulsus, dux Volscorum factus exercitum hostium urbi admovisset et missi ad eum primum legati, postea sacerdotes frustra deprecati essent, ne bellum patriae inferret, Veturia mater et Volumnia uxor impetraverunt ab eo, ut recederet. lex agraria primum lata est. Sp. Cassius consularis regni crimine damnatus est necatusque. cum vicini Veientes incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum depoposcit misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram praeter unum ab hostibus caesi sunt. App. Claudius consul, cum adversus Volscos contumacia exercitus male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. res praeterea adversus Volscos et Hernicos et Veientes et seditiones inter patres plebemque continet.

T. LIVII
AB URBE CONDITA
LIBER XXI.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in 1
principio summae totius professi plerique sunt rerum scrip-
tores, bellum maxime omnium memorabile, quae umquam
gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce Carthagi-
nienses cum populo Romano gessere. nam neque validiores 2
opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma,
neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris fuit, et
haud ignotas belli artes inter sese, sed expertas primo
Punico conserebant bello, et adeo varia fortuna belli an-
cepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt.
odiis etiam prope maioribus certarunt quam viribus, Romanis 3
indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma,
Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis
esse. fama est etiam Hannibalem annorum ferme novem 4
pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hi-
spaniam, cum perfecto Africo bello exercitum eo traiecturus
sacrificaret, altaribus admotum tactis sacris iure iurando
adactum se, cum primum posset, hostem fore populo Romano.
angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: 5
nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam,
et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum
stipendio etiam insuper inposito interceptam.

II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub 1
recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde
novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, 2
ut appareret maius eum, quam quod gereret, agitare in
animo bellum, et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos
arma Italiae inlaturos fuisse, cui Hannibalis ductu intulerunt.
mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis dis- 3
tulerunt bellum. medius Hasdrubal inter patrem ac filium

octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis, uti ferunt,
4 primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam indolem
profecto animi adscitus et, quia gener erat, factionis Barcinae
opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae
erant, haud sane voluntate principum in imperio positus.
5 is plura consilio quam vi gerens hospitiis magis regulorum
conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam
6 bello aut armis rem Carthaginiensem auxit. ceterum nihilo
ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palam ob iram
interfecti ab eo domini obtruncavit; conprensusque ab
circumstantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tor-
mentis quoque cum lacerаretur, eo fuit habitu oris, ut supe-
7 rante laetitia dolores ridentis etiam speciem praebuerit. cum
hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus
imperioque suo iungendis fuerat, foedus renovaverat populus
Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus,
Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum
libertas servaretur.

1 III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin
praerogativam militarem, qua extemplo iuvenis Hannibal in
praetorium delatus imperatorque ingenti omnium clamore
2 atque adsensu appellatus erat, favor plebis sequeretur. hunc
vixdum puberem Hasdrubal litteris ad se accersierat, actaque
res etiam in senatu fuerat. Barcinis nitentibus, ut adsuesceret
militiae Hannibal atque in paternas succederet opes, Hanno,
3 alterius factionis princeps, „et aequum postulare videtur“
inquit „Hasdrubal, et ego tamen non censeo, quod petit,
4 tribuendum. an hoc timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero
imperia immodica et regni paterni speciem videat, et, cuius
regis genero hereditarii sint relicti exercitus nostri, eius
5 filio parum mature serviamus? ego istum iuvenem domi
tenendum sub legibus, sub magistratibus docendum vivere
aequo iure cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic
ignis incendium ingens exsuscitet“.

1 IV. Pauci ac ferme optimus quisque Hannoni adsen-
tiebantur; sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem
vicit. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu
2 omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem
redditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in
vultu vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri.
dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad
3 *favorem* conciliandum esset. numquam ingenium idem ad

res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. itaque haud facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior esset; neque Hasdrubal alium quemquam 4
praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere. plurimum 5
audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat. caloris ac frigoris patientia par; cibi 6
potionisque desiderio naturali non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora: id quod gerendis rebus superesset quieti datum; ea neque 7
molli strato neque silentio accersita; multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem inter custodias stationesque militum conspexerunt. vestitus nihil inter aequales excellens; 8
arma atque equi conspiciebantur. equitum peditumque idem longe primus erat: princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio excedebat. has tantas viri virtutes ingentia 9
vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus, nullum ius iurandum, nulla religio. cum hac indole virtutum atque 10
vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut 1
Italia ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem 2
Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit. quibus oppugnandis 3
quia haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum prius fines — ultra Hiberum ea gens in parte magis quam in dicione Carthaginiensium erat — induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, iungendoque tractus ad id bellum videri posset. Cartalam, urbem opulentam, caput gentis eius, ex- 4
pugnat diripitque; quo metu perculsae minores civitates stipendio inposito imperium accepere. victor exercitus opulentusque praeda Carthaginem novam in hiberna est deductus. ibi large partiendo praedam stipendioque praeterito 5
cum fide exsolvendo cunctis civium sociorumque animis in se firmatis vere primo in Vaccaeos promotum bellum. Her- 6
mandica et Arbocala, eorum urbes, vi captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa; ab Her- 7

mandica profugi exulibus Olcadum, priore aestate domitae
gentis, cum se iunxissent, concitant Carpetanos adortique
8 Hannibalem regressum ex Vaccaeis haud procul Tago
9 flumine, agmen grave praeda turbavere. Hannibal proelio
abstinuit castrisque super ripam positis, cum prima quies
silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit valloque
ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent,
10 invadere eos transeuntes statuit. equitibus praecepit, ut,
cum ingressos aquam viderent, adorirentur impeditum agmen,
in ripa elephantos — quadraginta autem erant — disponit.
11 Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccaeorumque
centum milia fuere, invicta acies, si aequo dimicaretur
12 campo. itaque et ingenio feroces et multitudine freti et,
quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam
rati, quod interesset amnis, clamore sublato passim sine
ullius imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt.
13 at ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumen im-
missa, medioque alveo haudquaquam pari certamine con-
14 cursum, quippe ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel
ab inermi equite equo temere acto perverti posset, eques
corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites
15 stabili, comminus eminusque rem gereret. pars magna
flumine absumpta; quidam verticoso amni delati in hostes
16 ab elephantis obtriti sunt. postremi, quibus regressus in
suam ripam tutior fuit, ex varia trepidatione cum in unum
colligerentur, priusquam a tanto pavore reciperent animos,
Hannibal agmine quadrato amnem ingressus fugam ex ripa
fecit vastatisque agris intra paucos dies Carpetanos quoque
17 in deditionem accepit. et iam omnia trans Hiberum praeter
Saguntinos Carthaginiensium erant.

1 VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat; ceterum iam
belli causa certamina cum finitimis serebantur, maxime
2 Turdetanis. quibus cum adesset idem, qui litis erat sator,
nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati a
Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haud
3 dubie imminens orantes. consules tunc Romae erant P.
Cornelius Scipio et Ti. Sempronius Longus. qui cum legatis
in senatum introductis de re publica rettulissent, placuis-
setque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspi-
ciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali
4 denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, ab-
stineret, et Carthaginem in Africam traicerent ac sociorum

populi Romani querimonias deferrent, — hac legatione 5
decreta necdum missa omnium spe celerius Saguntum
oppugnari allatum est. tunc relata de integro res ad sena- 6
tum; et alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam
decernentes terra marique rem gerendam censebant, alii
totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum;
erant, qui non temere movendam rem tantam expectandosque 7
ex Hispania legatos censerent. haec sententia, quae tutissima 8
videbatur, vicit; legatique eo maturius missi, P. Valerius
Flaccus et Q. Baebius Tamphilus, Saguntum ad Hannibalem
atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem
ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Sa- 1
guntum summa vi oppugnabatur. civitas ea longe opulen- 2
tissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari.
oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab
Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantas brevi 3
creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus, seu
multitudinis incremento, seu disciplinae sanctitate, qua fidem
socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal in- 4
festo exercitu ingressus fines pervastatis passim agris urbem
tripertito adgreditur. angulus muri erat in planiorem paten- 5
tioremque quam cetera circa vallem vergens. adversus eum
vineas agere instituit, per quas aries moenibus admoveri
posset. sed ut locus procul muro satis aequus agendis 6
vineis fuit, ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum
operis ventum est, coeptis succedebat. et turris ingens 7
imminebat, et murus, ut in suspecto loco, supra ceterae
modum altitudinis emunitus erat, et iuventus delecta, ubi
plurimum periculi ac timoris ostendebatur, ibi vi maiore
obsistebant. ac primo missilibus submovere hostem nec 8
quicquam satis tutum munientibus pati; deinde iam non
pro moenibus modo atque turri tela micare, sed ad erum-
pendum etiam in stationes operaque hostium animus erat;
quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini 9
cadebant quam Poeni. ut vero Hannibal ipse, dum murum 10
incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus cecidit,
tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset,
quin opera ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam 1
oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. per quod tempus
ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac

2 munitionum nihil cessatum. itaque acrius de integro coortum
est bellum, pluribusque partibus, vix accipientibus quibus-
dam opera locis, vineae coeptae agi admoverique aries.
3 abundabat multitudine hominum Poenus: ad centum quin-
4 quaginta milia habuisse in armis satis creditur; oppidani ad
omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri coepti
5 non sufficiebant. itaque iam feriebantur arietibus muri,
quassataeque multae partes erant; una continentibus ruinis
nudaverat urbem; tres deinceps turres quantumque inter
6 eas muri erat cum fragore ingenti prociderant. captum
oppidum ea ruina crediderant Poeni; qua, velut si pariter
utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum
7 est. nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppug-
nationibus urbium per occasionem partis alterius conseri
solent, sed iustae acies velut patenti campo inter ruinas
muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant.
8 hinc spes, hinc desperatio animos inritat, Poeno cepisse iam
se urbem, si paulum adnitatur, credente, Saguntinis pro
nudata moenibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem
referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret.
9 itaque quo acrius et confertim magis utrimque pugnabant,
eo plures vulnerabantur nullo inter arta corpora vano
10 intercidente telo. phalarica erat Saguntinis missile telum
hastili abiegno et cetera tereti praeterquam ad extremum,
unde ferrum exstabat; id, sicut in pilo, quadratum stuppa
11 circumligabant linebantque pice; ferrum autem tres longum
habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. sed
id maxime, etiam si haesisset in scuto nec penetrasset in
12 corpus, pavorem faciebat, quod, cum medium accensum
mitteretur conceptumque ipso motu multo maiorem ignem
ferret, arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes
ictus praebebat.

1 IX. Cum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis,
quia praeter spem resisterent, crevissent animi, Poenus, quia
2 non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani
tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde impeditum
trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in
castra redigunt.

3 Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; quibus
obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent nec tuto
eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec
Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse legationes

audire. apparebat non admissos protinus Carthaginem ituros. 4
litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinae
praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars
altera gratificari populo Romano posset.

X. Itaque, praeterquam quod admissi auditique sunt, 1
ea quoque vana atque inrita legatio fuit. Hanno unus ad- 2
versus senatum causam foederis magno silentio propter auc-
toritatem suam, non cum adsensu audientium egit, per deos 3
foederum arbitros ac testes senatum obtestans, ne Romanum
cum Saguntino suscitarent bellum: monuisse, praedixisse se,
ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent; non manes,
non stirpem eius conquiescere viri, nec umquam, donec
sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura 4
Romana foedera. „iuvenem flagrantem cupidine regni viamque
unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus
armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes
ad exercitus misistis. aluistis ergo hoc incendium, quo nunc
ardetis. Saguntum vestri circumsedent exercitus, unde ar- 5
centur foedere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanae
legiones ducibus iisdem dis, per quos priore bello rupta
foedera sunt ulti. utrum hostem an vos an fortunam utrius- 6
que populi ignoratis? legatos ab sociis et pro sociis
venientes bonus imperator vester in castra non admisit, ius
gentium sustulit; hi tamen, unde ne hostium quidem legati
arcentur, pulsi ad nos venerunt; res ex foedere repetunt;
ut publica fraus absit, auctorem culpae et reum criminis
deposcunt. quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo, cum 7
coeperint, vereor ne perseverantius saeviant. Aegates insulas
Erycemque ante oculos proponite, quae terra marique per
quattuor et viginti annos passi sitis. nec puer hic dux erat,
sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. sed 8
Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex foedere, sicut
nunc Sagunto non abstinemus. vicerunt ergo di homines, et 9
id, de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset,
eventus belli velut aequus iudex, unde ius stabat, ei victoriam
dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet; 10
Carthaginis moenia quatit ariete: Sagunti ruinae — falsus
utinam vates sim — nostris capitibus incident, susceptumque
cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est. „dedemus 11
ergo Hannibalem?“ dicet aliquis. scio meam levem esse in
eo auctoritatem propter paternas inimicitias; sed et Hamil-
carem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum

iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tamquam
12 furiam facemque huius belli odi ac detestor; nec dedendum
solum ad piaculum rupti foederis, sed, si nemo deposceret,
devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum
eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accidere neque
13 ille sollicitare quietae civitatis statum possit. ego ita censeo,
legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant,
alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant;
tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno."

1 XI. Cum Hanno perorasset, nemini omnium certare
oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus
Hannibalis erat, infestiusque locutum arguebant Hannonem
2 quam Flaccum Valerium, legatum Romanum. responsum
inde legatis Romanis est bellum ortum ab Saguntinis, non
ab Hannibale esse; populum Romanum iniuste facere, si
Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium societati praeponat.

3 Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis,
Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat,
paucorum iis dierum quietem dedit stationibus ad custodiam
vinearum aliorumque operum dispositis. interim animos
eorum nunc ira, in hostes stimulando, nunc spe praemiorum
4 accendit. ut vero pro contione praedam captae urbis edixit
militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo
5 signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini, ut a proeliis quietem habuerant, nec lacessentes nec
lacessiti per aliquot dies, ita non nocte, non die umquam
cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua
6 patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. inde oppugnatio
eos aliquanto atrocior quam ante adorta est, nec, qua primum
aut potissimum parte ferrent opem, cum omnia variis clamo-
7 ribus streperent, satis scire poterant. ipse Hannibal, qua
turris mobilis omnia munimenta urbis superans altitudine
agebatur, hortator aderat. quae cum admota catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis muros defensoribus
8 nudasset, tum Hannibal occasionem ratus quingentos ferme
Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit.
nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata
9 erant, sed interlita luto structurae antiquae genere. itaque
latius, quam qua caederetur, ruebat, perque patentia ruinis
agmina armatorum in urbem vadebant. locum quoque editum

capiunt conlatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum 10
in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro cir-
cumdant; et Saguntini murum interiorem ab nondum capta
parte urbis ducunt. utrimque summa vi et muniunt et 11
pugnant; sed interiora tuendo minorem in dies urbem Sa-
guntini faciunt. simul crescit inopia omnium longa obsidione 12
et minuitur expectatio externae opis, cum tam procul Romani,
unica spes, circa omnia hostium essent. paulisper tamen 13
adfectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in
Oretanos Carpetanosque, qui duo populi, dilectus acer-
bitate consternati, retentis conquisitoribus metum defectionis
cum praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt
mota arma.

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat Maharbale, 1
Himilconis filio, — eum praefecerat Hannibal — ita inpigre
rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent.
is et proelia aliquot secunda fecit et tribus arietibus ali- 2
quantum muri discussit strataque omnia recentibus ruinis
advenienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam arcem ex- 3
templo ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum
utrimque caede initum, et pars arcis capta est.

Temptata deinde per duos est exigua pacis spes, Al-
conem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis 4
Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad Hanni-
balem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant,
condicionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, trans-
fuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum
adfirmans, qui sub condicionibus iis de pace ageret. postu- 5
labatur autem, redderent res Turdetanis traditoque omni
auro atque argento egressi urbe cum singulis vestimentis
ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. has pacis leges abnuente 6
Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus vinci animos, ubi
alia vincantur, adfirmans se pacis eius interpretem fore
pollicetur: erat autem tum miles Hannibalis, ceterum publice
Saguntinis amicus atque hospes. tradito palam telo custodibus 7
hostium transgressus munimenta ad praetorem Saguntinum
— et ipse ita iubebat — est deductus. quo cum extemplo 8
concursus omnis generis hominum esset factus, submota
cetera multitudine senatus Alorco datus est, cuius talis
oratio fuit:

XIII. „Si civis vester Alco, sicut ad pacem peten- 1
dam ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Han-

nibale ad vos rettulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset
iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni;
2 sed cum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem
— sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud
vos vera referentibus —, ego, ne ignoraretis esse aliquas et
salutis et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio,
3 quod mihi vobiscum est, ad vos veni. vestra autem causa
me nec ullius alterius loqui, quae loquor apud vos, vel ea
fides sit, quod neque, dum vestris viribus restitistis, neque,
dum auxilia ab Romanis sperastis, pacis umquam apud vos
4 mentionem feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla est
spes, nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defen-
dunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam aequam.
5 cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad modum ut victor
fert Hannibal, sic vos ut victi audietis, et non id, quod
amittitur, in damno, cum omnia victoris sint, sed quidquid
6 relinquitur pro munere habituri estis. urbem vobis, quam
ex magna parte dirutam, captam fere totam habet, adimit,
agros relinquit, locum adsignaturus, in quo novum oppidum
aedificetis. aurum et argentum omne, publicum privatumque,
7 ad se iubet deferri; corpora vestra, coniugum ac liberorum
vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis
8 velitis ab Sagunto exire. haec victor hostis imperat; haec,
quamquam sunt gravia atque acerba, fortuna vestra vobis
suadet. equidem haud despero, cum omnium potestas ei
9 facta sit, aliquid ex his rebus remissurum; sed vel haec
patienda censeo potius, quam trucidari corpora vestra, rapi
trahique ante ora vestra coniuges ac liberos belli iure
sinatis“.

1 XIV. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim multi-
tudine permixtum senatui esset populi concilium, repente
primores secessione facta, priusquam responsum daretur, argen-
tum aurumque omne ex publico privatoque in forum conlatum
in ignem ad id raptim factum conicientes eodem plerique
2 semet ipsi praecipitaverunt. cum ex eo pavor ac trepidatio
totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce
auditur. turris diu quassata prociderat, perque ruinam eius
cohors Poenorum impetu facto cum signum imperatori de-
disset nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse
3 urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal,
totis viribus adgressus urbem momento cepit, signo dato,
ut omnes puberes interficerentur. quod imperium crudele,

ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est: cui 4
enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac
liberis domos super se ipsos concremaverunt aut armati
nullum ante finem pugnae quam morientes fecerunt?

XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. quam- 1
quam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et
in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi
militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum venditarum 2
aliquantum pecuniae redactum esse constat et multam pre-
tiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.

Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Sa- 3
guntum quidam scripsere; inde Carthaginem novam in
hiberna Hannibalem concessisse; quinto deinde mense, quam
ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. quae si 4
ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius Ti. Sempronius
consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati
Saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale,
alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam
pugnaverint. aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Sa- 5
guntum principio anni, quo P. Cornelius Ti. Sempronius
consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum.
nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et 6
C. Flaminii non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum
iniit, creatus a Ti. Sempronio consule, qui, post pugnam ad
Trebiam ad creandos consules Romam cum venisset, comitiis
perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant 1
ab Carthagine, Romam rettulerunt omnia hostilia esse, et
Sagunti excidium nuntiatum est; tantusque simul maeror 2
patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne et
pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque
de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset,
ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent magis
quam consulerent: nam neque hostem acriorem bellicosio- 3
remque secum congressum, nec rem Romanam tam desidem
umquam fuisse atque inbellem. Sardos Corsosque et Histros 4
atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse Romana
arma, et cum Gallis tumultuatum verius quam belligeratum:
Poenum hostem veteranum, trium et viginti annorum militia 5
durissima inter Hispanas gentes semper victorem, duci
acerrimo adsuetum, recentem ab excidio opulentissimae
urbis, Hiberum transire; trahere secum tot excitos Hispa-

6 norum populos; conciturum avidas semper armorum Gallicas
gentes. cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac
pro moenibus Romanis esse.

1 XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant;
tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum
2 Sicilia evenit. sex in eum annum decretae legiones et socium
quantum ipsis videretur et classis quanta parari posset.
3 quattuor et viginti peditum Romanorum milia scripta et
mille octingenti equites, sociorum quadraginta milia peditum,
quattuor milia et quadringenti equites; naves ducentae viginti
4 quinqueremes, celoces viginti deducti. latum inde ad populum,
vellent iuberent populo Carthaginiensi bellum indici; eiusque
belli causa supplicatio per urbem habita atque adorati di,
ut bene ac feliciter eveniret quod bellum populus Romanus
5 iussisset. inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae
legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et treceni
equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites mille
octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces duodecim.
6 cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius
missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad ar-
7 cendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio
minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor et ipse cum
8 haud invalido praesidio in Galliam mittebatur; navium
maxime Cornelio numerus deminutus: sexaginta quinqueremes
datae — neque enim mari venturum aut ea parte belli
dimicaturum hostem credebant — et duae Romanae legiones
cum suo iusto equitatu et quattuordecim milibus sociorum
9 peditum, equitibus mille sexcentis. duas legiones Romanas
et decem milia sociorum peditum, mille equites socios, sex-
centos Romanos Gallia provincia eodem versa in Punicum
bellum habuit.

1 XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum
fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L.
Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam mittunt ad
2 percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal
Saguntum oppugnasset, et, si, id quod facturi videbantur,
faterentur ac defenderent publico consilio factum, ut indi-
3 cerent populo Carthaginiensi bellum. Romani postquam Car-
thaginem venerunt, cum senatus datus esset, et Q. Fabius
nihil ultra quam unum, quod mandatum erat, percunctatus
4 esset, tum ex Carthaginiensibus unus: „praeceps vestra,
Romani, et prior legatio fuit, cum Hannibalem tamquam suo

consilio Saguntum oppugnantem deposcebatis; ceterum haec
legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. tunc enim Han- 5
nibal et insimulabatur et deposcebatur: nunc ab nobis et
confessio culpae exprimitur et ut a confessis res extemplo
repetuntur. ego autem non, privato publicone consilio Sa- 6
guntum oppugnatum sit, quaerendum censeam, sed utrum
iure an iniuria: nostra enim haec quaestio atque animad- 7
versio in civem nostrum est, quid nostro aut suo fecerit
arbitrio; vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus
fieri. itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, 8
quid sua sponte imperatores faciant, nobis vobiscum foedus
est a C. Lutatio consule ictum, in quo cum caveretur utro-
rumque sociis, nihil de Saguntinis — necdum enim erant
socii vestri — cautum est. at enim eo foedere, quod cum 9
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus quod
ego nihil dicturus sum, nisi quod a vobis didici. vos enim, 10
quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus icit, quia
neque ex auctoritate patrum nec populi iussu ictum erat,
negastis vos eo teneri; itaque aliud de integro foedus publico
consilio ictum est. si vos non tenent foedera vestra nisi 11
ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos quidem Hasdru-
balis foedus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. proinde 12
omittite Sagunti atque Hiberi mentionem facere, et, quod
diu parturit animus vester, aliquando pariat.“ tum Romanus 13
sinu ex toga facto „hic“ inquit „vobis bellum et pacem
portamus: utrum placet, sumite“. sub hanc vocem haud
minus ferociter, daret, utrum vellet, succlamatum est; et 14
cum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, accipere se
omnes responderunt et, quibus acciperent animis, iisdem se
gesturos.

XIX. Haec derecta percunctatio ac denuntiatio belli 1
magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foederum
iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime Sagunto excisa.
nam si verborum disceptationis res esset, quid foedus Has- 2
drubalis cum Lutatii priore foedere, quod mutatum est, com-
parandum erat? cum in Lutatii foedere diserte additum 3
esset, ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis
foedere nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum
silentio ita vivo eo conprobatum sit foedus, ut ne mortuo
quidem auctore quicquam mutaretur. quamquam, etsi priore
foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utro-
rumque exceptis: nam neque additum erat „iis, qui tunc 4

5 essent“ nec „ne qui postea adsumerentur“; et cum adsumere
novos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla
quemquam merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem
non defendi? tantum ne Carthaginiensium socii aut solli-
citarentur ad defectionem aut sua sponte desciscentes reci-
perentur.
6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae impe-
ratum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem
7 perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt. ad Bargusios
primum venerunt; a quibus benigne excepti, quia taedebat
imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem
8 novae fortunae erexerunt. ad Volcianos inde est ventum,
quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab
societate Romana avertit. ita enim maximus natu ex iis in
9 concilio respondit: „quae verecundia est, Romani, postulare
vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiae praeponamus,
cum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus
10 hostis perdidit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios
censeo, ubi Saguntina clades ignota est: Hispanis populis
sicut lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt,
11 ne quis fidei Romanae aut societati confidat.“ inde extemplo
abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio
Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata
Hispania in Galliam transeunt.
1 XX. In his nova terribilisque species visa est, quod
armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt.
2 cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani
ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae
3 inferenti per agros urbesque suas transitum darent, tantus
cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus
4 maioribusque natu iuventus sedaretur: adeo stolida inpu-
densque postulatio visa est, censere, ne in Italiam trans-
mittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos
5 pro alienis populandos obicere. sedato tandem fremitu re-
sponsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis
6 aut adversus Poenos sumant arma; contra ea audire sese,
gentis suae homines agro finibusque Italiae pelli a populo
7 Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. eadem
ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque; nec ho-
spitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Massi-
8 liam venere. ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide

cognita: praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos
esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore —
adeo ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur. ita 9
peragratis Hispaniae Galliaeque populis legati Romam redeunt
haud ita multo post quam consules in provincias profecti
erant. civitatem omnem expectatione belli erectam invenerunt
satis constante fama iam Hiberum Poenos transisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam in 1
hiberna concesserat ibique auditis, quae Romae quaeque
Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum
sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis 2
praedae nihil ultra differendum ratus Hispani generis milites
convocat. „credo ego vos“ inquit, „socii, et ipsos cernere 3
pacatis omnibus Hispaniae populis aut finiendam nobis mili-
tiam exercitusque dimittendos esse aut in alias terras trans-
ferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum, sed 4
etiam victoriae bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam
et gloriam quaeremus. itaque cum longinqua a domo instet 5
militia incertumque sit, quando domos vestras et quae cuique
ibi cara sunt visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult,
commeatum do. primo vere edico adsitis, ut dis bene iuvan- 6
tibus bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.“
omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat 7
et iam desiderantibus suos et longius in futurum providen-
tibus desiderium. per totum tempus hiemis quies inter labores 8
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora
animosque ad omnia de integro patienda. vere primo ad
edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 9
Gades profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat
votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas simul 10
in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri
per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda aper-
taque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare
eam statuit. pro eo supplementum ipse ex Africa maxime 11
iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hispani
in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut
mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. tredecim milia 12
octingentos quinquaginta pedites caetratos misit in Africam
et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites mixtos
ex multis gentibus mille ducentos. has copias partim Cartha- 13

gini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet.
simul conquisitoribus in civitates missis quattuor milia con-
scripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides,
duci Carthaginem iubet.

1 XXII. Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque id
eo minus, quod haud ignarus erat circumitam ab Romanis
eam legatis ad sollicitandos principum animos, Hasdrubali
2 fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat firmatque Africis
maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octin-
gentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis.
3 ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mix-
tum Punicum Afris genus, quadringenti quinquaginta et Nu-
midae Maurique, accolae Oceani, ad mille octingenti et parva
Ilergetum manus ex Hispania, trecenti equites, et, ne quod
4 terrestris deesset auxilii genus, elephanti viginti unus. classis
praeterea data ad tuendam maritimam oram, quia, qua parte
belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos credi
poterat, quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae,
triremes quinque; sed aptae instructaeque remigio triginta
et duae quinqueremes erant et triremes quinque.

5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit;
atque inde profectus praeter Onusam urbem ad Hiberum
6 per maritimam oram ducit. ibi fama est in quiete visum ab
eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in
Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque usquam
7 a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam circum-
spicientem aut respicientem secutum; deinde cura ingenii
humani, cum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset,
8 agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post
sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac
virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore caeli
9 nimbum. tum, quae moles ea quidve prodigii esset, quae-
rentem audisse vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire
nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse.

1 XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias
traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum
2 Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos
et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit
oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hi-
3 spanias Galliis iungunt, in potestate essent. decem milia

peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et
mille equites. postquam per Pyrenaeum saltum traduci exer- 4
citus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de
bello Romano, tria milia inde Carpetanorum peditum iter
averterunt. constabat non tam bello motos quam longinquitate
viae inexsuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revo- 5
care aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam
feroces animi inritarentur, supra septem milia hominum 6
domos remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Car-
petanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, 1
cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum
Iliberri castra locat. Galli, quamquam Italiae bellum inferri 2
audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos
fama erat praesidiaque valida inposita, metu servitutis ad
arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod 3
ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum
metuens, oratores ad regulos eorum misit: conloqui semet
ipsum cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent,
vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus 4
facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum
nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim
se Galliae, non hostem advenisse nec stricturum ante gladium,
si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per nuntios 5
quidem haec; ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim
extemplo motis haud gravate ad Poenum venerunt, capti
donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter
Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum 1
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
latum erat, cum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boi 2
sollicitatis Insubribus defecerunt nec tam ob veteres in
populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum de-
ductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis in 3
eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tumultus
fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri
Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi Pla-
centiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Ser-
vilius, M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro 4
Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent
quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium

5 Masonem. id quoque dubium est, legati ad expostulandum
missi ad Boios violati sint, an in triumviros agrum metantes
6 impetus sit factus. Mutinae cum obsiderentur, et gens ad
oppugnandarum urbium artes rudis pigerrima eadem ad
7 militaria opera, segnis intactis adsideret muris, simulari
coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus
legati ad conloquium non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quae data in id tempus erat, fide conprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos
8 dimissuros. cum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina
praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira
9 accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc circa
viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato profectus in
insidias praecipitatur multaque cum caede suorum aegre in
10 apertos campos emersit. ibi castra communita, et, quia Gallis
ad temptanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi,
11 quamquam ad quingentos cecidisse satis constabat. iter deinde
de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur
12 agmen, usquam apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae,
tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore
omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere.
13 finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu
invio atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes
agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, con-
14 tendere. ibi se munimento ad tempus commeatibusque
fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus
crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur.

1 XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam per-
latus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres
2 acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana
et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule con-
scriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine
— abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

3 Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore
erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis
navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Saluvium
montes pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani
4 — pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra
locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos
5 montes. quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animad-
vertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis
refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim

delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis
ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit.
Hannibal ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum 6
pervenerat agrum, gentis validae. colunt autem circa utram-
que ripam Rhodani; sed diffisi citeriore agro arceri Poenum
posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme
suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis 7
obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et eorum
ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad
naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi
traici exercitum levarique quam primum regionem suam
tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta 8
vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum para-
tarum; novasque alias primum Galli incohantes cavabant
ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia 9
materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil,
dummodo innare aquae et capere onera possent, curantes,
raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum 1
terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique ob-
tinentes. quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, 2
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum
possit, quam occultissime traiecto amni circumducere agmen, 3
ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostes. ad id dati 4
duces Galli edocent inde milia quinque et viginti ferme
supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi divi-
debatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi 5
raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi
virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in
utres vestimentis coniectis, ipsi caetris superpositis incu-
bantes, flumen tranavere. et alius exercitus ratibus iunctis 6
traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque
operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce
ad consilium opportune exsequendum. postero die profecti 7
ex loco edito fumo significant transisse et haud procul
abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat
signum ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat 8
pedes lintres, eques fere propter equos naves. navium agmen
ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore
transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus prae-
bebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus trahe- 9

bantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo
egresso in ripam equiti usui essent, inposuerant in naves.
1 XXVIII. Galli occursant in ripa cum variis ululatibus
cantuque moris sui quatientes scuta super capita vibrantes-
2 que dextris tela, quamquam et ex adverso terrebat tanta vis
navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nauta-
rum, militum, et qui nitebantur perrumpere impetum flumi-
3 nis, et qui ex altera ripa traicientes suos hortabantur. iam
satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus
clamor castris ab Hannone captis. mox et ipse aderat, an-
cepsque terror circumstabat et e navibus tanta vi armatorum
4 in terram evadente et ab tergo inprovisa premente acie. Galli,
postquam utroque vim facere conati pellebantur, qua patere
visum maxime iter, perrumpunt trepidique in vicos passim
suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis,
spernens iam Gallicos tumultus, castra locat.
5 Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo,
certe variat memoria actae rei. quidam congregatis ad ripam
elephantis tradunt ferocissimum ex iis inritatum ab rectore
suo, cum refugientem in aquam sequeretur, nantem traxisse
gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret vadum,
6 impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. ceterum
magis constat ratibus traiectos; id ut tutius consilium ante
7 rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. ratem unam du-
centos longam pedes, quinquaginta latam a terra in amnem
porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus
validis retinaculis parte superiore ripae religatam pontis in
modum humo iniecta constraverunt, ut beluae audacter velut
8 per solum ingrederentur. altera ratis aeque lata, longa pedes
centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata est; tum
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredienti-
bus feminis acti, ubi in minorem adplicatam transgressi sunt,
9 extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vinculis, ab
10 actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur. ita
primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti sunt. nihil sane
trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur; primus
erat pavor, cum soluta ab ceteris rate in altum raperentur.
11 ibi urgentes inter se, cedentibus extremis ab aqua, trepida-
tionis aliquantum edebant, donec quietem ipse timor circum-
12 spectantibus aquam fecisset. excidere etiam saevientes qui-
dam in flumen; sed pondere ipso stabiles deiectis rectoribus
quaerendis pedetentim vadis in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal 1
Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat specu-
latum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent. huic 2
alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani
trecenti Romanorum equites occurrunt. proelium atrocius quam
pro numero pugnantium editur: nam praeter multa vulnera 3
caedes etiam prope par utrimque fuit, fugaque et pavor
Numidarum Romanis iam admodum fessis victoriam dedit.
victores ad centum quadraginta nec omnes Romani, sed pars
Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt. hoc principium 4
simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum,
ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam
Romanis portendit. ut re ita gesta ad utrumque ducem sui
redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex 5
consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet, et Hanni-
balem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, 6
an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus,
manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum
legatorum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum,
socios periculi fore adfirmantes integro bello nusquam ante
libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multitudo time-
bat quidem hostem nondum oblitterata memoria superioris
belli, sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique 7
inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit 1
pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie
militum versat animos castigando adhortandoque: mirari se, 2
quinam pectora semper inpavida repens terror invaserit. per
tot annos vincentes eos stipendia facere neque ante Hi-
spania excessisse, quam omnes gentesque et terrae, quas duo
diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. indig- 3
natos deinde, quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut
ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Hiberum
traiecisse ad delendum nomen Romanorum liberandumque
orbem terrarum. tum nemini visum id longum, cum ab 4
occasu solis ad exortus intenderent iter; nunc, postquam 5
multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum
saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum, tan-
tum amnem, tot milibus Gallorum prohibentibus, domita
etiam ipsius fluminis vi traiectum, in conspectu Alpes habe-
ant, quarum alterum latus Italiae sit, in ipsis portis hostium 6
fatigatos subsistere — quid Alpes aliud esse credentes quam

7 montium altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis; nullas
profecto terras caelum contingere nec inexsuperabiles hu-
mano generi esse: Alpes quidem habitari, coli, gignere atque
8 alere animantes; pervias paucis esse, esse exercitibus. eos
ipsos, quos cernant, legatos non pennis sublime elatos Alpes
transgressos. ne maiores quidem eorum indigenas, sed ad-
venas Italiae cultores has ipsas Alpes ingentibus saepe ag-
minibus cum liberis ac coniugibus migrantium modo tuto
9 transmisisse. militi quidem armato nihil secum praeter in-
strumenta belli portanti quid invium aut inexsuperabile esse?
Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid
10 laboris exhaustum esse? Romam, caput orbis terrarum,
petentibus quicquam adeo asperum atque arduum videri,
11 quod inceptum moretur? cepisse quondam Gallos ea, quae
adiri posse Poenus desperet! proinde aut cederent animo
atque virtute genti per eos dies totiens ab se victae aut
itineris finem sperent campum interiacentem Tiberi ac
moenibus Romanis.

1 XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare
2 atque ad iter se parare iubet. postero die profectus adversa
ripa Rhodani mediterranea Galliae petit, non quia rectior ad
Alpes via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus
3 obvium fore Romanum credens, cum quo, priusquam in
Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere.
4 quartis castris ad Insulam pervenit. ibi Isara Rhodanusque
amnes diversis ex Alpibus decurrentes agri aliquantum
amplexi confluunt in unum; mediis campis Insulae nomen
5 inditum. incolunt prope Allobroges, gens iam inde nulla
6 Gallica gente opibus aut fama inferior. tum discors erat.
regni certamine ambigebant fratres. maior et qui prius im-
peritarat, Brancus nomine, minore ab fratre et coetu iuniorum,
7 qui iure minus, vi plus poterat, pellebatur. huius seditionis
peropportuna disceptatio cum ad Hannibalem reiecta esset,
arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia
8 fuerat, imperium maiori restituit. ob id meritum commeatu
copiaque rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam
infames frigoribus Alpes praeparari cogebant.

9 Sedatis Hannibal certaminibus Allobrogum cum iam
Alpes peteret, non recta regione iter instituit, sed ad laevam
in Tricastinos flexit: inde per extremam oram Vocontiorum
agri tendit in Tricorios, haud usquam impedita via, prius-
10 quam ad Druentiam flumen pervenit. is et ipse Alpinus

amnis longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu
est: nam, cum aquae vim vehat ingentem, non tamen navium
patiens est, quia nullis coercitus ripis, pluribus simul neque 11
iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gignit gur-
gites. et ob eadem pediti quoque incerta via est; ad hoc
saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum ingredienti
praebet. et tum forte imbribus auctus ingentem trans- 12
gredientibus tumultum fecit, cum super cetera trepidatione
ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post, quam 1
Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra
hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus. ceterum 2
ubi deserta munimenta nec facile se tantum progressos ad-
secuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque
ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. ne tamen 3
nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam
sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte 4
copiarum adversus Hasdrubalem misit non ad tuendos tan-
tummodo veteres socios conciliandosque novos, sed etiam
ad pellendum Hispania Hasdrubalem. ipse cum admodum 5
exiguis copiis Genuam repetit, eo, qui circa Padum erat
exercitus, Italiam defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad 6
Alpes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit.
tum, quamquam fama prius, qua incerta in maius vero ferri 7
solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium
altitudo nivesque caelo prope immixtae, tecta informia in-
posita rupibus, pecora iumentaque torpida frigore, homines
intonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu,
cetera visu quam dictu foediora, terrorem renovarunt.
erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes 8
tumulos insidentes montani, qui, si valles occultiores inse-
dissent, coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragem-
que dedissent. Hannibal consistere signa iussit Gallisque 9
ad visenda loca praemissis, postquam comperit transitum ea
non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque quam
extentissima potest valle locat. tum per eosdem Gallos 10
haud sane multum lingua moribusque abhorrentes, cum se
immiscuissent conloquiis montanorum, edoctus interdiu
tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta,
luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim
per angustias facturus. die deinde simulando aliud, quam 11

12 quod parabatur, consumpto cum eodem, quo constiterant,
loco castra communissent, ubi primum degressos tumulis
montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quam
pro numero manentium in speciem factis impedimentisque
cum equite relictis et maxima parte peditum, ipse cum
expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit
13 iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.
1 XXXIII. Prima deinde luce castra mota, et agmen
2 reliquum incedere coepit. iam montani signo dato ex castellis
ad stationem solitam conveniebant, cum repente conspiciunt
alios arce occupata sua super caput imminentes, alios via
3 transire hostes. utraque simul obiecta res oculis animisque
immobiles parumper eos defixit; deinde, ut trepidationem
in angustiis suoque ipsum tumultu misceri agmen videre,
4 equis maxime consternatis, quidquid adiecissent ipsi terroris,
satis ad perniciem fore rati, diversis rupibus iuxta in vias
5 ac devia adsueti decurrunt. tum vero simul ab hostibus
simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur, plusque
inter ipsos, sibi quoque tendente, ut periculo primus evaderet,
6 quam cum hostibus certaminis erat. equi maxime infestum
agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora
etiam repercussaeque valles augebant, territi trepidabant et
icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem
ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis
7 facerent: multosque turba, cum praecipites deruptaeque
utrimque angustiae essent, in immensum altitudinis deiecit,
quosdam et armatos; sed ruinae maxime modo iumenta cum
8 oneribus devolvebantur. quae quamquam foeda visu erant,
stetit parumper tamen Hannibal ac suos continuit, ne
9 tumultum ac trepidationem augeret. deinde, postquam inter-
rumpi agmen vidit periculumque esse, ne exutum impedi-
mentis exercitum nequiquam incolumem traduxisset, decurrit
ex superiore loco et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis
10 quoque tumultum auxit. sed is tumultus momento temporis,
postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur;
nec per otium modo, sed prope silentio mox omnes traducti.
11 castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque cir-
cumiectos capit et captivo cibo ac pecoribus per triduum
exercitum aluit; et quia nec a montanis primo perculsis nec loco
magno opere impediebantur, aliquantum eo triduo viae confecit.
1 XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus
alium, ut inter montanos, populum. ibi non bello aperto,

sed suis artibus, fraude et insidiis, est prope circumventus.
magno natu principes castellorum oratores ad Poenum 2
veniunt, alienis malis, utili exemplo, doctos memorantes
amicitiam malle quam vim experiri Poenorum; itaque 3
oboedienter imperata facturos: commeatum itinerisque duces
et ad fidem promissorum obsides acciperet. Hannibal nec 4
temere credendum nec aspernandum ratus, ne repudiati
aperte hostes fierent, benigne cum respondisset, obsidibus,
quos dabant, acceptis et commeatu, quem in viam ipsi
detulerant, usus nequaquam, ut inter pacatos, composito
agmine duces eorum sequitur. primum agmen elephanti et 5
equites erant; ipse post cum robore peditum circumspectans
sollicitusque ad omnia incedebat. ubi in angustiorem viam 6
et parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum
est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo coorti
comminus, eminus petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt.
maxima ab tergo vis hominum urgebat. in eos versa peditum 7
acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis
fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. tunc 8
quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum
est. nam dum cunctatur Hannibal demittere agmen in an-
gustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita pedi- 9
tibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per
obliqua montani interrupto medio agmine viam insedere;
noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis
acta est.

XXXV. Postero die iam segnius intercursantibus bar- 1
baris iunctae copiae, saltusque haud sine clade, maiore
tamen iumentorum quam hominum pernicie, superatus. inde 2
montani pauciores iam et latrocinii magis quam belli more
concursabant modo in primum modo in novissimum agmen,
utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi
morative aliquam occasionem fecissent. elephanti sicut per 3
artas, praecipites vias magna mora agebantur, ita tutum ab
hostibus, quacumque incederent, quia insuetis adeundi pro-
pius metus erat, agmen praebebant.

Nono die in iugum Alpium perventum est per invia 4
pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides
iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter
faciebant. biduum in iugo stativa habita, fessisque labore 5
ac pugnando quies data militibus; iumentaque aliquot, quae
prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra

gini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet.
simul conquisitoribus in civitates missis quattuor milia con-
scripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides,
duci Carthaginem iubet.

1 XXII. Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque id
eo minus, quod haud ignarus erat circumitam ab Romanis
eam legatis ad sollicitandos principum animos, Hasdrubali
2 fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat firmatque Africis
maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octin-
gentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis.
3 ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mix-
tum Punicum Afris genus, quadringenti quinquaginta et Nu-
midae Maurique, accolae Oceani, ad mille octingenti et parva
Ilergetum manus ex Hispania, trecenti equites, et, ne quod
4 terrestris deesset auxilii genus, elephanti viginti unus. classis
praeterea data ad tuendam maritimam oram, quia, qua parte
belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos credi
poterat, quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae,
triremes quinque; sed aptae instructaeque remigio triginta
et duae quinqueremes erant et triremes quinque.
5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit;
atque inde profectus praeter Onusam urbem ad Hiberum
6 per maritimam oram ducit. ibi fama est in quiete visum ab
eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in
Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque usquam
7 a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam circum-
spicientem aut respicientem secutum; deinde cura ingenii
humani, cum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset,
8 agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post
sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac
virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore caeli
9 nimbum. tum, quae moles ea quidve prodigii esset, quae-
rentem audisse vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire
nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse.

1 XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias
traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum
2 Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos
et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit
oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hi-
3 spanias Galliis iungunt, in potestate essent. decem milia

peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et
mille equites. postquam per Pyrenaeum saltum traduci exer- 4
citus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de
bello Romano, tria milia inde Carpetanorum peditum iter
averterunt. constabat non tam bello motos quam longinquitate
viae inexsuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revo- 5
care aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam
feroces animi inritarentur, supra septem milia hominum 6
domos remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Car-
petanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, 1
cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum
Iliberri castra locat. Galli, quamquam Italiae bellum inferri 2
audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos
fama erat praesidiaque valida inposita, metu servitutis ad
arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod 3
ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum
metuens, oratores ad regulos eorum misit: conloqui semet
ipsum cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent,
vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus 4
facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum
nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim
se Galliae, non hostem advenisse nec stricturum ante gladium,
si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per nuntios 5
quidem haec; ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim
extemplo motis haud gravate ad Poenum venerunt, capti
donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter
Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum 1
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
latum erat, cum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boi 2
sollicitatis Insubribus defecerunt nec tam ob veteres in
populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum de-
ductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis in 3
eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tumultus
fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri
Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi Pla-
centiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Ser-
vilius, M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro 4
Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent
quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium

5 Masonem. id quoque dubium est, legati ad expostulandum
missi ad Boios violati sint, an in triumviros agrum metantes
6 impetus sit factus. Mutinae cum obsiderentur, et gens ad
oppugnandarum urbium artes rudis pigerrima eadem ad
7 militaria opera, segnis intactis adsideret muris, simulari
coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus
legati ad conloquium non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quae data in id tempus erat, fide conprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos
8 dimissuros. cum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina
praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira
9 accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc circa
viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato profectus in
insidias praecipitatur multaque cum caede suorum aegre in
10 apertos campos emersit. ibi castra communita, et, quia Gallis
ad temptanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi,
11 quamquam ad quingentos cecidisse satis constabat. iter deinde
de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur
12 agmen, usquam apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae,
tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore
omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere.
13 finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu
invio atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes
agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, con-
14 tendere. ibi se munimento ad tempus commeatibusque
fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus
crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur.

1 XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam per-
latus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres
2 acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana
et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule con-
scriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine
— abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

3 Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore
erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis
navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Saluvium
montes pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani
4 — pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra
locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos
5 montes. quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animad-
vertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis
refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim

delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis
ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit.
Hannibal ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum 6
pervenerat agrum, gentis validae. colunt autem circa utram-
que ripam Rhodani; sed diffisi citeriore agro arceri Poenum
posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme
suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis 7
obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et eorum
ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad
naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi
traici exercitum levarique quam primum regionem suam
tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta 8
vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum para-
tarum; novasque alias primum Galli incohantes cavabant
ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia 9
materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil,
dummodo innare aquae et capere onera possent, curantes,
raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum 1
terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique ob-
tinentes. quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, 2
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum
possit, quam occultissime traiecto amni circumducere agmen, 3
ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostes. ad id dati 4
duces Galli edocent inde milia quinque et viginti ferme
supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi divi-
debatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi 5
raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi
virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in
utres vestimentis coniectis, ipsi caetris superpositis incu-
bantes, flumen tranavere. et alius exercitus ratibus iunctis 6
traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque
operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce
ad consilium opportune exsequendum. postero die profecti 7
ex loco edito fumo significant transisse et haud procul
abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat
signum ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat 8
pedes lintres, eques fere propter equos naves. navium agmen
ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore
transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus prae-
bebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus trahe- 9

bantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo
egresso in ripam equiti usui essent, inposuerant in naves.
1 XXVIII. Galli occursant in ripa cum variis ululatibus
cantuque moris sui quatientes scuta super capita vibrantes-
2 que dextris tela, quamquam et ex adverso terrebat tanta vis
navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nauta-
rum, militum, et qui nitebantur perrumpere impetum flumi-
3 nis, et qui ex altera ripa traicientes suos hortabantur. iam
satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus
clamor castris ab Hannone captis. mox et ipse aderat, an-
cepsque terror circumstabat et e navibus tanta vi armatorum
4 in terram evadente et ab tergo inprovisa premente acie. Galli,
postquam utroque vim facere conati pellebantur, qua patere
visum maxime iter, perrumpunt trepidique in vicos passim
suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis,
spernens iam Gallicos tumultus, castra locat.

5 Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo,
certe variat memoria actae rei. quidam congregatis ad ripam
elephantis tradunt ferocissimum ex iis inritatum ab rectore
suo, cum refugientem in aquam sequeretur, nantem traxisse
gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret vadum,
6 impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. ceterum
magis constat ratibus traiectos; id ut tutius consilium ante
7 rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. ratem unam du-
centos longam pedes, quinquaginta latam a terra in amnem
porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus
validis retinaculis parte superiore ripae religatam pontis in
modum humo iniecta constraverunt, ut beluae audacter velut
8 per solum ingrederentur. altera ratis aeque lata, longa pedes
centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata est; tum
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredienti-
bus feminis acti, ubi in minorem adplicatam transgressi sunt,
9 extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vinculis, ab
10 actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur. ita
primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti sunt. nihil sane
trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur; primus
erat pavor, cum soluta ab ceteris rate in altum raperentur.
11 ibi urgentes inter se, cedentibus extremis ab aqua, trepida-
tionis aliquantum edebant, donec quietem ipse timor circum-
12 spectantibus aquam fecisset. excidere etiam saevientes qui-
dam in flumen; sed pondere ipso stabiles deiectis rectoribus
quaerendis pedetentim vadis in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal 1
Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat specu-
latum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent. huic 2
alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani
trecenti Romanorum equites occurrunt. proelium atrocius quam
pro numero pugnantium editur: nam praeter multa vulnera 3
caedes etiam prope par utrimque fuit, fugaque et pavor
Numidarum Romanis iam admodum fessis victoriam dedit.
victores ad centum quadraginta nec omnes Romani, sed pars
Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt. hoc principium 4
simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum,
ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam
Romanis portendit. ut re ita gesta ad utrumque ducem sui
redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex 5
consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet, et Hanni-
balem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, 6
an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus,
manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum
legatorum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum,
socios periculi fore adfirmantes integro bello, nusquam ante
libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multitudo time-
bat quidem hostem nondum oblitterata memoria superioris
belli, sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique 7
inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit 1
pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie
militum versat animos castigando adhortandoque: mirari se, 2
quinam pectora semper inpavida repens terror invaserit. per
tot annos vincentes eos stipendia facere neque ante Hi-
spania excessisse, quam omnes gentesque et terrae, quas duo
diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. indig- 3
natos deinde, quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut
ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Hiberum
traiecisse ad delendum nomen Romanorum liberandumque
orbem terrarum. tum nemini visum id longum, cum ab 4
occasu solis ad exortus intenderent iter; nunc, postquam 5
multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum
saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum, tan-
tum amnem, tot milibus Gallorum prohibentibus, domita
etiam ipsius fluminis vi traiectum, in conspectu Alpes habe-
ant, quarum alterum latus Italiae sit, in ipsis portis hostium 6
fatigatos subsistere — quid Alpes aliud esse credentes quam

6 norum populos; conciturum avidas semper armorum Gallicas
gentes. cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac
pro moenibus Romanis esse.

1 XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant;
tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum
2 Sicilia evenit. sex in eum annum decretae legiones et socium
quantum ipsis videretur et classis quanta parari posset.
3 quattuor et viginti peditum Romanorum milia scripta et
mille octingenti equites, sociorum quadraginta milia peditum,
quattuor milia et quadringenti equites; naves ducentae viginti
4 quinqueremes, celoces viginti deducti. latum inde ad populum,
vellent iuberent populo Carthaginiensi bellum indici; eiusque
belli causa supplicatio per urbem habita atque adorati di,
ut bene ac feliciter eveniret quod bellum populus Romanus
5 iussisset. inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae
legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et treceni
equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites mille
octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces duodecim.
6 cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius
missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad ar-
7 cendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio
minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor et ipse cum
8 haud invalido praesidio in Galliam mittebatur; navium
maxime Cornelio numerus deminutus: sexaginta quinqueremes
datae — neque enim mari venturum aut ea parte belli
dimicaturum hostem credebant — et duae Romanae legiones
cum suo iusto equitatu et quattuordecim milibus sociorum
9 peditum, equitibus mille sexcentis. duas legiones Romanas
et decem milia sociorum peditum, mille equites socios, sex-
centos Romanos Gallia provincia eodem versa in Punicum
bellum habuit.

1 XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum
fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L.
Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam mittunt ad
2 percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal
Saguntum oppugnasset, et, si, id quod facturi videbantur,
fateremtur ac defenderent publico consilio factum, ut indi-
3 cerent populo Carthaginiensi bellum. Romani postquam Car-
thaginem venerunt, cum senatus datus esset, et Q. Fabius
nihil ultra quam unum, quod mandatum erat, percunctatus
4 *esset,* tum ex Carthaginiensibus unus: „praeceps vestra,
Romani, et prior legatio fuit, cum Hannibalem tamquam suo

consilio Saguntum oppugnantem deposcebatis; ceterum haec legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. tunc enim Han- 5
nibal et insimulabatur et deposcebatur: nunc ab nobis et confessio culpae exprimitur et ut a confessis res extemplo repetuntur. ego autem non, privato publicone consilio Sa- 6
guntum oppugnatum sit, quaerendum censeam, sed utrum iure an iniuria: nostra enim haec quaestio atque animad- 7
versio in civem nostrum est, quid nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus fieri. itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, 8
quid sua sponte imperatores faciant, nobis vobiscum foedus est a C. Lutatio consule ictum, in quo cum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis — necdum enim erant socii vestri — cautum est. at enim eo foedere, quod cum 9
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus quod ego nihil dicturus sum, nisi quod a vobis didici. vos enim, 10
quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus icit, quia neque ex auctoritate patrum nec populi iussu ictum erat, negastis vos eo teneri; itaque aliud de integro foedus publico consilio ictum est. si vos non tenent foedera vestra nisi 11
ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. proinde 12
omittite Sagunti atque Hiberi mentionem facere, et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat.“ tum Romanus 13
sinu ex toga facto „hic“ inquit „vobis bellum et pacem portamus: utrum placet, sumite“. sub hanc vocem haud minus ferociter, daret, utrum vellet, succlamatum est; et 14
cum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, accipere se omnes responderunt et, quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.

XIX. Haec derecta percunctatio ac denuntiatio belli 1
magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foederum iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime Sagunto excisa. nam si verborum disceptationis res esset, quid foedus Has- 2
drubalis cum Lutatii priore foedere, quod mutatum est, comparandum erat? cum in Lutatii foedere diserte additum 3
esset, ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo conprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam mutaretur. quamquam, etsi priore foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque exceptis: *nam* neque additum erat „iis, qui tunc 4

5 essent“ nec „ne qui postea adsumerentur“; et cum adsumere
novos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla
quemquam merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem
non defendi? tantum ne Carthaginiensium socii aut solli-
citarentur ad defectionem aut sua sponte desciscentes reci-
perentur.
6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae impe-
ratum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem
7 perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt. ad Bargusios
primum venerunt; a quibus benigne excepti, quia taedebat
imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem
8 novae fortunae erexerunt. ad Volcianos inde est ventum,
quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab
societate Romana avertit. ita enim maximus natu ex iis in
9 concilio respondit: „quae verecundia est, Romani, postulare
vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiae praeponamus,
cum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus
10 hostis perdidit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios
censeo, ubi Saguntina clades ignota est: Hispanis populis
sicut lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt,
11 ne quis fidei Romanae aut societati confidat.“ inde extemplo
abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio
Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata
Hispania in Galliam transeunt.
1 XX. In his nova terribilisque species visa est, quod
armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt.
2 cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani
ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae
3 inferenti per agros urbesque suas transitum darent, tantus
cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus
4 maioribusque natu iuventus sedaretur: adeo stolida inpu-
densque postulatio visa est, censere, ne in Italiam trans-
mittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos
5 pro alienis populandos obicere. sedato tandem fremitu re-
sponsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis
6 aut adversus Poenos sumant arma; contra ea audire sese,
gentis suae homines agro finibusque Italiae pelli a populo
7 Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. eadem
ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque; nec ho-
spitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Massi-
8 liam venere. ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide

cognita: praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos
esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore —
adeo ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur., ita 9
peragratis Hispaniae Galliaeque populis legati Romam redeunt
haud ita multo post quam consules in provincias profecti
erant. civitatem omnem expectatione belli erectam invenerunt
satis constante fama iam Hiberum Poenos transisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam in 1
hiberna concesserat ibique auditis, quae Romae quaeque
Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum
sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis 2
praedae nihil ultra differendum ratus Hispani generis milites
convocat. „credo ego vos“ inquit, „socii, et ipsos cernere 3
pacatis omnibus Hispaniae populis aut finiendam nobis mili-
tiam exercitusque dimittendos esse aut in alias terras trans-
ferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum, sed 4
etiam victoriae bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam
et gloriam quaeremus. itaque cum longinqua a domo instet 5
militia incertumque sit, quando domos vestras et quae cuique
ibi cara sunt visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult,
commeatum do. primo vere edico adsitis, ut dis bene iuvan- 6
tibus bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.“
omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat 7
et iam desiderantibus suos et longius in futurum providen-
tibus desiderium. per totum tempus hiemis quies inter labores 8
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora
animosque ad omnia de integro patienda. vere primo ad
edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 9
Gades profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat
votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas simul 10
in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri
per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda aper-
taque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare
eam statuit. pro eo supplementum ipse ex Africa maxime 11
iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hispani
in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut
mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. tredecim milia 12
octingentos quinquaginta pedites caetratos misit in Africam
et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites mixtos
ex multis gentibus mille ducentos. has copias partim Cartha- 13

gini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet.
simul conquisitoribus in civitates missis quattuor milia con-
scripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides,
duci Carthaginem iubet.

1 XXII. Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque id
eo minus, quod haud ignarus erat circumitam ab Romanis
eam legatis ad sollicitandos principum animos, Hasdrubali
2 fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat firmatque Africis
maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octin-
gentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis.
3 ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mix-
tum Punicum Afris genus, quadringenti quinquaginta et Nu-
midae Maurique, accolae Oceani, ad mille octingenti et parva
Ilergetum manus ex Hispania, trecenti equites, et, ne quod
4 terrestris deesset auxilii genus, elephanti viginti unus. classis
praeterea data ad tuendam maritimam oram, quia, qua parte
belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos credi
poterat, quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae,
triremes quinque; sed aptae instructaeque remigio triginta
et duae quinqueremes erant et triremes quinque.

5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit;
atque inde profectus praeter Onusam urbem ad Hiberum
6 per maritimam oram ducit. ibi fama est in quiete visum ab
eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in
Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque usquam
7 a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam circum-
spicientem aut respicientem secutum; deinde cura ingenii
humani, cum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset,
8 agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post
sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac
virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore caeli
9 nimbum. tum, quae moles ea quidve prodigii esset, quae-
rentem audisse vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire
nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse.

1 XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias
traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum
2 Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos
et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit
oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hi-
3 *spanias* Galliis iungunt, in potestate essent. decem milia

peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et
mille equites. postquam per Pyrenaeum saltum traduci exer- 4
citus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de
bello Romano, tria milia inde Carpetanorum peditum iter
averterunt. constabat non tam bello motos quam longinquitate
viae inexsuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revo- 5
care aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam
feroces animi inritarentur, supra septem milia hominum 6
domos remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Car-
petanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, 1
cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum
Iliberri castra locat. Galli, quamquam Italiae bellum inferri 2
audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos
fama erat praesidiaque valida inposita, metu servitutis ad
arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod 3
ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum
metuens, oratores ad regulos eorum misit: conloqui semet
ipsum cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent,
vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus 4
facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum
nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim
se Galliae, non hostem advenisse nec stricturum ante gladium,
si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per nuntios 5
quidem haec; ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim
extemplo motis haud gravate ad Poenum venerunt, capti
donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter
Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum 1
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
latum erat, cum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boi 2
sollicitatis Insubribus defecerunt nec tam ob veteres in
populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum de-
ductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis in 3
eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tumultus
fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri
Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi Pla-
centiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Ser-
vilius, M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro 4
Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent
quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium

5 Masonem. id quoque dubium est, legati ad expostulandum
missi ad Boios violati sint, an in triumviros agrum metantes
6 impetus sit factus. Mutinae cum obsiderentur, et gens ad
oppugnandarum urbium artes rudis pigerrima eadem ad
7 militaria opera, segnis intactis adsideret muris, simulari
coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus
legati ad conloquium non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quae data in id tempus erat, fide conprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos
8 dimissuros. cum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina
praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira
9 accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc circa
viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato profectus in
insidias praecipitatur multaque cum caede suorum aegre in
10 apertos campos emersit. ibi castra communita, et, quia Gallis
ad temptanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi,
11 quamquam ad quingentos cecidisse satis constabat. iter deinde
de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur
12 agmen, usquam apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae,
tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore
omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere.
13 finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu
invio atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes
agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, con-
14 tendere. ibi se munimento ad tempus commeatibusque
fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus
crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur.

1 XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam per-
latus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres
2 acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana
et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule con-
scriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine
— abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

3 Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore
erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis
navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Saluvium
montes pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani
4 — pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra
locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos
5 montes. quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animad-
vertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis
refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim

delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis
ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit.
Hannibal ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum 6
pervenerat agrum, gentis validae. colunt autem circa utram-
que ripam Rhodani; sed diffisi citeriore agro arceri Poenum
posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme
suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis 7
obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et eorum
ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad
naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi
traici exercitum levarique quam primum regionem suam
tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta 8
vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum para-
tarum; novasque alias primum Galli incohantes cavabant
ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia 9
materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil,
dummodo innare aquae et capere onera possent, curantes,
raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum 1
terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique ob-
tinentes. quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, 2
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum
possit, quam occultissime traiecto amni circumducere agmen, 3
ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostes. ad id dati 4
duces Galli edocent inde milia quinque et viginti ferme
supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi divi-
debatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi 5
raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi
virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in
utres vestimentis coniectis, ipsi caetris superpositis incu-
bantes, flumen tranavere. et alius exercitus ratibus iunctis 6
traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque
operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce
ad consilium opportune exsequendum. postero die profecti 7
ex loco edito fumo significant transisse et haud procul
abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat
signum ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat 8
pedes lintres, eques fere propter equos naves. navium agmen
ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore
transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus prae-
bebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus trahe- 9

bantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo
egresso in ripam equiti usui essent, inposuerant in naves.
1 XXVIII. Galli occursant in ripa cum variis ululatibus
cantuque moris sui quatientes scuta super capita vibrantes-
2 que dextris tela, quamquam et ex adverso terrebat tanta vis
navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nauta-
rum, militum, et qui nitebantur perrumpere impetum flumi-
3 nis, et qui ex altera ripa traicientes suos hortabantur. iam
satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus
clamor castris ab Hannone captis. mox et ipse aderat, an-
cepsque terror circumstabat et e navibus tanta vi armatorum
4 in terram evadente et ab tergo inprovisa premente acie. Galli,
postquam utroque vim facere conati pellebantur, qua patere
visum maxime iter, perrumpunt trepidique in vicos passim
suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis,
spernens iam Gallicos tumultus, castra locat.
5 Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo,
certe variat memoria actae rei. quidam congregatis ad ripam
elephantis tradunt ferocissimum ex iis inritatum ab rectore
suo, cum refugientem in aquam sequeretur, nantem traxisse
gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret vadum,
6 impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. ceterum
magis constat ratibus traiectos; id ut tutius consilium ante
7 rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. ratem unam du-
centos longam pedes, quinquaginta latam a terra in amnem
porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus
validis retinaculis parte superiore ripae religatam pontis in
modum humo iniecta constraverunt, ut beluae audacter velut
8 per solum ingrederentur. altera ratis aeque lata, longa pedes
centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata est; tum
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredienti-
bus feminis acti, ubi in minorem adplicatam transgressi sunt,
9 extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vinculis, ab
10 actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur. ita
primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti sunt. nihil sane
trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur; primus
erat pavor, cum soluta ab ceteris rate in altum raperentur.
11 ibi urgentes inter se, cedentibus extremis ab aqua, trepida-
tionis aliquantum edebant, donec quietem ipse timor circum-
12 spectantibus aquam fecisset. excidere etiam saevientes qui-
dam in flumen; sed pondere ipso stabiles deiectis rectoribus
quaerendis pedetentim vadis in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal 1
Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat specu-
latum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent. huic 2
alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani
trecenti Romanorum equites occurrunt. proelium atrocius quam
pro numero pugnantium editur: nam praeter multa vulnera 3
caedes etiam prope par utrimque fuit, fugaque et pavor
Numidarum Romanis iam admodum fessis victoriam dedit.
victores ad centum quadraginta nec omnes Romani, sed pars
Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt. hoc principium 4
simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum,
ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam
Romanis portendit. ut re ita gesta ad utrumque ducem sui
redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex 5
consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet, et Hanni-
balem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, 6
an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus,
manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum
legatorum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum,
socios periculi fore adfirmantes integro bello ,nusquam ante
libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multitudo time-
bat quidem hostem nondum oblitterata memoria superioris
belli, sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique 7
inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit 1
pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie
militum versat animos castigando adhortandoque: mirari se, 2
quinam pectora semper inpavida repens terror invaserit. per
tot annos vincentes eos stipendia facere neque ante Hi-
spania excessisse, quam omnes gentesque et terrae, quas duo
diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. indig- 3
natos deinde, quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut
ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Hiberum
traiecisse ad delendum nomen Romanorum liberandumque
orbem terrarum. tum nemini visum id longum, cum ab 4
occasu solis ad exortus intenderent iter; nunc, postquam 5
multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum
saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum, tan-
tum amnem, tot milibus Gallorum prohibentibus, domita
etiam ipsius fluminis vi traiectum, in conspectu Alpes habe-
ant, quarum alterum latus Italiae sit, in ipsis portis hostium 6
fatigatos subsistere — quid Alpes aliud esse credentes quam

5 essent“ nec „ne qui postea adsumerentur“; et cum adsumere
novos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla
quemquam merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem
non defendi? tantum ne Carthaginiensium socii aut solli-
citarentur ad defectionem aut sua sponte desciscentes reci-
perentur.

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae impe-
ratum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem
7 perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt. ad Bargusios
primum venerunt; a quibus benigne excepti, quia taedebat
imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem
8 novae fortunae erexerunt. ad Volcianos inde est ventum,
quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab
societate Romana avertit. ita enim maximus natu ex iis in
9 concilio respondit: „quae verecundia est, Romani, postulare
vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiae praeponamus,
cum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus
10 hostis perdidit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios
censeo, ubi Saguntina clades ignota est: Hispanis populis
sicut lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt,
11 ne quis fidei Romanae aut societati confidat.“ inde extemplo
abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio
Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata
Hispania in Galliam transeunt.

1 XX. In his nova terribilisque species visa est, quod
armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt.
2 cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani
ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae
3 inferenti per agros urbesque suas transitum darent, tantus
cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus
4 maioribusque natu iuventus sedaretur: adeo stolida inpu-
densque postulatio visa est, censere, ne in Italiam trans-
mittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos
5 pro alienis populandos obicere. sedato tandem fremitu re-
sponsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis
6 aut adversus Poenos sumant arma; contra ea audire sese,
gentis suae homines agro finibusque Italiae pelli a populo
7 Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. eadem
ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque; nec ho-
spitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Massi-
8 liam venere. ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide

cognita: praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos
esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore —
adeo ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur., ita 9
peragratis Hispaniae Galliaeque populis legati Romam redeunt
haud ita multo post quam consules in provincias profecti
erant. civitatem omnem expectatione belli erectam invenerunt
satis constante fama iam Hiberum Poenos transisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam in 1
hiberna concesserat ibique auditis, quae Romae quaeque
Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum
sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis 2
praedae nihil ultra differendum ratus Hispani generis milites
convocat. „credo ego vos“ inquit, „socii, et ipsos cernere 3
pacatis omnibus Hispaniae populis aut finiendam nobis mili-
tiam exercitusque dimittendos esse aut in alias terras trans-
ferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum, sed 4
etiam victoriae bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam
et gloriam quaeremus. itaque cum longinqua a domo instet 5
militia incertumque sit, quando domos vestras et quae cuique
ibi cara sunt visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult,
commeatum do. primo vere edico adsitis, ut dis bene iuvan- 6
tibus bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.“
omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat 7
et iam desiderantibus suos et longius in futurum providen-
tibus desiderium. per totum tempus hiemis quies inter labores 8
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora
animosque ad omnia de integro patienda. vere primo ad
edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 9
Gades profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat
votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas simul 10
in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri
per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda aper-
taque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare
eam statuit. pro eo supplementum ipse ex Africa maxime 11
iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hispani
in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut
mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. tredecim milia 12
octingentos quinquaginta pedites caetratos misit in Africam
et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites mixtos
ex multis gentibus mille ducentos. has copias partim Cartha- 13

gini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet.
simul conquisitoribus in civitates missis quattuor milia con-
scripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides,
duci Carthaginem iubet.

1 XXII. Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque id
eo minus, quod haud ignarus erat circumitam ab Romanis
eam legatis ad sollicitandos principum animos, Hasdrubali
2 fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat firmatque Africis
maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octin-
gentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis.
3 ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mix-
tum Punicum Afris genus, quadringenti quinquaginta et Nu-
midae Maurique, accolae Oceani, ad mille octingenti et parva
Ilergetum manus ex Hispania, trecenti equites, et, ne quod
4 terrestris deesset auxilii genus, elephanti viginti unus. classis
praeterea data ad tuendam maritimam oram, quia, qua parte
belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos credi
poterat, quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae,
triremes quinque; sed aptae instructaeque remigio triginta
et duae quinqueremes erant et triremes quinque.

5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit;
atque inde profectus praeter Onusam urbem ad Hiberum
6 per maritimam oram ducit. ibi fama est in quiete visum ab
eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in
Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque usquam
7 a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam circum-
spicientem aut respicientem secutum; deinde cura ingenii
humani, cum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset,
8 agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post
sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac
virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore caeli
9 nimbum. tum, quae moles ea quidve prodigii esset, quae-
rentem audisse vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire
nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse.

1 XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias
traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum
2 Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos
et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit
oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hi-
3 spanias Galliis iungunt, in potestate essent. decem milia

peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et
mille equites. postquam per Pyrenaeum saltum traduci exer- 4
citus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de
bello Romano, tria milia inde Carpetanorum peditum iter
averterunt. constabat non tam bello motos quam longinquitate
viae inexsuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revo- 5
care aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam
feroces animi inritarentur, supra septem milia hominum 6
domos remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Car-
petanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, 1
cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum
Iliberri castra locat. Galli, quamquam Italiae bellum inferri 2
audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos
fama erat praesidiaque valida inposita, metu servitutis ad
arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod 3
ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum
metuens, oratores ad regulos eorum misit: conloqui semet
ipsum cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent,
vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus 4
facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum
nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim
se Galliae, non hostem advenisse nec stricturum ante gladium,
si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per nuntios 5
quidem haec; ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim
extemplo motis haud gravate ad Poenum venerunt, capti
donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter
Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum 1
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
latum erat, cum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boi 2
sollicitatis Insubribus defecerunt nec tam ob veteres in
populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum de-
ductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis in 3
eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tumultus
fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri
Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi Pla-
centiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Ser-
vilius, M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro 4
Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent
quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium

5 Masonem. id quoque dubium est, legati ad expostulandum
missi ad Boios violati sint, an in triumviros agrum metantes
6 impetus sit factus. Mutinae cum obsiderentur, et gens ad
oppugnandarum urbium artes rudis pigerrima eadem ad
7 militaria opera, segnis intactis adsideret muris, simulari
coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus
legati ad conloquium non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quae data in id tempus erat, fide conprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos
8 dimissuros. cum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina
praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira
9 accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc circa
viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato profectus in
insidias praecipitatur multaque cum caede suorum aegre in
10 apertos campos emersit. ibi castra communita, et, quia Gallis
ad temptanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi,
11 quamquam ad quingentos cecidisse satis constabat. iter deinde
de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur
12 agmen, usquam apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae,
tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore
omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere.
13 finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu
invio atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes
agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, con-
14 tendere. ibi se munimento ad tempus commeatibusque
fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus
crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur.

1 XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam per-
latus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres
2 acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana
et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule con-
scriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine
— abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

3 Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore
erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis
navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Saluvium
montes pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani
4 — pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra
locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos
5 montes. quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animad-
vertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis
refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim

delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis
ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit.
Hannibal ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum 6
pervenerat agrum, gentis validae. colunt autem circa utram-
que ripam Rhodani; sed diffisi citeriore agro arceri Poenum
posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme
suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis 7
obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et eorum
ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad
naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi
traici exercitum levarique quam primum regionem suam
tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta 8
vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum para-
tarum; novasque alias primum Galli incohantes cavabant
ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia 9
materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil,
dummodo innare aquae et capere onera possent, curantes,
raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum 1
terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique ob-
tinentes. quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, 2
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum
possit, quam occultissime traiecto amni circumducere agmen, 3
ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostes. ad id dati 4
duces Galli edocent inde milia quinque et viginti ferme
supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi divi-
debatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi 5
raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi
virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in
utres vestimentis coniectis, ipsi caetris superpositis incu-
bantes, flumen tranavere. et alius exercitus ratibus iunctis 6
traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque
operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce
ad consilium opportune exsequendum. postero die profecti 7
ex loco edito fumo significant transisse et haud procul
abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat
signum ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat 8
pedes lintres, eques fere propter equos naves. navium agmen
ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore
transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus prae-
bebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus trahe- 9

nibale ad vos rettulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni;
2 sed cum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem — sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera referentibus —, ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio,
3 quod mihi vobiscum est, ad vos veni. vestra autem causa me nec ullius alterius loqui, quae loquor apud vos, vel ea fides sit, quod neque, dum vestris viribus restitistis, neque, dum auxilia ab Romanis sperastis, pacis umquam apud vos
4 mentionem feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes, nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defendunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam aequam.
5 cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad modum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audietis, et non id, quod amittitur, in damno, cum omnia victoris sint, sed quidquid
6 relinquitur pro munere habituri estis. urbem vobis, quam ex magna parte dirutam, captam fere totam habet, adimit, agros relinquit, locum adsignaturus, in quo novum oppidum aedificetis. aurum et argentum omne, publicum privatumque,
7 ad se iubet deferri; corpora vestra, coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis
8 velitis ab Sagunto exire. haec victor hostis imperat; haec, quamquam sunt gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. equidem haud despero, cum omnium potestas ei
9 facta sit, aliquid ex his rebus remissurum; sed vel haec patienda censeo potius, quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis".

1 XIV. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim multitudine permixtum senatui esset populi concilium, repente primores secessione facta, priusquam responsum daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque in forum conlatum in ignem ad id raptim factum conicientes eodem plerique
2 semet ipsi praecipitaverunt. cum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. turris diu quassata prociderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto cum signum imperatori dedisset nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse
3 urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus adgressus urbem momento cepit, signo dato, *ut omnes puberes* interficerentur. quod imperium crudele,

ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est: cui 4
enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac
liberis domos super se ipsos concremaverunt aut armati
nullum ante finem pugnae quam morientes fecerunt?
XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. quam- 1
quam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et
in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi
militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum venditarum 2
aliquantum pecuniae redactum esse constat et multam pre-
tiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.
Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Sa- 3
guntum quidam scripsere; inde Carthaginem novam in
hiberna Hannibalem concessisse; quinto deinde mense, quam
ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. quae si 4
ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius Ti. Sempronius
consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati
Saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale,
alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam
pugnaverint. aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Sa- 5
guntum principio anni, quo P. Cornelius Ti. Sempronius
consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum.
nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et 6
C. Flaminii non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum
iniit, creatus a Ti. Sempronio consule, qui, post pugnam ad
Trebiam ad creandos consules Romam cum venisset, comitiis
perfectis ad exercitum in hiberna rediit.
XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant 1
ab Carthagine, Romam rettulerunt omnia hostilia esse, et
Sagunti excidium nuntiatum est; tantusque simul maeror 2
patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne et
pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque
de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset,
ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent magis
quam consulerent: nam neque hostem acriorem bellicosio- 3
remque secum congressum, nec rem Romanam tam desidem
umquam fuisse atque inbellem. Sardos Corsosque et Histros 4
atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse Romana
arma, et cum Gallis tumultuatum verius quam belligeratum:
Poenum hostem veteranum, trium et viginti annorum militia 5
durissima inter Hispanas gentes semper victorem, duci
acerrimo adsuetum, recentem ab excidio opulentissimae
urbis, Hiberum transire; trahere secum tot excitos Hispa-

6 norum populos; conciturum avidas semper armorum Gallicas
gentes. cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac
pro moenibus Romanis esse.
1 XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant;
tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum
2 Sicilia evenit. sex in eum annum decretae legiones et socium
quantum ipsis videretur et classis quanta parari posset.
3 quattuor et viginti peditum Romanorum milia scripta et
mille octingenti equites, sociorum quadraginta milia peditum,
quattuor milia et quadringenti equites; naves ducentae viginti
4 quinqueremes, celoces viginti deducti. latum inde ad populum,
vellent iuberent populo Carthaginiensi bellum indici; eiusque
belli causa supplicatio per urbem habita atque adorati di,
ut bene ac feliciter eveniret quod bellum populus Romanus
5 iussisset. inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae
legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et treceni
equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites mille
octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces duodecim.
6 cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius
missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad ar-
7 cendum Italia Poenum consul alter satis esset. Cornelio
minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor et ipse cum
8 haud invalido praesidio in Galliam mittebatur; navium
maxime Cornelio numerus deminutus: sexaginta quinqueremes
datae — neque enim mari venturum aut ea parte belli
dimicaturum hostem credebant — et duae Romanae legiones
cum suo iusto equitatu et quattuordecim milibus sociorum
9 peditum, equitibus mille sexcentis. duas legiones Romanas
et decem milia sociorum peditum, mille equites socios, sex-
centos Romanos Gallia provincia eodem versa in Punicum
bellum habuit.
1 XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum
fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L.
Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam mittunt ad
2 percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal
Saguntum oppugnasset, et, si, id quod facturi videbantur,
faterentur ac defenderent publico consilio factum, ut indi-
3 cerent populo Carthaginiensi bellum. Romani postquam Car-
thaginem venerunt, cum senatus datus esset, et Q. Fabius
nihil ultra quam unum, quod mandatum erat, percunctatus
4 esset, tum ex Carthaginiensibus unus: „praeceps vestra,
Romani, et prior legatio fuit, cum Hannibalem tamquam suo

consilio Saguntum oppugnantem deposcebatis; ceterum haec
legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. tunc enim Han- 5
nibal et insimulabatur et deposcebatur: nunc ab nobis et
confessio culpae exprimitur et ut a confessis res extemplo
repetuntur. ego autem non, privato publicone consilio Sa- 6
guntum oppugnatum sit, quaerendum censeam, sed utrum
iure an iniuria: nostra enim haec quaestio atque animad- 7
versio in civem nostrum est, quid nostro aut suo fecerit
arbitrio; vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus
fieri. itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, 8
quid sua sponte imperatores faciant, nobis vobiscum foedus
est a C. Lutatio consule ictum, in quo cum caveretur utro-
rumque sociis, nihil de Saguntinis — necdum enim erant
socii vestri — cautum est. at enim eo foedere, quod cum 9
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus quod
ego nihil dicturus sum, nisi quod a vobis didici. vos enim, 10
quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus icit, quia
neque ex auctoritate patrum nec populi iussu ictum erat,
negastis vos eo teneri; itaque aliud de integro foedus publico
consilio ictum est. si vos non tenent foedera vestra nisi 11
ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos quidem Hasdru-
balis foedus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. proinde 12
omittite Sagunti atque Hiberi mentionem facere, et, quod
diu parturit animus vester, aliquando pariat.“ tum Romanus 13
sinu ex toga facto „hic“ inquit „vobis bellum et pacem
portamus: utrum placet, sumite“. sub hanc vocem haud
minus ferociter, daret, utrum vellet, succlamatum est; et 14
cum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, accipere se
omnes responderunt et, quibus acciperent animis, iisdem se
gesturos.

XIX. Haec derecta percunctatio ac denuntiatio belli 1
magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foederum
iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime Sagunto excisa.
nam si verborum disceptationis res esset, quid foedus Has- 2
drubalis cum Lutatii priore foedere, quod mutatum est, com-
parandum erat? cum in Lutatii foedere diserte additum 3
esset, ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis
foedere nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum
silentio ita vivo eo conprobatum sit foedus, ut ne mortuo
quidem auctore quicquam mutaretur. quamquam, etsi priore
foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utro-
rumque exceptis: nam neque additum erat „iis, qui tunc 4

5 essent“ nec „ne qui postea adsumerentur“; et cum adsumere
novos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla
quemquam merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem
non defendi? tantum ne Carthaginiensium socii aut solli-
citarentur ad defectionem aut sua sponte desciscentes reci-
perentur.

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae impe-
ratum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem
7 perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt. ad Bargusios
primum venerunt; a quibus benigne excepti, quia taedebat
imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem
8 novae fortunae erexerunt. ad Volcianos inde est ventum,
quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab
societate Romana avertit. ita enim maximus natu ex iis in
9 concilio respondit: „quae verecundia est, Romani, postulare
vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiae praeponamus,
cum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus
10 hostis perdidit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios
censeo, ubi Saguntina clades ignota est: Hispanis populis
sicut lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt,
11 ne quis fidei Romanae aut societati confidat.“ inde extemplo
abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio
Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata
Hispania in Galliam transeunt.

1 XX. In his nova terribilisque species visa est, quod
armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt.
2 cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani
ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae
3 inferenti per agros urbesque suas transitum darent, tantus
cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus
4 maioribusque natu iuventus sedaretur: adeo stolida inpu-
densque postulatio visa est, censere, ne in Italiam trans-
mittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos
5 pro alienis populandos obicere. sedato tandem fremitu re-
sponsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis
6 aut adversus Poenos sumant arma; contra ea audire sese,
gentis suae homines agro finibusque Italiae pelli a populo
7 Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. eadem
ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque; nec ho-
spitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Massi-
8 liam venere. ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide

cognita: praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos
esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore —
adeo ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur.›, ita 9
peragratis Hispaniae Galliaeque populis legati Romam redeunt
haud ita multo post quam consules in provincias profecti
erant. civitatem omnem expectatione belli erectam invenerunt
satis constante fama iam Hiberum Poenos transisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam in 1
hiberna concesserat ibique auditis, quae Romae quaeque
Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum
sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis 2
praedae nihil ultra differendum ratus Hispani generis milites
convocat. „credo ego vos“ inquit, „socii, et ipsos cernere 3
pacatis omnibus Hispaniae populis aut finiendam nobis mili-
tiam exercitusque dimittendos esse aut in alias terras trans-
ferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum, sed 4
etiam victoriae bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam
et gloriam quaeremus. itaque cum longinqua a domo instet 5
militia incertumque sit, quando domos vestras et quae cuique
ibi cara sunt visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult,
commeatum do. primo vere edico adsitis, ut dis bene iuvan- 6
tibus bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.“
omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat 7
et iam desiderantibus suos et longius in futurum providen-
tibus desiderium. per totum tempus hiemis quies inter labores 8
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora
animosque ad omnia de integro patienda. vere primo ad
edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 9
Gades profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat
votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas simul 10
in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri
per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda aper-
taque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare
eam statuit. pro eo supplementum ipse ex Africa maxime 11
iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hispani
in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut
mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. tredecim milia 12
octingentos quinquaginta pedites caetratos misit in Africam
et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites mixtos
ex multis gentibus mille ducentos. has copias partim Cartha- 13

gini praesidio esse, partim distribui per Africam iubet.
simul conquisitoribus in civitates missis quattuor milia con-
scripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides,
duci Carthaginem iubet.
1 XXII. Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque id
eo minus, quod haud ignarus erat circumitam ab Romanis
eam legatis ad sollicitandos principum animos, Hasdrubali
2 fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat firmatque Africis
maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octin-
gentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Baliaribus quingentis.
3 ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mix-
tum Punicum Afris genus, quadringenti quinquaginta et Nu-
midae Maurique, accolae Oceani, ad mille octingenti et parva
Ilergetum manus ex Hispania, trecenti equites, et, ne quod
4 terrestris deesset auxilii genus, elephanti viginti unus. classis
praeterea data ad tuendam maritimam oram, quia, qua parte
belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos credi
poterat, quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae,
triremes quinque; sed aptae instructaeque remigio triginta
et duae quinqueremes erant et triremes quinque.
5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit;
atque inde profectus praeter Onusam urbem ad Hiberum
6 per maritimam oram ducit. ibi fama est in quiete visum ab
eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in
Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque usquam
7 a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam circum-
spicientem aut respicientem secutum; deinde cura ingenii
humani, cum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset,
8 agitaret animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post
sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac
virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore caeli
9 nimbum. tum, quae moles ea quidve prodigii esset, quae-
rentem audisse vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire
nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse.
1 XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias
traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum
2 Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos
et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit
oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hi-
3 spanias Galliis iungunt, in potestate essent. decem milia

peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et
mille equites. postquam per Pyrenaeum saltum traduci exer- 4
citus est coeptus, rumorque per barbaros manavit certior de
bello Romano, tria milia inde Carpetanorum peditum iter
averterunt. constabat non tam bello motos quam longinquitate
viae inexsuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revo- 5
care aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam
feroces animi inritarentur, supra septem milia hominum 6
domos remisit, quos et ipsos gravari militia senserat, Car-
petanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, 1
cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum
Iliberri castra locat. Galli, quamquam Italiae bellum inferri 2
audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos
fama erat praesidiaque valida inposita, metu servitutis ad
arma consternati Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod 3
ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum
metuens, oratores ad regulos eorum misit: conloqui semet
ipsum cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent,
vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus 4
facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum
nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim
se Galliae, non hostem advenisse nec stricturum ante gladium,
si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per nuntios 5
quidem haec; ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim
extemplo motis haud gravate ad Poenum venerunt, capti
donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter
Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum 1
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
latum erat, cum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boi 2
sollicitatis Insubribus defecerunt nec tam ob veteres in
populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum de-
ductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis in 3
eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tumultus
fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi triumviri
Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi Pla-
centiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Ser-
vilius, M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est; pro 4
Annio Servilioque M'. Acilium et C. Herennium habent
quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium

5 Masonem. id quoque dubium est, legati ad expostulandum
missi ad Boios violati sint, an in triumviros agrum metantes
6 impetus sit factus. Mutinae cum obsiderentur, et gens ad
oppugnandarum urbium artes rudis pigerrima eadem ad
7 militaria opera, segnis intactis adsideret muris, simulari
coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus
legati ad conloquium non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quae data in id tempus erat, fide conprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos
8 dimissuros. cum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina
praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira
9 accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc circa
viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato profectus in
insidias praecipitatur multaque cum caede suorum aegre in
10 apertos campos emersit. ibi castra communita, et, quia Gallis
ad temptanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi,
11 quamquam ad quingentos cecidisse satis constabat. iter deinde
de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur
12 agmen, usquam apparuit hostis; ubi rursus silvae intratae,
tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore
omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere.
13 finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu
invio atque impedito evasere. inde apertis locis facile tutantes
agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, con-
14 tendere. ibi se munimento ad tempus commeatibusque
fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus
crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur.

1 XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam per-
latus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres
2 acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana
et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule con-
scriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine
— abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

3 Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore
erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis
navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Saluvium
montes pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani
4 — pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra
locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos
5 montes. quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animad-
vertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis
refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim

delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis
ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit.
Hannibal ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum 6
pervenerat agrum, gentis validae. colunt autem circa utram-
que ripam Rhodani; sed diffisi citeriore agro arceri Poenum
posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme
suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis 7
obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et eorum
ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad
naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi
traici exercitum levarique quam primum regionem suam
tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta 8
vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum para-
tarum; novasque alias primum Galli incohantes cavabant
ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia 9
materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil,
dummodo innare aquae et capere onera possent, curantes,
raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum 1
terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique ob-
tinentes. quos ut averteret, Hannonem, Bomilcaris filium, 2
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum
possit, quam occultissime traiecto amni circumducere agmen, 3
ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostes. ad id dati 4
duces Galli edocent inde milia quinque et viginti ferme
supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi divi-
debatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi 5
raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi
virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in
utres vestimentis coniectis, ipsi caetris superpositis incu-
bantes, flumen tranavere. et alius exercitus ratibus iunctis 6
traiectus, castris prope flumen positis, nocturno itinere atque
operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce
ad consilium opportune exsequendum. postero die profecti 7
ex loco edito fumo significant transisse et haud procul
abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat
signum ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat 8
pedes lintres, eques fere propter equos naves. navium agmen
ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore
transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus prae-
bebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus trahe- 9

bantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo
egresso in ripam equiti usui essent, inposuerant in naves.
1 XXVIII. Galli occursant in ripa cum variis ululatibus
cantuque moris sui quatientes scuta super capita vibrantes-
2 que dextris tela, quamquam et ex adverso terrebat tanta vis
navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nauta-
rum, militum, et qui nitebantur perrumpere impetum flumi-
3 nis, et qui ex altera ripa traicientes suos hortabantur. iam
satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus
clamor castris ab Hannone captis. mox et ipse aderat, an-
cepsque terror circumstabat et e navibus tanta vi armatorum
4 in terram evadente et ab tergo inprovisa premente acie. Galli,
postquam utroque vim facere conati pellebantur, qua patere
visum maxime iter, perrumpunt trepidique in vicos passim
suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis,
spernens iam Gallicos tumultus, castra locat.
5 Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo,
certe variat memoria actae rei. quidam congregatis ad ripam
elephantis tradunt ferocissimum ex iis inritatum ab rectore
suo, cum refugientem in aquam sequeretur, nantem traxisse
gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret vadum,
6 impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. ceterum
magis constat ratibus traiectos; id ut tutius consilium ante
7 rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. ratem unam du-
centos longam pedes, quinquaginta latam a terra in amnem
porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus
validis retinaculis parte superiore ripae religatam pontis in
modum humo iniecta constraverunt, ut beluae audacter velut
8 per solum ingrederentur. altera ratis aeque lata, longa pedes
centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata est; tum
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredienti-
bus feminis acti, ubi in minorem adplicatam transgressi sunt,
9 extemplo resolutis, quibus leviter adnexa erat, vinculis, ab
10 actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur. ita
primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti sunt. nihil sane
trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur; primus
erat pavor, cum soluta ab ceteris rate in altum raperentur.
11 ibi urgentes inter se, cedentibus extremis ab aqua trepida-
tionis aliquantum edebant, donec quie
12 spectantibus aquam fecisset. excid
dam in flumen; sed pondere ips
quaerendis pedetentim vadis i

XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal 1
Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent. huic 2
alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani
trecenti Romanorum equites occurrunt. proelium atrocius quam
pro numero pugnantium editur: nam praeter multa vulnera 3
caedes etiam prope par utrimque fuit, fugaque et pavor
Numidarum Romanis iam admodum fessis victoriam dedit.
victores ad centum quadraginta nec omnes Romani, sed pars
Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt. hoc principium 4
simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum,
ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam
Romanis portendit. ut re ita gesta ad utrumque ducem sui
redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex 5
consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, 6
an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus,
manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum
legatorum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum,
socios periculi fore adfirmantes integro bello, nusquam ante
libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multitudo timebat quidem hostem nondum oblitterata memoria superioris
belli, sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique 7
inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit 1
pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie
militum versat animos castigando adhortandoque: mirari se, 2
quinam pectora semper inpavida repens terror invaserit. per
tot annos vincentes eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse, quam omnes gentesque et terrae, quas duo
diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. indig- 3
natos deinde, quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut
ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Hiberum
traiecisse ad delendum nomen Romanorum liberandumque
orbem terrarum. tum nemini visum id longum, cum ab 4
occasu solis ad exortus intenderent iter; nunc, postquam 5
multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum
[illegible] ferocissimas gentes superatum, Rhodanum, tan-
tot milibus Gallorum prohibentibus, domita
[illegible] inis vi traiectum, in conspectu Alpes habe-
[illegible] latus Italiae sit, in ipsis portis hostium 6
[illegible] quid Alpes aliud esse credentes quam

etiam de industria ducem Romanum, si forte accensum tot
indignitatibus ac cladibus sociorum detrahere ad aequum
2 certamen possit. inter multitudinem sociorum Italici generis,
qui ad Trasumennum capti ab Hannibale dimissique fuerant,
tres Campani equites erant, multis iam tum inlecti donis
promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos.
3 hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae
potiendae copiam fore, cum res maior quam auctores esset,
dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem
4 tamen, ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt. monitos,
ut etiam atque etiam promissa rebus adfirmarent, iussosque
5 cum pluribus et aliquibus principum redire ad se dimisit.
ipse imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus
a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano
6 ad opem ferendam sociis interclusurum. sed Punicum ab-
horrens ab Latinorum nominum pronuntiatione os, Casilinum
pro Casino dux ut acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere
7 per Allifanum Calatinumque et Calenum agrum in campum
Stellatem descendit. ubi cum montibus fluminibusque clau-
8 sam regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctatur,
ubi terrarum esset. cum is Casilini eo die mansurum eum
9 dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum longe
inde alia regione esse; virgisque caeso duce et ad reliquorum
terrorem in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem
10 cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimisit. usque
ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. ingentem cladem,
11 fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt: nec
tamen is terror, cum omnia bello flagrarent, fide socios
dimovit, videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio
nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus
parere.

1 XIV. Ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra
sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villaeque
passim incendiis fumabant per iuga Massici montis Fabio
2 ducente, tum prope de integro seditio accensa; quieverant
enim per paucos dies quia, cum celerius solito ductum agmen
esset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam
3 crediderant. ut vero in extrema iuga Massici montis ventum
et hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinu-
essae tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnae, „specta-
4 tum huc“ inquit Minucius „ut ad rem fruendam oculis so-
ciorum caedes et incendia, venimus? nec, si nullius alterius

nos, ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non vicinus Samnis urit, sed Poenus 5
advena, ab extremis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia iam huc progressus? tantum pro! degene- 6
ramus a patribus nostris, ut, praeter quam oram illi Punicas vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus! qui modo Saguntum oppugnari indignando non 7
homines tantum sed foedera et deos ciebamus, scandentem moenia Romanae coloniae Hannibalem lenti spectamus. fumus 8
ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium sociorum, saepius nos quam deorum invocantium opem: nos hic pecorum modo per aestivos saltus deviasque calles exercitum ducimus conditi nubibus silvisque. si hoc modo peragrando cacumina 9
saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus adfectis quaesitus, Italiam ab Hannibale reciperare parat, Gallorum Roma esset, quam vereor ne sic cunctantibus nobis Han- 10
nibali ac Poenis totiens servaverint maiores nostri. sed vir 11
ac vere Romanus, quo die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi dictûm Veios allatum est, cum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in aequum atque illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. quid? post multos annos cum ad Fur- 12
culas Caudinas ab Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cursor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo obsidendoque et lacessendo victorem hostem depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo Samniti inposuit? modo C. Lutatio quae alia res quam 13
celeritas victoriam dedit, quod postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit? stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse: arma capias 14
oportet et descendas in aequum et vir cum viro congrediaris. audendo atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant". haec 15
velut contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia evolvebantur; ac, si militaris suffragii

res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio ducem
praelaturos.

1 XV. Fabius, pariter in suos haud minus quam in hostes
intentus, prius ab illis invictum animum praestat. quam-
quam probe scit non in castris modo suis, sed iam etiam
Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen
2 tenore eodem consiliorum aestatis reliquum extraxit, ut
Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam
hibernis locum circumspectaret, quia ea regio praesentis erat
3 copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque et consita omnia
magis amoenis quam necessariis fructibus. haec per explo-
ratores relata Fabio. cum satis sciret per easdem angustias,
quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam
montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs
Vulturno flumine dirempta Falernum a Campano agro dividit;
ipse iugis iisdem exercitum reducit misso exploratum cum
4 quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. qui,
5 ex turba iuvenum audientium saepe ferociter contionantem
magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut
ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos
Numidas prospexit ac per occasionem etiam paucos occidit,
6 extemplo occupatus certamine est animus, excideruntque prae-
cepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, progressum prius
recipere sese iusserat, quam in conspectum hostium veniret.
7 Numidae alii atque alii occursantes refugientesque ad castra
prope ipsa eum cum fatigatione equorum atque hominum
8 pertraxere. inde Carthalo, penes quem summa equestris
imperii erat, concitatis equis invectus, cum prius, quam ad
coniectum teli veniret, avertisset hostes, quinque ferme milia
9 continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam
nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse,
cohortatus suos in proelium rediit omni parte virium impar.
10 itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; ceteri
effuso cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad
dictatorem perfugerunt.

11 Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad
firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in artas
coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poenus Appiae
12 limite pervenire in agrum Romanum posset. coniunctis exer-
citibus dictator ac magister equitum castra in viam de-
ferunt, qua Hannibal ducturus erat. duo inde milia hostes
aberant.

XVI. Postero die Poeni, quod viae inter bina castra 1
erat, agmine conplevere. cum Romani sub ipso constitissent 2
vallo haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum
expeditis equitibusque ad lacessendum hostem. carptim Poeni
et procursando recipiendoque sese pugnavere; restitit suo 3
loco Romana acies. lenta pugna et ex dictatoris magis quam
Hannibalis fuit voluntate. ducenti ab Romanis, octingenti
hostium cecidere. inclusus inde videri Hannibal via ad Casi- 4
linum obsessa, cum Capua et Samnium et tantum ab tergo
divitum sociorum Romanis commeatus subveheret, Poenus 5
inter Formiana saxa ac Literni arenas stagnaque et per
horridas silvas hibernaturus esset. nec Hannibalem fefellit
suis se artibus peti. itaque cum per Casilinum evadere non
posset, petendique montes et iugum Calliculae superandum
esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen adgrederetur, 6
ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem
commentus, principio noctis furtim succedere ad montes 7
statuit. fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique
ex agris collectae fascesque virgarum atque aridi sarmenti
praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque
multos inter ceteram agrestem praedam agebat. ad duo 8
milia ferme boum effecta, Hasdrubalique negotium datum,
ut nocte id armentum accensis cornibus ad montes ageret,
maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra; boves ali- 1
quanto ante signa acti. ubi ad radices montium viasque 2
angustas ventum est, signum extemplo datur, ut accensis
cornibus armenta in adversos concitentur montes. et metus
ipse relucentis flammae a capite calorque iam ad vivum ad
imaque cornua veniens velut stimulatos furore agebat boves.
quo repente discursu haud secus quam silvis montibusque 3
accensis omnia circa virgulta visa ardere; capitumque inrita
quassatio excitans flammam hominum passim discurrentium
speciem praebebat. qui ad transitum saltus insidendum locati 4
erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes
conspexere, circumventos se esse rati praesidio excessere;
qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter
petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves
palatos a suis gregibus inciderunt. et primo cum procul 5
cernerent veluti flammas spirantium miraculo attoniti con- 6
stiterunt; deinde ut humana apparuit fraus, tum vero in-
sidias rati esse, cum maiore tumultu concitant se in fugam.

levi quoque armaturae hostium incurrere; ceterum nox
aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit.
7 interea toto agmine Hannibal traducto per saltum et quibus-
dam in ipso saltu hostium oppressis in agro Allifano posuit
castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et
1 insidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens certa-
2 mine suos munimentis tenuit. luce prima sub iugo montis
proelium fuit, quo interclusam ab suis levem armaturam
facile — etenim numero aliquantum praestabant — Romani
superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum remissa
3 ab Hannibale supervenisset. ea adsuetior montibus et ad
concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior cum
velocitate corporum tum armorum habitu campestrem hostem,
4 gravem armis statariumque, pugnae genere facile elusit. ita
haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes
incolumes, Romani aliquot suis amissis in castra conten-
derunt.

5 Fabius quoque movit castra transgressusque saltum
6 super Allifas loco alto ac munito consedit. tum per Samnium
Romam se petere simulans Hannibal usque in Paelignos
7 populabundus rediit; Fabius medius inter hostium agmen
urbemque Romam iugis ducebat nec absistens nec con-
grediens. ex Paelignis Poenus flexit iter retroque Apuliam
repetens Gereonium pervenit, urbem metu, quia conlapsa
8 ruinis pars moenium erat, ab suis desertam; dictator in
Larinati agro castra communiit. inde sacrorum causa Romam
revocatus, non imperio modo sed consilio etiam ac prope
9 precibus agens cum magistro equitum, ut plus consilio quam
fortunae confidat, et se potius ducem quam Sempronium
Flaminiumque imitetur; ne nihil actum censeret extracta
prope aestate per ludificationem hostis: medicos quoque
10 plus interdum quiete quam movendo atque agendo proficere;
haud parvam rem esse ab totiens victore hoste vinci desisse
ac respirasse ab continuis cladibus — haec nequiquam
praemonito magistro equitum Romam est profectus.

1 XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hi-
2 spania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal
ad eum navium numerum, quem a fratre instructum para-
3 tumque acceperat, decem adiectis quadraginta navium classem
Himilconi tradit atque ita Carthagine profectus naves prope
terram, exercitum in litore ducebat paratus confligere, qua-

cumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipio post- 4
quam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem con-
silii fuit; deinde minus terra propter ingentem famam
novorum auxiliorum concurrere ausus, delecto milite ad
naves inposito quinque et triginta navium classe ire obviam
hosti pergit. altero ab Tarracone die ad stationem decem 5
milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit.
inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere
classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa 6
posita. itaque ut inprovidos incautosque universo simul effuso
terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem vadit. multas
et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et
speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. inde 7
primo conspectis hostium navibus datum signum Hasdrubali
est, tumultusque prius in terra et castris quam ad mare et
ad naves est ortus. nondum aut pulsu remorum strepituque
alio nautcio exaudito aut aperientibus classem promunturiis,
cum repente eques alius super alium ab Hasdrubale missus 8
vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam
hostem aut proelium eo die expectantes, conscendere naves
propere atque arma capere iubet: classem Romanam iam
haud procul portu esse. haec equites dimissi passim impe- 9
rabant; mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat,
varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves simul
remigibus militibusque fugientium magis e terra quam in 10
pugnam euntium modo. vixdum omnes conscenderant, cum
alii resolutis oris in ancoras evehuntur, alii, ne quid teneat,
ancoralia incidunt, raptimque omnia ac praepropere agendo
militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione
nautarum capere et aptare arma miles prohibetur. et iam 11
Romanus non adpropinquabat modo, sed derexerat etiam in
pugnam naves. itaque non ab hoste et proelio magis Poeni
quam suomet ipsi tumultu turbati temptata verius pugna
quam inita in fugam averterunt classem. et cum adversi 12
amnis os lato agmini et tum multis simul venientibus haud
sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt atque
alii vadis, alii sicco litore excepti partim armati partim
inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere;
duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves,
quattuor suppressae.

XX. Romani, quamquam terra hostium erat, arma- 1
tamque aciem *toto praetentam* litore cernebant, haud cunc-

tanter insecuti trepidam hostium classem, naves omnes,
2 quae non aut perfregerant proras litori inlisas aut carinas
fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad
quinque et viginti naves e quadraginta cepere. neque id
pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna
3 toto eius orae mari potiti erant. itaque ad Onusam classe
4 provecti; escensio ab navibus in terram facta. cum urbem
vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem inde petunt
5 atque omnem agrum circa depopulati postremo tecta quoque
6 iniuncta muro portisque incenderunt. inde iam praeda gravis
ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna sparti erat
ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. quod satis in
7 usum fuit sublato, ceterum omne incensum est. nec conti-
nentis modo praelecta est ora, sed in Ebusum insulam
8 transmissum. ibi urbe, quae caput insulae est, biduum
nequiquam summo labore oppugnata, ubi in spem inritam
9 frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri
versi, direptis aliquot incensisque vicis maiore quam ex
continenti praeda parta cum in naves se recepissent,
ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem
10 venerunt. inde flexa retro classis reditumque in citeriora
11 provinciae, quo omnium populorum, qui cis Hiberum incolunt,
multorum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt; sed qui
vere dicionis imperiique Romani facti sint obsidibus datis
12 populi, amplius fuere centum viginti. igitur terrestribus
quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castu-
lonensem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius
Oceanum concessit.

1 XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis
2 tempus fuissetque per Poenum hostem; sed praeterquam
quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res
3 sunt ingenia, Mandonius Indibilisque, qui antea Ilergetum
regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere ad mari-
timam oram, concitis popularibus in agrum pacatum socio-
4 rum Romanorum ad populandum venerunt. adversus eos
tribuni militum cum expeditis auxiliis a Scipione missi levi
certamine, ut tumultuariam manum, fudere mille hominibus
5 occisis, quibusdam captis magnaque parte armis exuta. hic
tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis
6 Hiberum ad socios tutandos retraxit. castra Punica in agro
Ilergavonensium, castra Romana ad Novam classem erant,
7 *cum fama repens* alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes

regionis suae miserant legatos obsidesque dederant Romanis,
nuntio misso a Scipione exciti arma capiunt provinciamque
Carthaginiensium valido exercitu invadunt. tria oppida vi 8
expugnant; inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie
pugnant; ad quindecim milia hostium occiderunt, quattuor
milia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in pro- 1
vinciam venit prorogato post consulatum imperio ab senatu
missus cum triginta longis navibus et octo milibus militum
magnoque commeatu advecto. ea classis ingens agmine one- 2
rariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorum-
que portum Tarraconis ex alto tenuit. ibi milite exposito
profectus Scipio fratri se coniungit, ac deinde communi 3
animo consilioque gerebant bellum. occubatis igitur Carthagi- 4
niensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum trans-
grediuntur nec ullo viso hoste Saguntum pergunt ire, quod
ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat
modico in arce custodiri praesidio. id unum pignus inclinatos 5
ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum ani-
mos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defec-
tionis lueretur. eo vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis 6
quam fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis
Hispanus, fidus ante Poenis; tum, qualia plerumque sunt 7
barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem. ceterum
transfugam sine magnae rei proditione venientem ad hostes
nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus
id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis
esset. circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis
eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum 8
adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis
principum Hispaniae amicitiam. sed cum iniussu Bostaris 9
praefecti satis sciret nihil obsidum custodes facturos esse,
Bostarem ipsum arte adgreditur. castra extra urbem in ipso 10
litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis.
ibi eum in secretum abductum velut ignorantem monet, quo
statu sit res: metum continuisse ad eam diem Hispanorum 11
animos, quia procul Romani abessent: nunc cis Hiberum
castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volen-
tibus res: itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratia
devinciendos esse. miranti Bostari percunctantique, quodnam 12
id subitum tantae rei donum posset esse, „obsides“ inquit
“in civitates remitte. id et privatim parentibus, quorum 13

maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis
14 gratum erit. vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam
plerumque obligat fidem. ministerium restituendorum domos
obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque inpensa
consilium adiuvem meum, et rei suapte natura gratae quantam
15 insuper gratiam possim adiciam". homini non ad cetera Punica
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium
stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab
16 his ad Scipionem perductus, quid adferret, expromit et fide
accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides
tradendos Saguntum redit. diem insequentem absumpsit cum
17 Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. dimissus cum
se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset,
ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum
profectus veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias
18 ducit. in castra Romana perducti: cetera omnia de reddendis
obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, peracta eodem
19 ordine, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. maior
aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta
futura Carthaginiensium fuerat. illos enim graves, superbos
in rebus secundis expertos fortuna et timor mitigasse videri
20 poterat; Romanus primo adventu incognitus ante ab re
clementi liberalique initium fecerat; et Abelux, vir prudens,
21 haud frustra videbatur socios mutasse. itaque ingenti consensu
defectionem omnes spectare; armaque extemplo mota forent,
ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

1 XXIII. Haec in Hispania secunda aestate Punici belli
gesta, cum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers
2 cunctatio Fabii fecisset; quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse
3 Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna gereret,
ita contempta erat inter cives armatos pariter togatosque,
utique postquam absente eo temeritate magistri equitum laeto
verius dixerim quam prospero eventu pugnatum fuerat.
4 accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris, una
fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis
ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostilem abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset,
5 altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non expectata
in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud am inbigue

maximam laudem verso. in permutandis captivis, quod sic 6
primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces
Romanum Poenumque, ut quae pars plus reciperet quam
daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret.
ducentis quadraginta septem cum plures Romanus quam 7
Poenus recepisset, argentumque pro eis debitum saepe iactata
in senatu re, quoniam non consuluisset patres, tardius ero- 8
garetur, inviolatum ab hoste agrum misso Romam Quinto
filio vendidit fidemque publicam inpendio privato exsolvit.

Hannibal pro Gereonii moenibus, cuius urbis captae 9
atque incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat
tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas exercitus partes 10
mittebat; cum tertia ipse expedita in statione erat simul
castris praesidio et circumspectans, necunde impetus in
frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. 1
praeerat Minucius magister equitum profecto, sicut ante
dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae in 2
monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum
deferuntur; agitabanturque pro ingenio ducis consilia cali-
diora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra
relicta cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem fefellit 3
cum duce mutatam esse belli rationem, et ferocius quam
consultius rem hostes gesturos. ipse autem — quod minime 4
quis crederet —, cum hostis propius esset, tertiam partem
militum frumentatum duabus in castris retentis dimisit; dein
castra ipsa propius hostem movit duo ferme a Gereonio 5
milia in tumulum hosti conspectum, ut intentum se sciret
esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. propior 6
inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus
apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia
haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte
clam missi Numidae ceperunt. quos tenentes locum contempta 7
paucitate Romani postero die cum deiecissent, ipsi eo trans-
ferunt castra. tum utique exiguum spatii vallum a vallo 8
aberat, et id ipsum totum prope conpleverat Romana acies.
simul et per aversa a castris Hannibalis equitatus cum levi
armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque
hostium palatorum fecit. nec acie certare Hannibal ausus, 9
quia tanta paucitate — nam pars exercitus aberat — vix
castra, si oppugnarentur, tutari poterat; iamque artibus 10
Fabii, sedendo et cunctando, bellum gerebat receperatque

suos in priora castra, quae pro Gereonii moenibus erant.
11 iusta quoque acie et conlatis signis dimicatum quidam auctores
sunt: primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde
eruptione facta repente versum terrorem in Romanos. Numerii
Decimii Samnitis deinde interventu proelium restitutum.
12 hunc, principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde
erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo milia peditum
et equites quingentos ducentem in castra, ab tergo cum
apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi
13 praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem
insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos, Romanum
insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die expugnasse.
sex milia hostium caesa, quinque admodum Romanorum;
14 tamen in tam pari prope clade vanam famam egregiae
victoriae cum vanioribus litteris magistri equitum Romam
perlatam.

1 XXV. De iis rebus persaepe et in senatu et in contione
2 actum est. cum laeta civitate dictator unus nihil nec famae
nec litteris crederet et, ut vera omnia essent, secunda se
3 magis quam adversa timere diceret, tum M. Metilius tribunus
4 plebis id enimvero ferendum esse negat: non praesentem
solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae, sed absentem
etiam gestae obstare et in ducendo bello sedulo tempus
terere, quo diutius in magistratu sit solusque et Romae et
5 in exercitu imperium habeat: quippe consulum alterum in
acie cecidisse, alterum specie classis Punicae persequendae
6 procul ab Italia ablegatum; duos praetores Sicilia atque
Sardinia occupatos, quarum neutra hoc tempore praetore
egeat; M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret,
7 ne quid rei bellicae gereret, prope in custodia habitum.
itaque hercule non Samnium modo, quo iam tamquam trans
Hiberum agro Poenis concessum sit, sed et Campanum
Calenumque et Falernum agrum pervastatos esse, sedente
Casilini dictatore et legionibus populi Romani agrum suum
8 tutante. exercitum cupientem pugnare et magistrum equitum
clausos prope intra vallum retentos, tamquam hostibus cap-
9 tivis arma adempta. tandem, ut abscesserit inde dictator, ut
obsidione liberatos extra vallum egressos fudisse ac fugasse
10 hostes. quas ob res, si antiquus animus plebei Romanae esset,
audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio;
nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando
11 magistri equitum et dictatoris iure. nec tamen ne ita quidem

prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem
in locum C. Flaminii suffecisset. dictator contionibus se ab- 12
stinuit in actione minime popularis. ne in senatu quidem
satis aequis auribus audiebatur, cum hostem verbis extolleret
bienniique clades per temeritatem atque inscitiam ducum
acceptas referret et magistro equitum, quod contra dictum 13
suum pugnasset, rationem diceret reddendam esse. si penes
se summa imperii consiliique sit, prope diem effecturum, ut 14
sciant homines bono imperatore haud magni fortunam momenti
esse, mentem rationemque dominari, et in tempore et sine 15
ignominia servasse exercitum quam multa milia hostium
occidisse maiorem gloriam esse. huius generis orationibus 16
frustra habitis et consule creato M. Atilio Regulo, ne prae-
sens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae
dies adesset, nocte ad exercitum abiit. luce orta cum plebis 17
concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque
magistri equitum animos versabat, quam satis audebant
homines ad suadendum quod vulgo placebat prodire, et
favore superante auctoritas tamen rogationi deerat. unus 18
inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno
praetor fuerat, loco non humili solum sed etiam sordido
ortus. patrem lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis,
filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum.

XXVI. Is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus 1
pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae
fecit, togaque et forum placuere, proclamando pro sordidis 2
hominibus causisque adversus rem et famam bonorum primum
in notitiam populi, deinde ad honores pervenit. quaesturaque 3
et duabus aedilitatibus, plebeia et curuli, postremo et prae-
tura perfunctus iam ad consulatus spem cum attolleret ani-
mos, haud parum callide auram favoris popularis ex dicta- 4
toria invidia petiit scitique plebis unus gratiam tulit. omnes 5
eam rogationem, quique Romae quique in exercitu erant,
aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem in contumeliam
eius latam acceperunt; ipse, qua gravitate animi criminantes 6
se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se
saevientis iniuriam tulit; acceptisque in ipso itinere litteris 7
senatusque consulto de aequato imperio, satis fidens haud-
quaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam, cum
invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

XXVII. Minucius vero, cum iam ante vix tolerabilis 1
fuisset rebus secundis ac favore vulgi, tum utique immodice 2

immodesteque non Hannibale magis victo ab se quam Q.
3 Fabio gloriari: illum in rebus asperis unicum ducem ac
parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem
magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium,
iussu populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri
equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere
4 soliti sint: tantum suam felicitatem virtutemque enituisse.
ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione
ac segnitie deorum hominumque iudicio damnata perstaret.
itaque quo die primum congressus est cum Q. Fabio,
5 statuendum omnium primum ait esse, quem ad modum
6 imperio aequato utantur: se optimum ducere aut diebus
alternis, aut, si maiora intervalla placerent, partitis tem-
7 poribus alterius summum ius imperiumque esse, ut par hosti
non solum consilio sed viribus etiam esset, si quam occa-
sionem rei gerendae habuisset. Q. Fabio haudquaquam id
8 placere: omnia eam fortunam habitura, quamcumque temeritas
conlegae habuisset. sibi communicatum cum alio, non ademp-
9 tum imperium esse: itaque se numquam volentem parte,
qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum nec se
tempora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum suis-
que consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset serva-
turum. ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset,
10 inter se dividerent. prima et quarta Minucio, secunda et
11 tertia Fabio evenerunt. item equites pari numero sociumque
et Latini nominis auxilia diviserunt. castris quoque se separari
magister equitum voluit.

1 XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit — neque
enim quicquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum
fallebat et perfugis multa indicantibus et per suos explo-
2 rantem —: nam et liberam Minucii temeritatem se suo modo
captaturum et sollertiae Fabii dimidium virium decessisse.
3 tumulus erat inter castra Minucii et Poenorum, quem qui
occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus.
4 eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, quam-
quam id operae pretium erat, quam causam certaminis cum
Minucio, quem procursurum ad obsistendum satis sciebat,
5 contrahere. ager omnis medius erat prima specie inutilis
insidiatori, quia non modo silvestre quicquam sed ne vepribus
6 quidem vestitum habebat, re ipsa natus tegendis insidiis eo
magis, quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat;
et erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum

ducenos armatos possent capere. in has latebras, quot quem- 7
que locum apte insidere poterant, quinque milia conduntur
peditum equitumque. necubi tamen aut motus alicuius temere 8
egressi aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta
detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum quem
ante diximus tumulum avertit oculos hostium. primo statim 9
conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque deposcere
pellendos inde hostes ac locum capiendum; dux ipse inter
stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat et vanis minis
increpat hostem. principio levem armaturam dimittit, deinde 10
conferto agmine mittit equites, postremo, cum hostibus quoque
subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. et Han- 11
nibal laborantibus suis alia atque alia increscente certamine
mittens auxilia peditum equitumque iam iustam expleverat
aciem, ac totis utrimque viribus certatur. prima levis armatura 12
Romanorum, praeoccupatum ex inferiore loco succedens tumu-
lum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem
et ad signa legionum refugit. peditum acies inter perculsos 13
inpavida sola erat videbaturque, si iusta ac recta pugna
esset, haudquaquam impar futura: tantum animorum fecerat
prospere ante paucos dies res gesta; sed exorti repente 14
insidiatores eum tumultum terroremque in latera utrimque
ab tergoque incursantes fecerunt, ut nec animus ad pugnam
neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXIX. Tum Fabius primo clamore paventium audito, 1
dein conspecta procul turbata acie "ita est" inquit, "non
celerius, quam timui, deprendit fortuna temeritatem? Fabio 2
aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna superiorem
videt. sed aliud iurgandi succensendique tempus erit; nunc
signa extra vallum proferte: victoriam hosti extorqueamus,
confessionem erroris civibus". iam magna ex parte caesis 3
aliis, aliis circumspectantibus fugam Fabiana se acies repente
velut caelo demissa ad auxilium ostendit. itaque, priusquam 4
ad coniectum teli veniret aut manum consereret, et suos a
fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes continuit. qui
solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt
ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi 5
in hostem volventesque orbem nunc sensim referre pedem,
nunc conglobati restare. ac iam prope una acies facta erat
victi atque integri exercitus, inferebantque signa in hostem,
cum Poenus receptui cecinit, palam ferente Hannibale ab 6
se Minucium, se ab Fabio victum.

7 Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum
8 in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus „saepe
ego“ inquit „audivi, milites, eum primum esse virum, qui
ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene
monenti oboediat; qui nec ipse consulere nec alteri parere
9 sciat, eum extremi ingenii esse. nobis quoniam prima animi
ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus
et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum indu-
10 camus. castra cum Fabio iungamus; ad praetorium eius
signa cum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero,
quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est,
11 vos, milites, eos, quorum vos modo arma ac dexterae texerunt,
patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis
animorum gloriam dies hic dederit.“

1 XXX. Signo dato conclamatur inde, ut colligantur vasa.
profecti et agmine incedentes ad dictatoris castra in admi-
rationem et ipsum et omnes, qui circa erant, converterunt.
2 ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios
magister equitum, cum patrem Fabium appellasset, circum-
fusosque militum eius totum agmen patronos consalutasset,
3 „parentibus“ inquit “meis, dictator, quibus te modo nomine,
quod fando possum, aequavi, vitam tantum debeo, tibi cum
4 meam salutem tum omnium horum. itaque plebeiscitum, quo
oneratus sum magis quam honoratus, primus antiquo abro-
goque et, quod tibi mihique, quod exercitibus his tuis, ser-
vato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque
5 tuum redeo et signa haec legionesque restituo. tu, quaeso,
placatus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque
6 tenere iubeas“. tum dextrae interiunctae militesque contione
dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati,
laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac prope
7 exsecrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae,
dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam vulgo
militum ex utroque exercitu adfirmata, pro se quisque
8 Maximum laudibus ad caelum ferre. pari gloria apud Han-
nibalem hostesque Poenos erat, ac tum demum sentire cum
9 Romanis atque in Italia bellum esse; nam biennio ante adeo
et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem
gente bellum esse crederent, cuius terribilem famam a patribus
10 accepissent. Hannibalemque ex acie redeuntem dixisse ferunt,
tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita
*sit, cum pro*cella imbrem dedisse.

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius 1
Geminus consul cum classe centum viginti navium circum-
vectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque
acceptis in Africam transmisit et, priusquam in continentem
escensionem faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus 2
Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem
talentis argenti acceptis ad litora Africae accessit copiasque
exposuit. inde ad populandum agrum ducti milites navalesque 3
socii iuxta effusi, ac si in insulis cultorum egentibus praeda-
rentur. itaque in insidias temere inlati cum a frequentibus 4
palantes et ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum
multa caede ac foeda fuga retro ad naves conpulsi sunt. ad 5
mille hominum cum Ti. Sempronio Blaeso quaestore amissum.
classis ab litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam 6
cursum tenuit traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut
ab legato eius P. Cincio Romam reduceretur. ipse per Siciliam 7
pedibus profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii
accitus et ipse et conlega eius M. Atilius, ut exercitus ab
se exacto iam prope semestri imperio acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus 8
Hannibalem rem gessisse tradunt; Coelius etiam eum primum
a populo creatum dictatorem scribit. sed et Coelium et 9
ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in
Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris; quam 10
moram quia expectare territa tertia iam clade civitas non
poterat, eo decursum esse, ut a populo crearetur, qui pro
dictatore esset; res inde gestas gloriamque insignem ducis 11
et augentes titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore
creatus esset, fuisse dictator crederetur, facile obtinuisse.

XXXII. Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius 1
Minuciano exercitu accepto hibernaculis mature communitis,
quod reliquum autumni erat, Fabii artibus cum summa inter
se concordia bellum gesserunt. frumentatum exeunti Han- 2
nibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen
palatosque excipientes; in casum universae dimicationis, quam
omnibus artibus petebat hostis, non veniebant; adeoque inopia 3
est coactus Hannibal, ut, nisi cum fugae specie abeundum
ei fuisset, Galliam repetiturus fuerit nulla relicta spe alendi
exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus
bellum gererent.

Cum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset 4
bellum, Neapolitani legati Romam venere. ab iis quadraginta

paterae aureae magni ponderis in curiam inlatae atque ita
5 verba facta, ut dicerent: scire sese populi Romani aerarium
bello exhauriri et, cum iuxta pro urbibus agrisque sociorum
6 ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana, atque imperio
geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi cum
ad templorum ornatum tum ad subsidium fortunae a maioribus
7 relictum foret, eo iuvare populum Romanum. si quam opem
in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. gratum
8 sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res
Neapolitanorum suas duxissent dignosque iudicaverint, ab
quibus donum animo ac voluntate eorum, qui libentes darent,
quam re maius ampliusque acciperent. legatis gratiae actae
9 pro munificentia curaque; patera, quae ponderis minimi fuit,
accepta.

1 XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginiensis,
2 qui per biennium fefellerat, Romae deprensus praecisisque
manibus dimissus, et servi quinque et viginti in crucem acti,
quod in campo Martio coniurassent. indici data libertas et
3 aeris gravis viginti milia. legati et ad Philippum, Macedonum
4 regem, missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui
bello victus ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostu-
landum, quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvissent, simul
ad visendum ex propinquo, quae in Bois atque Insubribus
5 gererentur. ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi
ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum, aut, si diem
6 proferri vellet, obsides accipiendos. adeo, etsi bellum ingens
in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos,
ne longinquae quidem, effugiebat. in religionem etiam venit
7 aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio
ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id
8 tempus non esse. itaque duumviri ad eam rem creati a
M. Aemilio praetore urbano, C. Pupius et Caeso Quinctius
Flamininus, aedem in arce faciendam locaverunt.

9 Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad
consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules
creandos Romam veniret: se in eam diem, quam iussissent,
10 comitia edicturum. ad haec a consulibus rescriptum, sine
detrimento rei publicae abscedi non posse ab hoste: itaque
per interregem comitia habenda esse potius, quam consul
11 alter a bello avocaretur. patribus rectius visum est dictatorem
a consule dici comitiorum habendorum causa. dictus L.
Veturius Philo M. Pomponium Mathonem magistrum equitum

dixit. iis vitio creatis iussisque die quarto decimo se magi- 12
stratu abdicare, ad interregnum res rediit.

XXXIV. Consulibus prorogatum in annum imperium. 1
interreges proditi sunt a patribus C. Claudius Appii filius
Cento, inde P. Cornelius Asina. in eius interregno comitia
habita magno certamine patrum ac plebis. C. Terentio 2
Varroni, quem sui generis hominem, plebi insectatione prin-
cipum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus
et dictatorio imperio concusso aliena invidia splendentem,
vulgus extrahere ad consulatum nitebatur, patres summa
ope obstabant, ne se insectando sibi aequari adsuescerent
homines. Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus 3
C. Terentii, criminando non senatum modo sed etiam augures,
quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam
eorum favorem candidato suo conciliabat: ab hominibus 4
nobilibus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem
in Italiam adductum; ab iisdem, cum debellari possit, fraude
bellum trahi. cum quattuor legionibus universis pugnari 5
prospere posse apparuisset eo, quod M. Minucius absente 6
Fabio prospere pugnasset, duas legiones hosti ad caedem
obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque
appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos quam
vinci. consules deinde Fabianis artibus, cum debellare possent, 7
bellum traxisse. id foedus inter omnes nobiles ictum, nec
finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium,
id est hominem novum, fecissent: nam plebeios nobiles iam 8
eisdem initiatos esse sacris et contemnere plebem, ex quo
contemni a patribus desierint, coepisse. cui non apparere, 9
id actum et quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in
patrum potestate comitia essent? id consules ambos ad exer- 10
citum morando quaesisse; id postea, quia invitis iis dictator
esset dictus comitiorum causa, expugnatum esse, cum vitiosus
dictator per augures fieret. habere igitur interregnum eos; 11
consulatum unum certe plebis Romanae esse, et populum
liberum habiturum ac daturum ei, qui mature vincere quam
diu imperare malit.

XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset, tribus 1
patriciis petentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone,
M. Aemilio Lepido, duobus nobilium iam familiarum plebeis, 2
C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex
alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in
manu eius essent comitia rogando conlegae. tum experta 3

maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis
14 gratum erit. vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam
plerumque obligat fidem. ministerium restituendorum domos
obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque inpensa
consilium adiuvem meum, et rei suapte natura gratae quantam
15 insuper gratiam possim adiciam". homini non ad cetera Punica
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium
stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab
16 his ad Scipionem perductus, quid adferret, expromit et fide
accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides
tradendos Saguntum redit. diem insequentem absumpsit cum
17 Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. dimissus cum
se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset,
ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum
profectus veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias
18 ducit. in castra Romana perducti: cetera omnia de reddendis
obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, peracta eodem
19 ordine, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. maior
aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta
futura Carthaginiensium fuerat. illos enim graves, superbos
in rebus secundis expertos fortuna et timor mitigasse videri
20 poterat; Romanus primo adventu incognitus ante ab re
clementi liberalique initium fecerat; et Abelux, vir prudens,
21 haud frustra videbatur socios mutasse. itaque ingenti consensu
defectionem omnes spectare; armaque extemplo mota forent,
ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

1 XXIII. Haec in Hispania secunda aestate Punici belli
gesta, cum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers
2 cunctatio Fabii fecisset; quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse
3 Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna gereret,
ita contempta erat inter cives armatos pariter togatosque,
utique postquam absente eo temeritate magistri equitum laeto
verius dixerim quam prospero eventu pugnatum fuerat.
4 accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris, una
fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis
ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostilem abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset,
5 altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non expectata
in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud am inbigue

maximam laudem verso. in permutandis captivis, quod sic 6
primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces
Romanum Poenumque, ut quae pars plus reciperet quam
daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret.
ducentis quadraginta septem cum plures Romanus quam 7
Poenus recepisset, argentumque pro eis debitum saepe iactata
in senatu re, quoniam non consuluisset patres, tardius ero- 8
garetur, inviolatum ab hoste agrum misso Romam Quinto
filio vendidit fidemque publicam inpendio privato exsolvit.

Hannibal pro Gereonii moenibus, cuius urbis captae 9
atque incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat
tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas exercitus partes 10
mittebat; cum tertia ipse expedita in statione erat simul
castris praesidio et circumspectans, necunde impetus in
frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. 1
praeerat Minucius magister equitum profecto, sicut ante
dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae in 2
monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum
deferuntur; agitabanturque pro ingenio ducis consilia cali-
diora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra
relicta cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem fefellit 3
cum duce mutatam esse belli rationem, et ferocius quam
consultius rem hostes gesturos. ipse autem — quod minime 4
quis crederet —, cum hostis propius esset, tertiam partem
militum frumentatum duabus in castris retentis dimisit; dein
castra ipsa propius hostem movit duo ferme a Gereonio 5
milia in tumulum hosti conspectum, ut intentum se sciret
esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. propior 6
inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus
apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia
haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte
clam missi Numidae ceperunt. quos tenentes locum contempta 7
paucitate Romani postero die cum deiecissent, ipsi eo trans-
ferunt castra. tum utique exiguum spatii vallum a vallo 8
aberat, et id ipsum totum prope conpleverat Romana acies.
simul et per aversa a castris Hannibalis equitatus cum levi
armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque
hostium palatorum fecit. nec acie certare Hannibal ausus, 9
quia tanta paucitate — nam pars exercitus aberat — vix
castra, si oppugnarentur, tutari poterat; iamque artibus 10
Fabii, sedendo et cunctando, bellum gerebat receperatque

recessuros nisi teli sumendi aut repetendi aut hostis feriendi
5 aut civis servandi causa. id ex voluntario inter ipsos
foedere ad tribunos ac legitimam iuris iurandi adactionem
translatum.

6 Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, con-
sulis Varronis multae ac feroces fuere denuntiantis bellum
arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus
7 rei publicae, si plures Fabios imperatores haberet, se, quo
8 die hostem vidisset, perfecturum. conlegae eius Pauli una,
pridie quam urbe proficisceretur, contio fuit, verior quam
gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum
9 nisi id modo, mirari se, qui dux, priusquam aut suum aut
hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset,
iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi agenda armato
10 forent, et diem quoque praedicere posset, qua cum hoste
11 signis conlatis esset dimicaturus. se, quae consilia magis
res dent hominibus quam homines rebus, ea ante tempus
immatura non praecepturum. optare, ut, quae caute ac
12 consulte gesta essent, satis prospere evenirent; temeritatem,
praeterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum
13 fuisse. et sua sponte apparebat, tuta celeribus consiliis
praepositurum; et, quo id constantius perseveraret, Q. Fabius
Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur:

1 XXXIX. „Si aut conlegam, id quod mallem, tui
similem, L. Aemili, haberes aut tu conlegae tui esses
2 similis, supervacanea esset oratio mea: nam et duo boni
consules etiam me indicente omnia e re publica fideque
vestra faceretis et mali nec mea verba auribus vestris nec
3 consilia animis acciperetis. nunc et conlegam tuum et te
talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem
video nequiquam et virum bonum et civem fore, si, altera
parte claudente re publica, malis consiliis idem ac bonis
4 iuris et potestatis erit. erras enim, L. Paule, si tibi minus
certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale futurum
censes: nescio an infestior hic adversarius quam ille hostis
5 maneat te, cum tu cum illo in acie tantum, cum hoc om-
nibus locis ac temporibus sis certaturus, et adversus Han-
nibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnan-
dum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit oppugnaturus.
6 ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria. tamen
ille consul demum et in provincia et ad exercitum coepit
furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo

consulatu, nunc quoque consul, priusquam castra videat aut
hostem, insanit. et qui tantas iam nunc procellas proelia 7
atque acies iactando inter togatos ciet, quid inter armatam
iuventutem censes facturum et ubi extemplo res verba
sequitur? atqui si hic, quod facturum se denuntiat, ex- 8
templo pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc genus,
hostem hunc ignoro, aut nobilior alius Trasumenno locus 9
nostris cladibus erit. nec gloriandi tempus adversus unum
est, et ego contemnendo potius quam adpetendo gloriam
modum excesserim; sed ita res se habet: una ratio belli
gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi. nec eventus 10
modo hoc docet — stultorum iste magister est —, sed
eadem ratio, quae fuit futuraque, donec res eaedem mane-
bunt, immutabilis est. in Italia bellum gerimus, in sede ac 11
solo nostro; omnia circa plena civium ac sociorum sunt;
armis, viris, equis, commeatibus iuvant iuvabuntque: id iam 12
fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt;
meliores, prudentiores, constantiores nos tempus diesque
facit; Hannibal contra in aliena, in hostili est terra, inter 13
omnia inimica infestaque, procul ab domo, ab patria; neque
illi terra neque mari est pax; nullae eum urbes accipiunt,
nulla moenia; nihil usquam sui videt; in diem rapto vivit;
partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum 14
amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti, nec his
paucis iam victus suppeditat. dubitas ergo, quin sedendo 15
superaturi simus eum, qui senescat in dies, non commeatus,
non supplementum, non pecuniam habeat? quam diu pro 16
Gereonii, castelli Apuliae inopis, tamquam pro Carthaginis
moenibus sedet! sed ne adversus te quidem de me gloriabor;
Servilius atque Atilius, proximi consules, vide, quem ad 17
modum eum ludificati sint. haec una salutis est via, L.
Paule, quam difficilem infestamque cives tibi magis quam
hostes facient; idem enim tui, quod hostium milites volent; 18
idem Varro consul Romanus, quod Hannibal Poenus im-
perator cupiet. duobus ducibus unus resistas oportet.
resistes autem, si adversus famam rumoresque hominum
satis firmus steteris, si te neque conlegae vana gloria
neque tua falsa infamia moverit. veritatem laborare nimis 19
saepe aiunt, extingui numquam; vanam gloriam qui spre-
verit, veram habebit. sine, timidum pro cauto, tardum pro 20
considerato, inbellem pro perito belli vocent. malo, te
sapiens hostis metuat, quam stulti cives laudent. omnia

audentem contemnet Hannibal, nihil temere agentem metuet.
21 nec ego, ut nihil agatur, suadeo, sed ut agentem te ratio
ducat, non fortuna; tuae potestatis semper tu tuaque omnia
sint; armatus intentusque sis; neque occasioni tuae desis
22 neque suam occasionem hosti des. omnia non properanti
clara certaque erunt; festinatio inprovida est et caeca."

1 XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit
magis fatentis ea, quae diceret, vera quam facilia factu esse.
2 dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid con-
suli adversus conlegam seditiosum ac temerarium virium
atque auctoritatis fore? se populare incendium priore con-
sulatu semustum effugisse; optare, ut omnia prospere
3 evenirent; sed si quid adversi caderet, hostium se telis
potius quam suffragiis iratorum civium caput obiecturum.
4 ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prosequentibus
primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes pro-
secuta, turba conspectior, cum dignitates deessent.

5 Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac
vetere castris bifariam factis, ut nova minora essent propius
6 Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium
esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusantem
Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus castris
legioni Romanae et socium peditum equitumque duobus
7 milibus praeficiunt. Hannibal, quamquam parte dimidia
auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum
8 mire gaudere. non solum enim nihil ex raptis in diem
commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem quic-
quam reliqui erat omni undique frumento, postquam ager
9 parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem
dierum, quod compertum postea est, frumentum superesset,
Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si matu-
ritas temporum expectata foret.

1 XLI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero in-
genio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis
praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis militum
quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto haudqua-
2 quam par Poenis dimicatio fuit. ad mille et septingenti caesi,
non plus centum Romanorum sociorumque occisis. ceterum
victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus
3 consul, cuius eo die — nam alternis imperitabant — imperium
erat, Varrone indignante ac vociferante emissum hostem e
4 *manibus*, debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal

id damnum haud aegerrime pati; quin potius credere velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime
militum esse. et omnia ei hostium haud secus quam sua 5
nota erant: dissimiles discordesque imperitare, duas prope
partes tironum militum in exercitu esse. itaque locum et 6
tempus insidiis aptum se habere ratus nocte proxima, nihil praeter arma ferente secum milite, castra plena omnis for-
tunae publicae privataeque relinquit transque proximos 7
montes laeva pedites instructos condit, dextra equites, im-
pedimenta per convallem mediam traducit, ut diripiendis 8
velut desertis fuga dominorum castris occupatum impedi-
tumque hostem opprimeret. crebri relicti in castris ignes, 9
ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.

XLII. Ubi inluxit, subductae primo stationes, deinde 1
propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit.
tum satis comperta solitudine in castris concursus fit ad 2
praetoria consulum nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra reliquerint, quoque
fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. clamor 3
inde ortus, ut signa proferri iuberent ducerentque ad persequendos hostes ac protinus castra diripienda. et consul
alter velut unus turbae militaris erat; Paulus etiam atque 4
etiam dicere providendum praecavendumque esse; postremo, cum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma Lucana
exploratum mittit. qui ubi adequitavit portis, subsistere extra 5
munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit speculatusque omnia cum cura renuntiat insidias
profecto esse: ignes in parte castrorum, quae vergat in 6
hostem, relictos, tabernacula aperta et omnia cara in promptu relicta; argentum quibusdam locis temere per vias velut
obiectum ad praedam vidisse. quae ad deterrendos a cupi- 7
ditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit: nam extemplo Varro signum dedit
proficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte cunctanti pulli 8
quoque auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti porta
signa conlegae iussit. quod quamquam Varro aegre est 9
passus, Flaminii tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico bello memorata navalis clades religionem

10 animo incussit. di prope ipsi eo die magis distulére quam
prohibuere imminentem pestem Romanis; nam forte ita
11 evenit, ut, cum referri signa in castra iubenti consuli milites
non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis,
qui Servilio atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti
a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos. deducti-
que ad consules nuntiant omnem exercitum Hannibalis
12 trans proximos montes sedere in insidiis. horum opportunus
adventus consules imperii potentes fecit, cum ambitio
alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem
solvisset.
1 XLIII. Hannibal, postquam motos magis inconsulte
Romanos quam ad ultimum temere evectos vidit, nequiquam
2 detecta fraude in castra rediit. ibi plures dies propter in-
opiam frumenti manere nequit, novaque consilia in dies non
apud milites solum mixtos ex conluvione omnium gentium,
3 sed etiam apud ducem ipsum oriebantur. nam cum initio
fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium
stipendium debitum querentiumque annonam primo, postremo
famem, et mercennarios milites, maxime Hispani generis,
4 de transitione cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum
Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto
5 peditatu omni cum equitibus se proriperet. cum haec con-
silia atque hic habitus animorum esset in castris, movere
inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae
loca, simul ut, quo longius ab hoste recessisset, transfugia
6 impeditiora levibus ingeniis essent. profectus est nocte ignibus
similiter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut
7 insidiarum par priori metus contineret Romanos. sed per
eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra transque
montes exploratis cum relatum esset visum procul hostium
8 agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coepta. cum
utriusque consulis eadem, quae ante semper, fuisset sententia,
ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo praeter Servilium,
9 prioris anni consulem, adsentiretur, ex maioris partis sen-
tentia ad nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato
10 profecti sunt. prope eum vicum Hannibal castra posuerat
aversa a Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes
pulveris vehit. id cum ipsis castris percommodum fuit, tum
salutare praecipue futurum erat, cum aciem derigerent, ipsi
aversi, terga tantum adflante vento, in occaecatum pulvere
offuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules satis exploratis itineribus sequentes, 1 ut ventum ad Cannas est, et in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divisis. Aufidius amnis utrisque 2 castris adfluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat; ex minoribus tamen 3 castris, quae posita trans Aufidium erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nanctus locis natis ad equestrem 4 pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit aciem lacessitque Numidarum procursatione hostes. inde rursus sollicitari seditione militari 5 ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro Paulo speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium 6 obiceret, testareturque deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut usu cepisset Italiam; se constrictum a conlega teneri, ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus; ille, si quid 7 proiectis ac proditis ad inconsultam atque inprovidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem, omnis eventus participem fore diceret: videret, ut, quibus lingua prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.

XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus 1 teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias, Numidas 2 ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. quam inconditam turbam cum vixdum 3 in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. id vero adeo indignum visum, ab tumultuario vexillo 4 iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen derigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuit. itaque postero die Varro, cuius sors eius diei imperii erat, 5 nihil consulto conlega signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvare consilium poterat. transgressi flumen eas 6 quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita instruunt aciem: in dextro cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites; laevum cornu extremi equites sociorum, intra 7

pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis, tenuerunt;
iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies
8 facta. consules cornua tenuere, Terentius laevum, Aemilius
dextrum; Gemino Servilio media pugna tuenda data.

1 XLVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique alia
armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque trans-
2 duxerat, ita in acie locabat, Gallos Hispanosque equites
prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum,
3 dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie pediti-
bus firmata, ita ut Afrorum utraque cornua essent, inter-
4 ponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam
crederes aciem; ita armati erant armis et ad Trebiam,
5 ceterum magna ex parte ad Trasumennum captis. Gallis
Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispares ac
dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hi-
spano, punctim magis quam caesim adsueto petere hostem,
brevitate habiles et cum mucronibus. ante alios habitus
gentium harum cum magnitudine corporum tum specie ter-
6 ribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi; Hispani
linteis praetextis purpura tunicis, candore miro fulgentibus,
constiterant. numerus omnium peditum, qui tum stetere in
7 acie, milium fuit quadraginta, decem equitum. duces corni-
bus praeerant, sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam
8 aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. sol seu de
industria ita locatis, seu quod forte ita stetere, peropportune
utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem Poenis in
9 septemtrionem versis; ventus — Vulturnum regionis incolae
vocant — adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa
ora volvendo prospectum ademit.

1 XLVII. Clamore sublato procursum ab auxiliis et
pugna levibus primum armis commissa; deinde equitum
Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Romano
2 concurrit, minime equestris more pugnae: frontibus enim
adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum
3 relicto spatio hinc amnis, hinc peditum acies claudebant. in
derectum utrimque nitentes, stantibus ac confertis postremo
turba equis, vir virum amplexus detrahebat equo. pedestre
magna iam ex parte certamen factum erat; acrius tamen
quam diutius pugnatum est, pulsique Romani equites terga
4 vertunt. sub equestris finem certaminis coorta est peditum
pugna, primo et viribus et animis par, dum constabant
5 *ordines Gallis* Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe

conisi, obliqua fronte acieque densa inpulere hostium cuneum
nimis tenuem eoque parum validum, a cetera prominentem
acie. inpulsis deinde ac trepide referentibus pedem institere 6
ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in
mediam primum aciem inlati, postremo nullo resistente ad
subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis 7
constiterant media, qua Galli Hispanique steterant, aliquan- 8
tum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequavit frontem
primum, dein cedendo etiam sinum in medio dedit, Afri
circa iam cornua fecerant inruentibusque incaute in medium
Romanis circumdedere alas; mox cornua extendendo clausere
et ab tergo hostes. hinc Romani, defuncti nequiquam proelio 9
uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant,
adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo
iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod 10
fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

XLVIII. Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum 1
equites adversus Numidas steterant, consertum proelium
erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. quingenti 2
ferme Numidae, praeter solita arma telaque gladios occultos
sub loricis habentes, specie transfugarum cum ab suis par- 3
mas post terga habentes adequitassent, repente ex equis
desiliunt parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis
in mediam aciem accepti ductique ad ultimos considere ab
tergo iubentur. ac dum proelium ab omni parte conseritur,
quieti manserunt; postquam omnium animos oculosque occu- 4
paverat certamen, tum arreptis scutis, quae passim inter
acervos caesorum corporum strata erant, aversam adoriuntur
Romanam aciem tergaque ferientes ac poplites caedentes
stragem ingentem ac maiorem aliquanto pavorem ac tumul-
tum fecerunt. cum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in 5
mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte prae-
erat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum
cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes
mittit, Hispanos et Gallos equites Afris prope iam fessis 6
caede magis quam pugna adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo 1
statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit 2
saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proelium
restituit, protegentibus eum equitibus Romanis, omissis
postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires
deficiebant. tum denuntianti cuidam, iussisse consulem ad 3

pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt „quam
4 mallem, vinctos mihi traderet". equitum pedestre proelium,
quale iam haud dubia hostium victoria, fuit, cum victi mori
in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus vic-
5 toriam irati trucidarent, quos pellere non poterant. pepu-
lerunt tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus
fessos. inde dissipati omnes sunt equosque ad fugam qui
6 poterant repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum cum
praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum con-
7 sulem vidisset, „L. Aemili" inquit, „quem unum insontem
culpae cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc
equum, dum et tibi virium aliquid superest et comes ego
8 te tollere possum ac protegere. ne funestam hanc pugnam
morte consulis feceris; etiam sine hoc lacrimarum satis
9 luctusque est". ad ea consul: „tu quidem, Cn. Corneli,
macte virtute esto; sed cave, frustra miserando exiguum
10 tempus e manibus hostium evadendi absumas. abi, nuntia
publice patribus, urbem Romanam muniant ac, priusquam
victor hostis advenit, praesidiis firment; privatim Q. Fabio
Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse adhuc et
11 mori. memet in hac strage militum meorum patere exspi-
rare, ne aut reus iterum e consulatu sim aut accusator con-
legae existam, ut alieno crimine innocentiam meam prote-
12 gam". haec eos agentes prius turba fugientium civium,
deinde hostes oppressere; consulem ignorantes, quis esset,
13 obruere telis, Lentulum inter tumultum abripuit equus. tum
undique effuse fugiunt. septem milia hominum in minora
castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas
perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus
14 nullo munimento tegente vicum circumventi sunt. consul
alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini,
15 cum quinquaginta fere equitibus Venusiam perfugit. quadra-
ginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septingenti
equites et tantadem prope civium sociorumque pars caesi
16 dicuntur; in his ambo consulum quaestores, L. Atilius et
L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni militum, con-
sulares quidam praetoriique et aedilicii — inter eos Cn.
Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister
equitum priore anno, aliquot annis ante consul fuerat —,
17 octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus
gessissent, unde in senatum legi deberent, cum sua
18 voluntate milites in legionibus facti essent. capta eo

proelio tria milia peditum et equites mille et quingenti
dicuntur.

L. Haec est pugna Cannensis, Aliensi cladi nobilitate 1
par, ceterum uti eis, quae post pugnam accidere, levior, 2
quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior
foediorque. fuga namque ad Aliam sicut urbem prodidit, 3
ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix
quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exer-
citus fuit.

Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus 4
esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, dum proelio,
deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes
premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros
esse. eam sententiam alii totam aspernari: cur enim illos, 5
qui se arcessant, ipsos non venire, cum aeque coniungi
possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio
essent, et aliorum quam sua corpora tanto periculo mallent
obicere. aliis non tam sententia displicere quam animus 6
deesse. tum P. Sempronius Tuditanus tribunus militum
„capi ergo mavultis“ inquit „ab avarissimo et crudelissimo
hoste, aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab inter-
rogantibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua
contumelia et miseria alteri honos quaeratur? non tu, si 7
quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori quam turpiter
vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum
cumulati iacent, cives estis. sed antequam opprimit lux, 8
maioraque hostium agmina obsaepiunt iter, per hos, qui
inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus.
ferro atque audacia via fit quamvis per confertos hostes. 9
cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil
obstet, disicias. itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos et
rem publicam salvam vultis“. haec ubi dicta dedit, stringit 10
gladium cuneoque facto per medios vadit hostes; et cum 11
in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacularentur,
translatis in dextrum scutis in maiora castra ad sexcentos
evaserunt atque inde protinus alio magno agmine adiuncto
Canusium incolumes perveniunt. haec apud victos magis 12
impetu animorum, quos ingenium suum cuique aut fors
dabat, quam ex consilio ipsorum aut imperio cuiusquam
agebantur.

LI. Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratula- 1
rentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod

reliquum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi
2 sumeret et fessis daret militibus, Maharbal, praefectus
equitum, minime cessandum ratus „immo ut, quid hac
pugna sit actum, scias, die quinto“ inquit „victor in Capi-
tolio epulaberis. sequere: cum equite, ut prius venisse
3 quam venturum sciant, praecedam“. Hannibali nimis laeta
res est visa maiorque, quam ut eam statim capere animo
posset. itaque voluntatem se laudare Maharbalis ait; ad
4 consilium pensandum temporis opus esse. tum Maharbal:
„non omnia nimirum eidem di dedere; vincere scis, Han-
nibal, victoria uti nescis.“ mora eius diei satis creditur
saluti fuisse urbi atque imperio.
5 Postero die, ubi primum inluxit, ad spolia legenda
foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt.
6 iacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque,
ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. adsur-
gentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matu-
tino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt;
7 quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque
invenerunt, nudantes cervicem iugulumque et reliquum
8 sanguinem iubentes haurire; inventi quidam sunt mersis
in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas
obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum
9 apparebat. praecipue convertit omnes subtractus Numida
mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque lace-
ratis, cum Romanus, manibus ad capiendum telum inutilibus,
in rabiem ira versa laniando dentibus hostem exspirasset.
1 LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad minora
ducit castra oppugnanda et omnium primum brachio obiecto
2 flumine eos excludit. ceterum ab omnibus labore, vigiliis,
vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta.
3 pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana
trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos
centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent
vestimentis, in castra hostes acceperunt traditique in custo-
4 diam omnes sunt, seorsum cives sociique. dum ibi tempus
teritur, interea, cum ex maioribus castris, quibus satis
virium et animi fuit, ad quattuor milia hominum et ducenti
equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod
haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa
ab sauciis timidisque eadem condicione, qua altera, tradita
5 *hosti. praeda* ingens parta est, et praeter equos virosque

et si quid argenti — quod plurimum in phaleris equorum
erat: nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes,
utebantur — omnis cetera praeda diripienda data est. tum 6
sepeliendi causa conferri in unum corpora suorum iussit. ad
octo milia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. consulem quo-
que Romanum conquisitum sepultumque quidam auctores sunt.

Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine 7
Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque
a Canusinis acceptos frumento, veste, viatico etiam iuvit,
pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu
honores habiti sunt.

LIII. Ceterum cum ibi tribuni militum quattuor essent, 1
Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore anno
dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus 2
et P. Cornelius Scipio et de legione tertia Ap. Claudius
Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium consensu ad 3
P. Scipionem admodum adulescentem et ad Ap. Claudium
summa imperii delata est. quibus consultantibus inter paucos 4
de summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri
filius, nequiquam eos perditam spem fovere; desperatam 5
conploratamque rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam,
quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves
spectare, ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant.
quod malum, praeterquam atrox super tot clades, etiam 6
novum, cum stupore ac miraculo torpidos defixisset qui
aderant, et consilium advocandum de eo censerent, negat
consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli.
audendum atque agendum, non consultandum ait in tanto 7
malo esse: irent secum extemplo armati, qui rem publicam
salvam vellent; nulla verius, quam ubi ea cogitentur, 8
hostium castra esse. pergit ire sequentibus paucis in hospi- 9
tium Metelli et, cum concilium ibi iuvenum, de quibus
allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium
gladio „ex mei animi sententia“ inquit „ut ego rem publicam 10
populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum
deserere patiar; si sciens fallo, tum me Iuppiter optimus 11
maximus, domum, familiam remque meam pessimo leto
adficiat. in haec verba, L. Caecili, iures postulo ceterique, 12
qui adestis: qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum
esse sciat.“ haud secus pavidi, quam si victorem Han- 13
nibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque semet
ipsos Scipioni tradunt.

1 LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venu-
siam ad consulem ad quattuor milia et quingenti pedites
equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere.
2 eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos
curandosque cum divisissent, in singulos equites togas et
tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos et pediti
denos et arma, quibus deerant, dederunt, ceteraque publice
3 ac privatim hospitaliter facta, certatumque, ne a muliere
4 Canusina populus Venusinus officiis vinceretur. sed gravius
onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem milia
5 hominum erant. Appiusque et Scipio, postquam incolumem
esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt,
quantae secum peditum equitumque copiae essent, scisci-
tatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum an
6 manere iuberet Canusii. Varro ipse Canusium copias tra-
duxit; et iam aliqua species consularis exercitus erat,
moenibusque se certe, etsi non armis, ab hoste videbantur
defensuri.

7 Romam ne has quidem reliquias superesse civium
sociorumque, sed occidione occisum cum ducibus exercitum
8 deletasque omnes copias allatum fuerat. numquam salva
urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit.
itaque succumbam oneri, neque adgrediar narrare, quae
9 edissertando minora vero faciam. consule exercituque ad
Trasumennum priore anno amisso non vulnus super vulnus,
sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo con-
sulares exercitus amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra
10 Romana nec ducem nec militem esse; Hannibalis Apuliam,
11 Samnium ac iam prope totam Italiam factam. nulla profecto
alia gens tanta mole cladis non obruta esset. compares aut
cladem ad Aegates insulas Carthaginiensium proelio navali
acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere, inde vec-
tigales ac stipendiarios fieri se passi sunt, aut pugnam
adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succubuit:
nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo
latae sunt.

1 LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores
senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis
2 custodia consulerent: neque enim dubitabant deletis exer-
citibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus
3 belli restaret, venturum. cum in malis sicuti ingentibus ita
ignotis ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque

clamor lamentantium mulierum, et nondum palam facto vivi mortuique per omnes paene domos promiscue conplorarentur, tum Q. Fabius Maximus censuit equites expeditos 4
et Appia et Latina via mittendos, qui obvios percunctando — aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore — referant, quae fortuna consulum atque exercituum sit, et, si quid di immortales, miseriti imperii, reliquum Romani 5
nominis fecerint, ubi eae copiae sint; quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret, quid agat acturusque sit. haec exploranda noscendaque per inpigros iuvenes esse: 6
illud per patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant continerique intra suum quamque limen cogant, conploratus familiarum coerceant, silentium 7
per urbem faciant, nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent, suae quisque fortunae domi auctorem expectent, custodesque praeterea ad portas ponant, qui 8
prohibeant quemquam egredi urbe, cogantque homines nullam nisi urbe ac moenibus salvis salutem sperare. ubi conticuerit recte tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendumque de urbis custodia esse.

LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent, 1
submotaque foro per magistratus turba patres diversi ad sedandos tumultus discessissent, tum demum litterae a C. Terentio consule allatae sunt: L. Aemilium consulem exer- 2
citumque caesum; sese Canusii esse reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem; ad decem milia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque; Poenum sedere 3
ad Cannas in captivorum pretiis praedaque alia nec victoris animo nec magni ducis more nundinantem. tum privatae 4
quoque per domos clades vulgatae sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. itaque 5
ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus consulto diebus triginta luctus est finitus. ceterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam 6
patres essent, aliae insuper ex Sicilia litterae allatae sunt ab T. Otacilio propraetore: regnum Hieronis classe Punica 7
vastari; cui cum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse aliam classem ad Aegates insulas stare paratam instructamque, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam 8

oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque
aliam Romanam adgrederentur; itaque classe opus esse, si
regem socium Siciliamque tueri vellent.
1 LVII. Litteris consulis praetorisque lectis censuerunt
praetorem M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti prae-
esset, Canusium ad exercitum mittendum scribendumque
consuli, ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo quoque
tempore, quantum per commodum rei publicae fieri posset,
2 Romam veniret. territi etiam super tantas clades prodigiis.
decemviri libros adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Del-
3 phos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus
suppliciisque deos possent placare, et quaenam futura finis
tantis cladibus foret. interim ex fatalibus libris sacri-
4 ficia aliquot extraordinaria facta; inter quae Gallus et
Galla, Graecus et Graeca in foro boario sub terram
vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante
hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum. placatis
5 satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus ab Ostia
mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habe-
bat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit; ipse, legione
6 classica — ea legio tertia erat — cum tribunis militum
Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Furio Philo
conlegae paucos post dies Canusium magnis itineribus
7 contendit. inde dictator ex auctoritate patrum dictus M.
Iunius et Ti. Sempronius magister equitum dilectu edicto
iuniores ab annis septemdecim et quosdam praetextatos
scribunt. quattuor ex his legiones et mille equites effecti.
8 item ad socios Latinumque nomen ad milites ex formula
accipiendos mittunt. arma, tela, alia parari iubent et ve-
tera spolia hostium detrahunt templis porticibusque. et
9 formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac neces-
sitas dedit: octo milia iuvenum validorum ex servitiis
prius sciscitantes singulos, vellentne militare, empta publice
10 armaverunt. hic miles magis placuit, cum pretio minore
redimendi captivos copia fieret.
1 LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam
2 ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis
intentus curis, cum captivis productis segregatisque socios,
sicut ante ad Trebiam Trasumennumque lacum, benigne
allocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos,
quod numquam alias antea, satis miti sermone alloquitur:
3 *non internecivum* sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate

atque imperio certare. et patres virtuti Romanae cessisse,
et se id adniti, ut suae in vicem simul felicitati et virtuti
cedatur. itaque redimendi se captivis copiam facere; pretium 4
fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos
pediti, servo centenos. quamquam aliquantum adiciebatur 5
equitibus ad id pretium, quo pepigerant dedentes se, laeti
tamen quamcumque condicionem paciscendi acceperunt.
placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad 6
senatum irent, nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se
redituros. acceptum. missus cum his Carthalo, nobilis Car- 7
thaginiensis, qui, si forte ad pacem inclinaret animus, con-
diciones ferret. cum egressi castris essent, unus ex iis, 8
minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus, iuris
iurandi solvendi causa cum in castra redisset, ante noctem
comites adsequitur. ubi Romam venire eos nuntiatum est, 9
Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nun-
tiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus 1
est. quorum princeps "M. Iuni vosque, patres conscripti"
inquit, „nemo nostrum ignorat nulli umquam civitati viliores
fuisse captivos quam nostrae: ceterum, nisi nobis plus iusto 2
nostra placet causa, non alii umquam minus neglegendi vobis
quam nos in hostium potestatem venerunt. non enim in acie 3
per timorem arma tradidimus, sed, cum prope ad noctem
superstantes cumulis caesorum corporum proelium ex-
traxissemus, in castra recepimus nos. diei reliquum ac noctem 4
insequentem fessi labore ac vulneribus vallum sumus tutati.
postero die, cum circumsessi ab exercitu victore aqua arce- 5
remur, nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes
esset, nec esse nefas duceremus quinquaginta milibus homi-
num ex acie nostra trucidatis aliquem ex Cannensi pugna
Romanum militem restare, tunc demum pacti sumus pretium,
quo redempti dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii 6
erat, hosti tradidimus. maiores quoque acceperamus se a 7
Gallis auro redemisse et patres vestros, asperrimos illos ad
condiciones pacis, legatos tamen captivorum redimendorum
gratia Tarentum misisse. atqui et ad Aliam cum Gallis et 8
ad Heracleam cum Pyrrho utraque non tam clade infamis
quam pavore et fuga pugna fuit. Cannenses campos acervi
Romanorum corporum tegunt, nec supersumus pugnae, nisi
in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt.
sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem fuere,

sed praesidio castris relicti, cum castra traderentur, in pote-
10 statem hostium venerunt. haud equidem ullius civis et com-
militonis fortunae aut condicioni invideo nec premendo alium
me extulisse velim — ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum
et cursus aliquod praemium est, qui plerique inermes ex
acie fugientes non prius quam Venusiae aut Canusii con-
stiterunt, se nobis merito praetulerint gloriatique sint in se
11 plus quam in nobis praesidii rei publicae esse. sed et illis
bonis ac fortibus militibus utemini et nobis etiam promptio-
ribus pro patria, cum beneficio vestro redempti atque in
12 patriam restituti fuerimus. dilectum ex omni aetate et fortuna
habetis: octo milia servorum audio armari. non minor numerus
noster est, nec maiore pretio redimi possumus, quam ii
emuntur —; nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini
13 Romano faciam. illud etiam in tali consilio animadvertendum
vobis censeam, patres conscripti, si iam duriores esse velitis,
quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti relicturi
sitis. Pyrrho videlicet, qui hospitum numero captivos habuit?
14 an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior an crudelior sit,
15 vix existimari potest? si videatis catenas, squalorem, defor-
mitatem civium vestrorum, non minus profecto vos ea species
moveat, quam si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus
16 campis legiones vestras. intueri potestis sollicitudinem et
lacrimas in vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum
expectantiumque responsum vestrum. cum ii pro nobis pro-
que iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis
animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque
17 est? sed si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra
naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse
censeamus, cum indigni ut redimeremur vobis visi simus.
18 rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio
captivi, sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad
redimendos sese missis: redeam ego in patriam trecentis
nummis non aestimatus civis? suum quisque habet animum,
19 patres conscripti. scio in discrimine esse vitam corpusque
meum: magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati
ac repulsi abeamus; neque enim vos pretio pepercisse ho-
mines credent."

1 LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in
comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam
2 tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent.
feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae virorum

immiscuerat. senatus submotis arbitris consuli coeptus. ibi 3
cum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii
nullam publice inpensam faciendam nec prohibendos ex 4
privato redimi, si quibus argentum in praesentia deesset,
dandam ex aerario pecuniam mutuam, praedibusque ac prae-
diis cavendum populo censerent, tum T. Manlius Torquatus, 5
priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis,
interrogatus sententiam ita locutus fertur: "si tantummodo 6
postulassent legati pro iis, qui in hostium potestate sunt, ut
redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi sententiam
peregissem. quid enim aliud quam admonendi essetis, ut morem 7
traditum a patribus necessario ad rem militarem exemplo
servaretis? nunc autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus
dediderint praeferrique non captis modo in acie ab hostibus,
sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque 8
ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint, nihil vos eorum,
patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. atque
utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud
ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque
et virtutis, aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem
si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis,
non captivi in hostium potestate essent. sed cum, fessis pug- 9
nando hostibus tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis
in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent,
et septem milia armatorum hominum erumpere etiam per
confertos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati
sunt neque alium sequi voluerunt. nocte prope tota P. Sem- 10
pronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum
paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset,
dum nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur:
ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. 11
si ut avorum memoria P. Decius tribunus militum in Samnio,
si ut nobis adulescentibus priore Punico bello Calpurnius
Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumulum eos capien-
dum situm inter medios duceret hostes, dixit „moriamur,
milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas 12
legiones", si hoc P. Sempronius diceret, nec viros equidem
nec Romanos vos ducerem, si nemo tantae virtutis exstitisset
comes. viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem 13
demonstrat; reduces in patriam ad parentes, ad coniuges 14
ac liberos facit. ut servemini, deest vobis animus: quid, si
moriendum pro patria esset, faceretis? quinquaginta milia

civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. si
tot exempla virtutis non movent, nihil umquam movebit; si
15 tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. liberi atque
incolumes desiderate patriam; immo desiderate, dum patria
est, dum cives eius estis. sero nunc desideratis, deminuti
capite, abalienati iure civium, servi Carthaginiensium facti.
16 pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia abistis?
P. Sempronium, civem vestrum, non audistis arma capere
17 ac sequi se iubentem: Hannibalem post paulo audistis castra
prodi et arma tradi iubentem. quamquam quid ego ignaviam
istorum accuso, cum scelus possim accusare? non modo
enim sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac
retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes
submovissent. prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen
18 quam per hostium fuit erumpendum. hos cives patria desi-
deret, quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex
19 iis, qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet? ex milibus
septem armatorum sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent,
qui in patriam liberi atque armati redirent, neque his sex-
20 centis hostes obstitere: quam tutum iter duarum prope legio-
num agmini futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti
milia armatorum Canusii fortia fidelia, patres conscripti.
nunc autem quem ad modum hi boni fidelesque — nam
21 fortes ne ipsi quidem dixerint — cives esse possunt? nisi
quis credere potest aut favisse erumpentibus, qui, ne erum-
perent, obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum
incolumitati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum
sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam
22 esse sciant. maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque
hostem expectare, cum silentio noctis erumpendi occasio
esset. „at ad erumpendum e castris defuit animus, ad tutanda
23 fortiter castra animum habuerunt; dies noctesque aliquot
obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt; tandem ultima
ausi passique, cum omnia subsidia vitae deessent adfectisque
fame viribus arma iam sustinere nequirent, necessitatibus
magis humanis quam armis victi sunt." orto sole ab hostibus
24 ad vallum accessum: ante secundam horam, nullam fortunam
25 certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. haec vobis
istorum per biduum militia fuit. cum in acie stare ac pugnare
decuerat, in castra refugerunt; cum pro vallo pugnandum
erat, castra tradiderunt neque in acie neque in castris utiles.
26 et vos redimamus? cum erumpere e castris oportet, cuncta-

mini ac manetis; cum manere, castra tutari armis necesse
est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non 27
magis istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos
dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eru-
perunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt."

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quo- 1
que plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exem-
plum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indul-
gentis, pecuniae quoque summa homines movit, quia nec 2
aerarium exhauriri, magna iam summa erogata in servos ad
militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime
huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. cum 3
triste responsum, non redimi captivos, redditum esset novus-
que super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset,
cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam pro-
secuti sunt. unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in 4
castra iure iurando se exsolvisset. quod ubi innotuit relatum-
que ad senatum est, omnes censuerunt conprehendendum et
custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

Est et alia de captivis fama: decem primo legatos 5
venisse; de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur
in urbem necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus
daretur. morantibus deinde longius omnium spe alios tres 6
insuper legatos venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium et
L. Manlium; tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis 7
de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos
senatum. et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, 8
decem veteres remansisse, quod per causam recognoscendi
nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi reli-
gione sese exsolvissent; de iis dedendis magna contentione
actum in senatu esse, victosque paucis sententiis, qui dedendos
censuerint. ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis 9
ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi
ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni deinde
vita, sed prope luce ac publico caruerint. mirari magis adeo
discrepare inter auctores quam, quid veri sit, discernere 10
queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus
fuerit, vel ea res indicio est, quod fides sociorum, quae ad
eam diem firma steterat, tum labare coepit, nulla profecto
alia de re, quam quod desperaverant de imperio. defecere 11
autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini, Hirpini, Apu-

12 lorum pars, Samnites praeter Pentros, Bruttii omnes, Lucani, praeter hos Uzentini et Graecorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes Galli.
13 nec tamen eae clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis usquam mentio apud Romanos fieret, neque ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit renovavitque memoriam acceptae cladis; quo in tempore ipso adeo magno
14 animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiae actae, quod de re publica non desperasset; qui si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

PERIOCHA LIBRI XXII.

Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in Etruriam venit; per quas paludes quatriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Trasumennum lacum cum exercitu caesus est. sex milia, quae eruperant, fide ab Adherbale data perfidia Hannibalis vincta sunt. cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo confligere, ne contra ferocem tot victoriis hostem territos adversis proeliis milites pugnae committeret, et opponendo se tantum conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu cum iniquo loco conflixisset et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo liberatus est. quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salutavit idemque facere milites iussit. Hannibal, vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clusus, *sarmentis ad* cornua boum alligatis et incensis praesidium Ro-

immiscuerat. senatus submotis arbitris consuli coeptus. ibi 3
cum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii
nullam publice inpensam faciendam nec prohibendos ex 4
privato redimi, si quibus argentum in praesentia deesset,
dandam ex aerario pecuniam mutuam, praedibusque ac prae-
diis cavendum populo censerent, tum T. Manlius Torquatus, 5
priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis,
interrogatus sententiam ita locutus fertur: "si tantummodo 6
postulassent legati pro iis, qui in hostium potestate sunt, ut
redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi sententiam
peregissem. quid enim aliud quam admonendi essetis, ut morem 7
traditum a patribus necessario ad rem militarem exemplo
servaretis? nunc autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus
dediderint praeferrique non captis modo in acie ab hostibus,
sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque 8
ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint, nihil vos eorum,
patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. atque
utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud
ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque
et virtutis, aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem
si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis,
non captivi in hostium potestate essent. sed cum, fessis pug- 9
nando hostibus tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis
in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent,
et septem milia armatorum hominum erumpere etiam per
confertos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati
sunt neque alium sequi voluerunt. nocte prope tota P. Sem- 10
pronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum
paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset,
dum nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur:
ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. 11
si ut avorum memoria P. Decius tribunus militum in Samnio,
si ut nobis adulescentibus priore Punico bello Calpurnius
Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumulum eos capien-
dum situm inter medios duceret hostes, dixit „moriamur,
milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas 12
legiones", si hoc P. Sempronius diceret, nec viros equidem
nec Romanos vos ducerem, si nemo tantae virtutis exstitisset
comes. viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem 13
demonstrat; reduces in patriam ad parentes, ad coniuges 14
ac liberos facit. ut servemini, deest vobis animus: quid, si
moriendum *pro patria* esset, faceretis? quinquaginta milia

T. LIVII
AB URBE CONDITA
LIBRORUM III. IV. VI.
PARTES SELECTAE.

De decemviris legibus scribendis, de caede Verginiae ac de L. Valerio M. Horatio consulibus post decemviratus finem creatis. III, 33—55.

1 XXXIII. Anno trecentesimo altero, quam condita
Roma erat, iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus
ad decemviros, quemadmodum ab regibus ante ad consules
2 venerat, translato imperio. minus insignis, quia non diuturna,
mutatio fuit. laeta enim principia magistratus eius nimis
luxuriavere; eo citius lapsa res est, repetitumque, duobus
3 uti mandaretur consulum nomen imperiumque. decemviri
creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius,
C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius,
4 Sp. Postumius. Claudio et Genucio, quia designati consules
in eum annum fuerant, pro honore honos redditus, et Sestio,
alteri consulum prioris anni, quod eam rem conlega invito
5 ad patres rettulerat. his proximi additi legati tres, qui
Athenas ierant, simul ut pro legatione tam longinqua
praemio esset honos, simul quod peritos legum peregrinarum
6 ad condenda nova iura usui fore credebant. supplevere
ceteri numerum. graves quoque aetate electos novissimis
suffragiis ferunt, quo minus ferociter aliorum scitis adversa-
7 rentur. regimen totius magistratus penes Appium erat favore
plebis; adeoque novum sibi ingenium induerat, ut plebicola
repente omnisque aurae popularis captator evaderet pro
8 *truci saevo*que insectatore plebis. decimo die ius populo
*singuli red*debant. eo die penes praefectum iuris fasces

duodecim erant; conlegis novem singuli accensi apparebant.
et in unica concordia inter ipsos, qui consensus privatis
interdum inutilis est, summa adversus alios aequitas erat.
moderationis eorum argumentum exemplo unius rei notasse 9
satis erit. cum sine provocatione creati essent, defosso
cadavere domi apud P. Sestium, patriciae gentis virum, 10
invento prolatoque in contionem, in re iuxta manifesta atque
atroci C. Iulius decemvir diem Sestio dixit et accusator ad
populum extitit, cuius rei iudex legitimus erat, decessitque
iure suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati
adiceret.

XXXIV. Cum promptum hoc ius velut ex oraculo in- 1
corruptum pariter ab iis summi infimique ferrent, tum legibus
condendis opera dabatur; ingentique hominum expectatione
propositis decem tabulis populum ad contionem advoca-
verunt et, quod bonum faustum felixque rei publicae, ipsis 2
liberisque eorum esset, ire et legere leges propositas iussere.
se, quantum decem hominum ingeniis provideri potuerit, 3
omnibus, summis infimisque, iura aequasse; plus pollere
multorum ingenia consiliaque. versarent in animis secum 4
unamquamque rem, agitarent deinde sermonibus atque in
medium, quid in quaque re plus minusve esset, conferrent:
eas leges habiturum populum Romanum, quas consensus 5
omnium non iussisse latas magis quam tulisse videri posset.
cum ad rumores hominum de unoquoque legum capite 6
editos satis correctae viderentur, centuriatis comitiis decem
tabularum leges perlatae sunt, qui nunc quoque in hoc
immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo
fons omnis publici privatique est iuris. vulgatur deinde 7
rumor duas deesse tabulas, quibus adiectis absolvi posse
velut corpus omnis Romani iuris. ea expectatio, cum dies
comitiorum appropinquaret, desiderium decemviros iterum
creandi fecit. iam plebs, praeterquam quod consulum 8
nomen haud secus quam regum perosa erat, ne tribunicium
quidem auxilium cedentibus invicem appellationi decemviris
quaerebat.

XXXV. Postquam vero comitia decemviris creandis 1
in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio, ut 2
primores quoque civitatis — metu, credo, ne tanti possessio
imperii vacuo ab se relicto loco haud satis dignis pateret
— prensarent homines, honorem summa ope a se inpug-
natum ab *ea plebe,* cum qua contenderant, suppliciter

3 petentes. demissa iam in discrimen dignitas ea aetate iisque
honoribus actis stimulabat Ap. Claudium. nescires, utrum
4 inter decemviros an inter candidatos numerares. propior
interdum petendo quam gerendo magistratui erat: criminari
optimates, extollere candidatorum levissimum quemque
5 humillimumque, ipse medius inter tribunicios, Duillios
Iciliosque, in foro volitare, per illos se plebi venditare,
donec conlegae quoque, qui unice illi dediti fuerant ad id
tempus, coniecere in eum oculos, mirantes, quid sibi vellet.
6 apparere nihil sinceri esse; profecto haud gratuitam in tanta
superbia comitatem fore; nimium in ordinem se ipsum co-
gere et vulgari cum privatis non tam properantis abire
magistratu quam viam ad continuandum magistratum quae-
7 rentis esse. propalam obviam ire cupiditati parum ausi ob-
secundando mollire impetum adgrediuntur. comitiorum illi
habendorum, quando minimus natu sit, munus consensu
8 iniungunt. ars haec erat, ne semet ipse creare posset, quod
praeter tribunos plebi, et id ipsum pessimo exemplo, nemo
umquam fecisset. ille enimvero, quod bene vertat, habiturum
9 se comitia professus, impedimentum pro occasione arripuit
deiectisque honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino
et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro
in optimatium causa, et aliis eiusdem fastigii civibus, ne-
quaquam splendore vitae pares decemviros creat, se in
10 primis, quod haud secus factum inprobabant boni, quam
nemo facere ausurum crediderat. creati cum eo M. Cornelius
11 Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius Vibulanus,
Q. Poetilius, T. Antonius Merenda, K. Duillius, Sp. Oppius
Cornicen, M'. Rabuleius.

1 XXXVI. Ille finis Appio alienae personae ferendae
fuit; suo iam inde vivere ingenio coepit novosque conlegas,
iam priusquam inirent magistratum, in suos mores formare.
2 cotidie coibant remotis arbitris; inde inpotentibus instructi
consiliis, quae secreto ab aliis coquebant, iam haud dissi-
mulando superbiam, rari aditus, conloquentibus difficiles, ad
3 idus Maias rem perduxere. idus tum Maiae sollemnes in-
eundis magistratibus erant. inito igitur magistratu primum
honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem
fecere. nam cum ita priores decemviri servassent, ut unus
fasces haberet, et hoc insigne regium in orbem suam cuius-
que vicem per omnes iret, subito omnes cum duodenis
4 *fascibus prodiere*. centum viginti lictores forum inpleverant

et cum fascibus secures inligatas praeferebant; nec attinuisse demi securem, cum sine provocatione creati essent, interpretabantur. decem regum species erat multiplicatusque 5
terror non infimis solum, sed primoribus patrum ratis caedis causam ac principium quaeri, ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populo misisset, statim virgae securesque etiam ad ceterorum metum expedirentur.
nam praeterquam quod in populo nihil erat praesidii sublata 6
provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant, cum priores decemviri appellatione conlegae corrigi reddita ab se iura tulissent, et quaedam, quae sui iudicii videri
possent, ad populum reiecissent. aliquamdiu aequatus inter 7
omnes terror fuit; paulatim totus vertere in plebem coepit. abstinebatur a patribus; in humiliores libidinose crudeliterque consulebatur. hominum, non causarum toti erant, ut
apud quos gratia vim aequi haberet. iudicia domi conflabant, 8
pronuntiabant in foro. si quis conlegam appellasset, ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut paeniteret non prioris decreto stetisse. opinio etiam sine auctore exierat non in
praesentis modo temporis eos iniuriam conspirasse, sed foedus 9
clandestinum inter ipsos iure iurando ictum, ne comitia haberent perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus plebei 1
et inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo
in eum statum rem publicam adduxerant. primores patrum 2
odisse decemviros, odisse plebem; nec probare, quae fierent, et credere haud indignis accidere; avide ruendo ad liber-
tatem in servitutem elapsos iuvare nolle; cumulare quoque 3
iniurias, ut taedio praesentium consules duo tandem et status
pristinus rerum in desiderium veniant. iam et processerat 4
pars maior anni, et duae tabulae legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae, nec quicquam iam supererat, si eae quoque leges centuriatis comitiis perlatae essent, cur
eo magistratu rei publicae opus esset. expectabant, quam 5
mox consulibus creandis comitia edicerentur. id modo plebes agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repararent, cum interim mentio
comitiorum nulla fieri. et decemviri, qui primo tribunicios 6
homines, quia id populare habebatur, circum se ostentaverant plebei, patriciis iuvenibus saepserant latera. eorum catervae tribunalia obsederant. hi ferre agere plebem

plebisque res, cum fortuna, quicquid cupitum foret, poten-
8 tioris esset. et iam ne tergo quidem abstinebatur: virgis
caedi alii, alii securi subici, et, ne gratuita crudelitas esset,
bonorum donatio sequi domini supplicium. hac mercede
iuventus nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriae,
sed propalam licentiam suam malle quam omnium liber-
tatem.

1 XXXVIII. Idus Maiae venere. nullis subrogatis magi-
stratibus privati pro decemviris neque animis ad imperium
inhibendum imminutis neque ad speciem honoris insignibus
2 prodeunt. id vero regnum haud dubie videri. deploratur in
perpetuum libertas, nec vindex quisquam existit aut futurus
videtur. nec ipsi solum desponderant animos, sed contemni
coepti erant a finitimis populis; imperiumque ibi esse, ubi
3 non esset libertas, indignabantur. Sabini magna manu incur-
sionem in agrum Romanum fecere lateque populati, cum
hominum atque pecudum inulti praedas egissent, recepto ad
Eretum, quod passim vagatum erat, agmine castra locant
spem in discordia Romana ponentes: eam impedimentum
4 dilectui fore. non nuntii solum, sed per urbem agrestium
fuga trepidationem iniecit. decemviri consultant, quid opus
facto sit, destituti inter patrum et plebis odia. addit terrorem
5 insuper alium fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido
locant depopulanturque inde excursionibus Tusculanum
6 agrum. legati ea ab Tusculo praesidium orantes nuntiant. is
pavor perpulit decemviros, ut senatum simul duobus circum-
stantibus urbem bellis consulerent. citari iubent in curiam
patres haud ignari, quanta invidiae immineret tempestas:
7 omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in
se congesturos, temptationemque eam fore abolendi sibi
magistratus, ni consensu resisterent imperioque inhibendo
acriter in paucos praeferocis animi conatus aliorum con-
8 primerent. postquam audita vox in foro est praeconis patres
in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res, quia
intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mirabun-
dam plebem convertit, quidnam incidisset, cur ex tanto
9 intervallo rem desuetam usurparent: hostibus belloque
gratiam habendam, quod solitum quicquam liberae civitati
fieret. circumspectare omnibus fori partibus senatorem raro-
que usquam noscitare; curiam inde ac solitudinem circa
10 decemviros intueri, cum et ipsi consensu invisum imperium,
et plebs, quia privatis ius non esset vocandi senatum, non

convenire patres interpretarentur; iam caput fieri libertatem
repetentium, si se plebs comitem senatui det et, quemadmo-
dum patres vocati non coeant in senatum, sic plebs abnuat
dilectum. haec fremunt plebes. patrum haud fere quisquam 11
in foro, in urbe rari erant. indignitate rerum cesserant in
agros suarumque rerum erant amissa publica, tantum ab
iniuria se abesse rati, quantum a coetu congressuque inpo-
tentium dominorum se amovissent. postquam citati non 12
conveniebant, dimissi circa domos apparitores simul ad pig-
nera capienda sciscitandumque, num consulto detrectarent,
referunt senatum in agris esse. laetius id decemviris accidit,
quam si praesentes detrectare imperium referrent. iubent 13
acciri omnes senatumque in diem posterum edicunt; qui
aliquanto spe ipsorum frequentior convenit. quo facto pro-
ditam a patribus plebs libertatem rata, quod iis, qui iam
magistratu abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam
iure cogentibus senatus paruisset.

XXXIX. Sed magis oboedienter ventum in curiam esse 1
quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium 2
Potitum proditum memoriae est post relationem Ap. Claudii,
priusquam ordine sententiae rogarentur, postulando, ut de
re publica liceret dicere, prohibentibus minaciter decemviris
proditurum se ad plebem denuntiantem tumultum excivisse.
nec minus security M. Horatium Barbatum isse in certamen 3
decem Tarquinios appellantem admonentemque Valeriis et
Horatiis ducibus pulsos reges. nec nominis homines tum 4
pertaesum esse, quippe quo Iovem appellari fas sit, quo
Romulum, conditorem urbis, deincepsque reges, quod sacris
etiam ut sollemne retentum sit: superbiam violentiamque
tum perosos regis. quae si in rege et uno quondam aut in 5
filio regis ferenda non fuerint, quem laturum in tot privatis?
viderent, ne vetando in curia libere homines loqui extra 6
curiam etiam moverent vocem. neque se videre, qui sibi
minus privato ad contionem populum vocare quam illis
senatum cogere liceat. ubi vellent, experirentur, quanto 7
fortior dolor in libertate sua vindicanda quam cupiditas
in iniusta dominatione esset. de bello Sabino eos referre, 8
tamquam maius ullum populo Romano bellum sit quam cum
iis, qui legum ferendarum causa creati nihil iuris in civitate
reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissi-
tudinem imperitandi, quod unum exaequandae sit libertatis,
sustulerint, qui privati fasces et regium imperium habeant.

9 fuisse regibus exactis patricios magistratus, creatos postea
post secessionem plebis plebeios: cuius illi partis essent,
rogitare. populares? quid enim eos per populum egisse?
optimates? qui anno iam prope senatum non habuerint,
10 nunc ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? ne
nimium in metu alieno spei ponerent; graviora quae patiantur
videri iam hominibus, quam quae metuant.

1 XL. Haec vociferante Horatio cum decemviri nec irae
nec ignoscendi modum reperirent nec, quo evasura res
2 esset, cernerent, C. Claudii, qui patruus Appii decemviri
erat, oratio fuit precibus quam iurgio similior, orantis per
sui fratris parentisque eius manes, ut civilis potius societatis,
3 in qua natus esset, quam foederis nefarie icti cum conlegis
meminisset. multo id magis se illius causa orare quam rei
4 publicae; quippe rem publicam, si a volentibus nequeat,
ab invitis ius expetituram; sed ex magno certamine magnas
5 excitari ferme iras; earum eventum se horrere. cum aliud,
praeterquam de quo rettulissent, decemviri dicere pro-
hiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. sententiam
6 igitur peregit nullum placere senatus consultum fieri, omnes-
que ita accipiebant, privatos eos a Claudio iudicatos;
7 multique ex consularibus verbo adsensi sunt. alia sententia,
asperior in speciem, vim minorem aliquanto habuit, quae
patricios coire ad prodendum interregem iubebat. censendo
enim quodcumque, magistratus esse, qui senatum haberent,
iudicabant, quos privatos fecerat auctor nullius senatus
8 consulti faciendi. ita labente iam causa decemvirorum L. Cor-
nelius Maluginensis, M. Corneli decemviri frater, cum ex
consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus
esset, simulando curam belli fratrem conlegasque eius
9 tuebatur, quonam fato incidisset, mirari se dictitans, ut
decemviros, qui decemviratum petissent, aut soli aut hi
10 maxime oppugnarent; aut quid ita, cum per tot menses
vacua civitate nemo, iustine magistratus summae rerum
praeessent, controversiam fecerit, nunc demum, cum hostes
prope ad portas sint, civiles discordias serant, nisi quod in
11 turbido minus perspicuum fore putent, quid agatur. ceterum
— nec enim maiore cura occupatis animis verum esse
praeiudicium rei tantae fieri — sibi placere de eo, quod
Valerius Horatiusque ante idus Maias decemviros abisse
magistratu insimulent, bellis, quae immineant, perfectis, re
12 publica in tranquillum redacta, senatu disceptante agi, et

iam nunc ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quae
decemviris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi
rationem reddendam esse, utrum in unum annum creati
sint, an donec leges, quae deessent, perferrentur. in prae- 13
sentia omnia praeter bellum omitti placere; cuius si falso
famam vulgatam vanaque non nuntios solum, sed Tuscula-
norum etiam legatos attulisse putent, speculatores mittendos
censere, qui certius explorata referant; sin fides et nuntiis 14
et legatis habeatur, dilectum primo quoque tempore haberi
et decemviros quo cuique eorum videatur exercitus ducere,
nec rem aliam praeverti.

XLI. In hanc sententiam ut discederetur, iuniores 1
patrum evincebant. ferocioresque iterum coorti Valerius
Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere:
dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat;
neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse
obstare, neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse.
tum Appius, iam prope esse ratus, ut, ni violentiae eorum 2
pari resisteretur audacia, victum imperium esset, „non erit 3
melius“ inquit, „nisi de quo consulimus, vocem misisse“ et
ad Valerium negantem se privato reticere, lictorem accedere
iussit. iam Quiritium fidem implorante Valerio a curiae 4
limine, L. Cornelius conplexus Appium non cui simulabat
consulendo diremit certamen; factaque per Cornelium Valerio
dicendi gratia, quae vellet, cum libertas non ultra vocem
excessisset, decemviri propositum tenuere. consulares quo- 5
que ac seniores ab residuo tribuniciae potestatis odio, cuius
desiderium plebi multo acrius quam consularis imperii
rebantur esse, prope malebant postmodo ipsos decemviros
voluntate abire magistratu quam invidia eorum exsurgere
rursus plebem; si leniter ducta res sine populari strepitu 6
ad consules redisset, aut bellis interpositis aut moderatione
consulum in imperiis exercendis posse in oblivionem tribu-
norum plebem adduci.

Silentio patrum edicitur dilectus. iuniores, cum sine 7
provocatione imperium esset, ad nomina respondent. legio-
nibus scriptis inter se decemviri comparabant, quos ire ad
bellum, quos praeesse exercitibus oporteret. principes inter 8
decemviros erant Q. Fabius et Ap. Claudius. bellum domi
maius quam foris apparebat. Appii violentiam aptiorem rati
ad conprimendos urbanos motus; in Fabio minus in bono
constans quam navum in malitia ingenium esse. hunc enim 9

virum, egregium olim domi militiaeque, decemviratus con-
legaeque ita mutaverant, ut Appii quam sui similis mallet
esse. huic bellum in Sabinis, M'. Rabuleio et Q. Poetilio
additis conlegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus
cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duillio et M. Sergio.
Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam
aequo omnium decemvirorum imperio decernunt.
1 XLII. Nihilo militiae quam domi melius res publica
2 administrata est. illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio
essent civibus, fecerant; alia omnis penes milites noxia erat,
qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere
usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus
3 patiebantur. fusi et ab Sabinis ad Eretum et in Algido ab
Aequis exercitus erant. ab Ereto per silentium noctis pro-
fugi propius urbem inter Fidenas Crustumeriamque loco
4 edito castra communierant; persecutis hostibus nusquam se
aequo certamini committentes natura loci ac vallo, non
5 virtute aut armis tutabantur. maius flagitium in Algido,
maior etiam clades accepta; castra quoque amissa erant,
exutusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide
misericordiaque victurus hospitum, quae tamen non fefel-
6 lerunt, contulerat. Romam tanti erant terrores allati, ut
posito iam decemvirali odio patres vigilias in urbe habendas
censerent, omnes, qui per aetatem arma ferre possent,
custodire moenia ac pro portis stationes agere iuberent,
7 arma Tusculum ac supplementum decernerent decemvirosque
ab arce Tusculi digressos in castris militem habere; castra
alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri belloque ultro
inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandae.
1 XLIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda
2 facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium in
Sabinis, per invidiam decemviralem tribunorum creandorum
secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus
occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum
3 mittunt. datur negotium militibus, quos miserant expeditionis
eius comites, ut eum opportuno adorti loco interficerent.
4 haud inultum interfecere; nam circa repugnantem aliquot
insidiatores cecidere, cum ipse se praevalidus pari viribus
5 animo circumventus tutaretur. nuntiant in castra ceteri
praecipitatum in insidias esse; Siccium egregie pugnantem
6 militesque quosdam cum eo amissos. primo fides nuntian-
tibus fuit; profecta deinde cohors ad sepeliendos qui ceci-

derant decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum
ibi corpus Sicciumque in medio iacentem armatum omnibus
in eum versis corporibus videre, hostium neque corpus
ullum nec vestigia abeuntium, profecto ab suis interfectum
memorantes rettulere corpus. invidiaeque plena castra erant, 7
et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri
funus militare ei publica inpensa facere maturassent. sepultus
ingenti militum maestitia, pessima decemvirorum in vulgus
fama est.

XLIV. Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum, 1
haud minus foedo eventu, quam quod per facinus in Lucre-
tiam commissum urbe regnoque Tarquinios expulerat, ut non
finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam
eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis 2
plebeiae libido cepit. pater virginis, L. Verginius, honestum
ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiae-
que. perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur.
desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro 3
causa plebis expertae virtutis. hanc virginem adultam, 4
forma excellentem Appius amore amens pretio ac spe per-
licere adortus, postquam omnia pudore saepta animadvertit,
ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio 5
clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem adsereret
neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias,
quod pater puellae abesset, locum iniuriae esse ratus.
virgini venienti in forum — ibi namque in tabernis litte- 6
rarum ludi erant — minister decemviri libidinis manum
iniecit serva sua natam servamque appellans; sequi iubebat:
cunctantem vi abstracturum. pavida puella stupente ad 7
clamorem nutricis fidem Quiritium implorantis fit concursus.
Verginii patris sponsique Icilii populare nomen celebratur.
notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat.
iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse multitudine 8
concitata ait; se iure grassari, non vi. vocat puellam in ius.
auctoribus iis, qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal Appii 9
perventum est. notam iudici fabulam petitor, quippe apud
ipsum auctorem argumenti, peragit; puellam domi suae
natam furtoque inde in domum Verginii translatam suppo-
sitam ei esse; id se indicio compertum adferre probatu- 10
rumque vel ipso Verginio iudice, ad quem maior pars
iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi ancillam
aequum esse. advocati puellae, cum Verginium rei publicae 11

causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si nuntiatum ei
12 sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant,
ut rem integram in patris adventum differat, lege ab ipso
lata vindicias det secundum libertatem neu patiatur virginem
adultam famae prius quam libertatis periculum adire.

1 XLV. Appius decreto praefatur: quam libertati faverit,
eam ipsam legem declarare, quam Verginii amici postula-
2 tioni suae praetendant; ceterum ita in ea firmum libertati
fore praesidium, si nec causis nec personis variet; in iis
enim, qui adserantur in libertatem, quia quivis lege agere
possit, id iuris esse; in ea, quae in patris manu sit, neminem
3 esse alium, cui dominus possessione cedat; placere itaque
patrem arcessi, interea iuris sui iacturam adsertorem non
facere, quin ducat puellam sistendamque in adventum eius,
4 qui pater dicatur, promittat. adversus iniuriam decreti cum
multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare
auderet, P. Numitorius, puellae avus, et sponsus Icilius
5 interveniunt; dataque inter turbam via, cum multitudo Icilii
maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor de-
6 cresse ait vociferantemque Icilium submovet. placidum quoque
ingenium tam atrox iniuria accendisset. „ferro hinc tibi
submovendus sum, Appi," inquit, „ut tacitum feras, quod
celari vis. virginem ego hanc sum ducturus nuptamque
7 pudicam habiturus. proinde omnes conlegarum quoque
lictores convoca; expediri virgas et secures iube; non
8 manebit extra domum patris sponsa Icilii. non, si tribuni-
cium auxilium et provocationem plebi Romanae, duas arces
libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque nostros
9 coniugesque regnum vestrae libidini datum est. saevite in
tergum et in cervices nostras; pudicitia saltem in tuto sit.
huic si vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa,
Verginius militum pro unica filia, omnes deorum hominum-
que implorabimus fidem, neque tu istud umquam decretum
10 sine caede nostra referes. postulo, Appi, etiam atque etiam
11 consideres, quo progrediare. Verginius viderit de filia, ubi
venerit, quid agat; hoc tantum sciat, sibi, si huius vindiciis
cesserit, condicionem filiae quaerendam esse. me vindicantem
sponsam in libertatem vita citius deseret quam fides."

1 XLVI. Concitata multitudo erat certamenque instare
videbatur. lictores Icilium circumsteterant; nec ultra minas
2 tamen processum est, cum Appius non Verginiam defendi
ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc

spirantem locum seditionis quaerere diceret. non praebi- 3
turum se illi eo die materiam; sed ut iam sciret non id
petulantiae suae, sed Verginio absenti et patrio nomini et
libertati datum, ius eo die se non dicturum neque decretum
interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut decederet
iure suo vindicarique puellam in posterum diem pateretur;
quod nisi pater postero die adfuisset, denuntiare se 4
Icilio similibusque Icilii, neque legi suae latorem neque
decemviro constantiam defore. nec se utique conlegarum
lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores;
contentum se suis lictoribus fore. cum dilatum tempus 5
iniuriae esset, secessissentque advocati puellae, placuit omnium
primum fratrem Icilii filiumque Numitorii, inpigros iuvenes,
pergere inde recta ad portam, et, quantum accelerari posset,
Verginium acciri e castris: in eo verti puellae salutem, si 6
postero die vindex iniuriae ad tempus praesto esset. iussi
pergunt citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. cum 7
instaret adsertor puellae, ut vindicaret sponsoresque daret,
atque id ipsum agi diceret Icilius sedulo tempus terens,
dum praeciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere
undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum
Icilio ostendere. atque ille lacrimabundus „gratum est“ 8
inquit; „crastina die vestra opera utar, sponsorum nunc satis
est“. ita vindicatur Verginia spondentibus propinquis. Appius 9
paulisper moratus, ne eius rei causa sedisse videretur, post-
quam omissis rebus aliis prae cura unius nemo adibat,
domum se recepit conlegisque in castra scribit, ne Verginio
commeatum dent atque etiam in custodia habeant. inprobum 10
consilium serum, ut debuit, fuit, et iam commeatu sumpto
profectus Verginius prima vigilia erat, cum postero die mane
de retinendo eo nequiquam litterae redduntur.

XLVII. At in urbe prima luce cum civitas in foro 1
expectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum
obsoleta veste comitantibus aliquot matronis cum ingenti
advocatione in forum deducit. circumire ibi et prensare 2
homines coepit et non orare solum precariam opem, sed
pro debita petere: se pro liberis eorum ac coniugibus cotidie
in acie stare, nec alium virum esse, cuius strenue ac for-
titer facta in bello plura memorari possent; quid prodesse,
si incolumi urbe, quae capta ultima timeantur, liberis suis
sint patienda? haec prope contionabundus circumibat homines. 3
similia his ab Icilio iactabantur. comitatus muliebris plus 4

tacito fletu quam ulla vox movebat. adversus quae omnia
obstinato animo Appius — tanta vis amentiae verius quam
amoris mentem turbaverat — in tribunal escendit, et ultro
querente pauca petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem
dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret
aut Verginio respondendi daretur locus, Appius interfatur.
5 quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem verum
auctores antiqui tradiderint; quia nusquam ullum in tanta
foeditate decreti veri similem invenio, id, quod constat,
nudum videtur proponendum, decresse vindicias secundum
6 servitutem. primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis
defixit; silentium inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M.
Claudius circumstantibus matronis iret ad prendendam vir-
ginem, lamentabilisque eum mulierum conploratio excepisset,
7 Verginius intentans in Appium manus „Icilio" inquit, „Appi,
non tibi filiam despondi et ad nuptiarum honorem, non ad
amiculae dedecus educavi. passurine haec isti sint, nescio;
8 non spero esse passuros illos, qui arma habent". cum repel-
leretur adsertor virginis a globo mulierum circumstantiumque
advocatorum, silentium factum per praeconem.

1 XLVIII. Decemvir, alienato ad libidinem animo, negat
ex hesterno tantum convicio Icilii violentiaque Verginii,
cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque
indiciis compertum se habere nocte tota coetus in urbe
2 factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud inscium
eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quem-
quam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro
3 maiestate imperii coerceret. „proinde quiesse erit melius"
inquit; „i, lictor, submove turbam et da viam domino ad
prendendum mancipium". cum haec intonuisset plenus irae,
multitudo ipsa se sua sponte dimovit, desertaque praeda
4 iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii
vidit, „quaeso" inquit, „Appi, primum ignosce patrio dolori,
si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic
coram virgine nutricem percunctari, quid hoc rei sit, ut, si
falso pater dictus sum, aequiore hinc animo discedam".
5 data venia seducit filiam ac nutricem prope Cloacinae ad
tabernas, quibus nunc novis est nomen, atque ibi ab lanio
cultro arrepto „hoc te uno quo possum" ait „modo, filia,
in libertatem vindico". pectus deinde puellae transfigit re-
spectansque ad tribunal „te" inquit, „Appi, tuumque caput
6 sanguine hoc consecro". clamore ad tam atrox facinus orto

excitus Appius conprendi Verginium iubet. ille ferro qua-
cumque ibat viam facere, donec multitudine etiam prose-
quentium tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque 7
exsangue corpus sublatum ostentant populo; scelus Appii,
puellae infelicem formam, necessitatem patris deplorant.
sequentes clamitant matronae, eamne liberorum procrean- 8
dorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse?, cetera,
quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior inbecillo
animo, eo miserabilia magis querentibus subicit. virorum et 8
maxime Icilii vox tota tribuniciae potestatis ac provoca-
tionis ad populum ereptae publicarumque indignationum erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, 1
partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius 2
nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, postremo,
cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum
agmine patriciorum iuvenum per turbam vadens in vincula
duci iubet. iam circa Icilium non solum multitudo, sed duces 3
quoque multitudinis erant, L. Valerius et M. Horatius, qui
repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium
aiebant; si vim adferre conaretur, ibi quoque haud impares
fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor 4
decemviri invadit; franguntur a multitudine fasces. in con-
tionem Appius escendit; sequuntur Horatius Valeriusque.
eos contio audit; decemviro obstrepitur. iam pro imperio 5
Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum fractis
animis Appius vitae metuens in domum se propinquam foro
insciis adversariis capite obvoluto recipit. Sp. Oppius, ut 6
auxilio conlegae esset, in forum ex altera parte inrumpit.
videt imperium vi victum. agitatus deinde consiliis atque
ex omni parte adsentiendo multis auctoribus trepidaverat;
senatum postremo vocari iussit. ea res, quod magnae parti 7
patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per
senatum finiendae potestatis eius multitudinem sedavit. se- 8
natus nec plebem inritandam censuit et multo magis pro-
videndum, ne quid Verginii adventus in exercitu motus
faceret.

L. Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum 1
in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope
ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem, quam 2
reliquerat in urbe, motum excivit. nam praeterquam quod 3
agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab
urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, con-

spectus est, strictum etiam telum respersusque ipse cruore
tota in se castra convertit. et togae multifariam in castris
visae maioris aliquanto, quam erat, speciem urbanae multi-
4 tudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset, flens diu vocem
non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium
turba constitit ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta
5 erant, exposuit. supinas deinde tendens manus commilitones
appellans orabat, ne, quod scelus Ap. Claudii esset, sibi
attribuerent neu se ut parricidam liberum aversarentur.
6 sibi vitam filiae sua cariorem fuisse, si liberae ac pudicae
vivere licitum fuisset; cum velut servam rapi videret,
morte amitti melius ratum quam contumelia liberos,
7 misericordia se in speciem crudelitatis lapsum. nec se super-
stitem filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis
eius in auxilio commilitonum habuisset. illis quoque enim
filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem
Ap. Claudii extinctam esse, sed quo inpunitior sit, eo
8 effrenatiorem fore. aliena calamitate documentum datum
illis cavendae similis iniuriae. quod ad se attineat, uxorem
sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura
9 fuerit, miseram, sed honestam mortem occubuisse; non esse
iam Appii libidini locum in domo sua; ab alia violentia
eius eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindi-
10 caverit filiae; ceteri sibi ac liberis suis consulerent. haec
Verginio vociferanti succlamabat multitudo nec illius dolori
nec suae libertati se defuturos. et immixti turbae militum
togati eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam
audita indigniora potuerint videri, simul profligatam iam
11 rem nuntiando Romae esse, insecutique, qui Appium prope
interemptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad
arma conclamaretur, vellerentque signa et Romam profici-
12 scerentur. decemviri, simul iis, quae videbant, iisque quae
acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem
castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leniter agenti-
bus responsum non redditur; imperium si quis inhiberet,
13 et viros et armatos se esse respondetur. eunt agmine ad
urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat, plebem
ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis ad-
14 hortantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum Sp.
Oppius habet. nihil placet aspere agi: quippe ab ipsis
15 datum locum seditioni esse. mittuntur tres legati consulares
Sp. Tarpeius, C. Iulius, P. Sulpicius, qui quaererent senatus

verbis, cuius iussu castra deseruissent, aut quid sibi vellent,
qui armati Aventinum obsedissent belloque averso ab hosti-
bus patriam suam cepissent. non defuit, quod responderetur; 16
deerat, qui daret responsum nullodum certo duce nec satis
audentibus singulis invidiae se offerre. id modo a multitu-
dine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad
se mitterent: iis se daturos responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius in re 1
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite
multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter,
fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse.
placere decem creari, qui summae rei praeessent, militarique 2
honore tribunos militum appellari. cum ad eum ipsum 3
primum is honos deferretur, „melioribus meis vestrisque
rebus reservate“ inquit „ista de me iudicia; nec mihi filia 4
inulta honorem ullum iucundum esse patitur, nec in per-
turbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi
invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo minor ex privato 5
capietur“. ita decem numero tribunos militares creant. 6

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auctore 7
Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est non
minore motu animorum Siccii caedis memoria renovata,
quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem
petita accenderat. Icilius, ubi audivit tribunos militum in 8
Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogativam
urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur,
peritus rerum popularium imminensque ei potestati et ipse, 9
priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem numerum
ab suis creandum curat. porta Collina urbem intravere sub 10
signis mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. ibi con-
iuncti alteri exercitui viginti tribunis militum negotium
dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae
rerum praeessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie 11
esset, iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Siccii 12
caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae
obiciebantur. placebat Valerium Horatiumque ire in Aven-
tinum. illi negabant se aliter ituros, quam si decemviri
deponerent insignia magistratus eius, quo anno iam ante
abissent. decemviri querentes se in ordinem cogi, non ante 13
quam perlatis legibus, quarum causa creati essent, deposi-
turos imperium se aiebant.

1 LII. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat,
certior facta plebs contentionibus adsiduis nihil transigi, in
Sacrum montem ex Aventino transit adfirmante Duillio non
2 prius, quam deseri urbem videant, curam in animos patrum
descensuram; admoniturum Sacrum montem constantiae
plebis, scituros, quam sine restituta potestate tribunicia
3 redigi in concordiam res nequeant. via Nomentana, cui tum
Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte Sacro loca-
vere modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
4 retractante. prosequuntur coniuges liberique, cuinam se
relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas
sancta esset, miserabiliter rogitantes.

5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in
foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in
senatum patribus desertum apparuisset forum, plures iam
6 quam Horatius ac Valerius vociferabantur: „quid expec-
tabitis, patres conscripti? si decemviri finem pertinaciae
non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? quod
autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis?
7 tectis ac parietibus iura dicturi estis? non pudet lictorum
vestrorum maiorem prope numerum in foro conspici quam
togatorum aliorum? quid, si hostes ad urbem veniant,
facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione
8 moveamur, armata veniat? occasune urbis vultis finire im-
perium? atqui aut plebs non est habenda, aut habendi
sunt tribuni plebis. nos citius caruerimus patriciis magistra-
9 tibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam potestatem
eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel capti
ferant desiderium, cum praesertim nec nos temperemus im-
10 periis, quominus illi auxilii egeant.“ cum haec ex omni
parte iactarentur, victi consensu decemviri futuros se,
11 quando ita videatur, in potestate patrum adfirmant. id
modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur,
nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem adsuefaciant.

1 LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem con-
dicionibus quibus videretur revocandam componendasque
res decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis prae-
2 cavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in castra
accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus initio
3 et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae. Icilius
pro multitudine verba facit. idem, cum de condicionibus

ageretur, quaerentibus legatis, quae postulata plebis essent,
composito iam ante adventum legatorum consilio ea postu-
lavit, ut appareret in aequitate rerum plus quam in armis
reponi spei. potestatem enim tribuniciam provocationemque 4
repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis
fuerant, et ne cui fraudi esset concisse milites aut plebem
ad repetendam per secessionem libertatem. de decemvirorum 5
modo supplicio atrox postulatum fuit: dedi quippe eos
aequum censebant vivosque igni concrematuros minabantur.
legati ad ea: „quae consilii fuerunt, adeo aequa postulastis, 6
ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea praesidia
petitis, non licentiae ad inpugnandos alios. irae vestrae 7
magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui
crudelitatis odio in crudelitatem ruitis et prius paene, quam
ipsi liberi sitis, dominari iam in adversarios vultis. num- 8
quamne quiescet civitas nostra a suppliciis aut patrum in
plebem Romanam aut plebis in patres? scuto vobis magis 9
quam gladio opus est. satis superque humilis est, qui iure
aequo in civitate vivit nec inferendo iniuriam nec patiendo.
etiam si quando metuendos vos praebituri estis, cum reci- 10
peratis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos
erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa
erit statuetis; nunc libertatem repeti satis est.“

LIV. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox 1
redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum 2
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando-
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
fieret, haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et 3
invidia praecipua, odium in se aliorum suo in eos metiens
odio „haud ignaro“ inquit „imminet fortuna. video, donec 4
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
quominus decemviratu abeam.“ factum senatus consultum, 5
ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdi-
carent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet,
et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.

His senatus consultis perfectis dimisso senatu decem- 6
viri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu in-
genti hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quid- 7
quid in urbe hominum supererat prosequitur. huic multi-
tudini laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur
libertatem concordiamque civitati restitutam. legati pro 8

contione: „quod bonum, faustum felixque sit vobis reique
publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberosque
vestros; sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager in
tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus,
eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia incohastis
libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit pon-
10 tifex maximus, qui comitia habeat.“ ingens adsensus ala-
critasque cuncta adprobantium fuit. convellunt inde signa
profectique Romam certant cum obviis gaudio. armati per
11 urbem silentio in Aventinum perveniunt. ibi extemplo pon-
tifice maximo comitia habente tribunos plebis creaverunt,
omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et P. Numi-
torium, avunculum Verginii, auctores secessionis, tum C.
12 Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis
creatum in Sacro monte proditum memoriae est, et M.
Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos
gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat.
13 spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pom-
14 ponius, C. Apronius, Ap. Villius, C. Oppius. tribunatu
inito L. Icilius extemplo plebem rogavit, et plebs scivit,
15 ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. confestim
de consulibus creandis cum provocatione M. Duillius roga-
tionem pertulit. ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis
acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

1 LV. Per interregem deinde consules creati L. Valerius,
M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. quorum
consulatus popularis sine ulla patrum iniuria nec sine offen-
2 sione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis
3 decedere opibus credebant. omnium primum, cum velut in
controverso iure esset, tenerenturne patres plebiscitis, legem
centuriatis comitiis tulere, ut, quod tributim plebes iussisset,
populum teneret; qua lege tribuniciis rogationibus telum
4 acerrimum datum est. aliam deinde consularem legem de
provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali
potestate eversam, non restituunt modo, sed etiam in po-
5 sterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum
magistratum sine provocatione crearet; qui creasset, eum
ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae
6 haberetur. et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio
auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacro-
sancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat,

relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis reno-
varunt, et cum religione inviolatos eos tum lege etiam 7
fecerunt sanciendo, ut, qui tribunis plebis, aedilibus, iudi-
cibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset,
familia ad aedem Cereris, Liberi Liberaeque venum iret.
hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum 8
esse, sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, Iovi sacrum
sanciri; itaque aedilem prendi ducique a maioribus magi- 9
stratibus, quod, etsi non iure fiat — noceri enim ei, cui
hac lege non liceat —, tamen argumentum esse non haberi
pro sacrosancto aedilem; tribunos vetere iure iurando 10
plebis, cum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos
esse. fuere, qui interpretarentur eadem hac Horatia lege 11
consulibus quoque et praetoribus, quia eisdem auspiciis
quibus consules crearentur, cautum esse; iudicem enim con-
sulem appellari. quae refellitur interpretatio, quod iis tem- 12
poribus nondum consulem iudicem, sed praetorem appellari
mos fuerit. hae consulares leges fuere. institutum etiam ab 13
iisdem consulibus, ut senatus consulta in aedem Cereris ad
aediles plebis deferrentur, quae antea arbitrio consulum
supprimebantur vitiabanturque. M. Duillius deinde tribunus 14
plebis plebem rogavit plebesque scivit, qui plebem sine
tribunis reliquisset quique magistratum sine provocatione
creasset, tergo ac capite puniretur. haec omnia ut invitis, 15
ita non adversantibus patriciis transacta, quia nondum in
quemquam unum saeviebatur.

De rogationibus a Canuleio promulgatis, de tribunis militum consulari potestate et de censoribus. IV, 1—9.

I. T. Quinctium Capitolinum et Agrippam Furium, qui 1
consules fuerunt anno trecentesimo octavo, quam urbs Roma
condita erat, secuti sunt M. Genucius et C. Curtius consules.
fuit annus domi forisque infestus. nam anni principio et de
conubio patrum et plebis C. Canuleius tribunus plebis
rogationem promulgavit, qua contaminari sanguinem suum 2
patres confundique iura gentium rebantur, et mentio primo
sensim inlata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem
liceret fieri, eo processit deinde, ut rogationem novem
tribuni promulgarent, ut populo potestas esset, seu de plebe
seu *de patribus vellet*, consules faciendi. id vero si fieret, a

causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si nuntiatum ei
12 sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant,
ut rem integram in patris adventum differat, lege ab ipso
lata vindicias det secundum libertatem neu patiatur virginem
adultam famae prius quam libertatis periculum adire.

1 XLV. Appius decreto praefatur: quam libertati faverit,
eam ipsam legem declarare, quam Verginii amici postula-
2 tioni suae praetendant; ceterum ita in ea firmum libertati
fore praesidium, si nec causis nec personis variet; in iis
enim, qui adserantur in libertatem, quia quivis lege agere
possit, id iuris esse; in ea, quae in patris manu sit, neminem
3 esse alium, cui dominus possessione cedat; placere itaque
patrem arcessi, interea iuris sui iacturam adsertorem non
facere, quin ducat puellam sistendamque in adventum eius,
4 qui pater dicatur, promittat. adversus iniuriam decreti cum
multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare
auderet, P. Numitorius, puellae avus, et sponsus Icilius
5 interveniunt; dataque inter turbam via, cum multitudo Icilii
maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor de-
6 cresse ait vociferantemque Icilium submovet. placidum quoque
ingenium tam atrox iniuria accendisset. „ferro hinc tibi
submovendus sum, Appi,“ inquit, „ut tacitum feras, quod
celari vis. virginem ego hanc sum ducturus nuptamque
7 pudicam habiturus. proinde omnes conlegarum quoque
lictores convoca; expediri virgas et secures iube; non
8 manebit extra domum patris sponsa Icilii. non, si tribuni-
cium auxilium et provocationem plebi Romanae, duas arces
libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque nostros
9 coniugesque regnum vestrae libidini datum est. saevite in
tergum et in cervices nostras; pudicitia saltem in tuto sit.
huic si vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa,
Verginius militum pro unica filia, omnes deorum hominum-
que implorabimus fidem, neque tu istud umquam decretum
10 sine caede nostra referes. postulo, Appi, etiam atque etiam
11 consideres, quo progrediare. Verginius viderit de filia, ubi
venerit, quid agat; hoc tantum sciat, sibi, si huius vindiciis
cesserit, condicionem filiae quaerendam esse. me vindicantem
sponsam in libertatem vita citius deseret quam fides.“

1 XLVI. Concitata multitudo erat certamenque instare
videbatur. lictores Icilium circumsteterant; nec ultra minas
2 tamen processum est, cum Appius non Verginiam defendi
ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc

mum quemque; Canuleios igitur Iciliosque consules fore. ne 8
id Iuppiter optimus maximus sineret, regiae maiestatis im-
perium eo recidere; et se milliens morituros potius, quam
ut tantum dedecoris admitti patiantur. certum habere maiores 9
quoque, si divinassent concedendo omnia non mitiorem in
se plebem sed asperiorem alia ex aliis iniquiora postulando,
cum prima impetrasset, futuram, primo quamlibet dimica- 10
tionem subituros fuisse potius, quam eas leges sibi inponi
paterentur. quia tum concessum sit de tribunis, iterum con-
cessum esse; finem non fieri. non posse in eadem civitate 11
tribunos plebis et patres esse; aut hunc ordinem aut illum
magistratum tollendum esse, potiusque sero quam numquam
obviam eundum audaciae temeritatique. illine ut inpune 12
primo discordias serentes concitent finitima bella, deinde
adversus ea, quae concitaverint, armari civitatem defendi-
que prohibeant, et cum hostes tantum non arcessierint,
exercitus conscribi adversus hostes non patiantur, sed audeat
Canuleius in senatu proloqui se, nisi suas leges tamquam 13
victoris patres accipi sinant, dilectum haberi prohibiturum?
quid esse aliud quam minari se proditurum patriam, oppug-
nari atque capi passurum? quid eam vocem animorum non
plebi Romanae, sed Volscis et Aequis et Veientibus alla-
turam? nonne Canuleio duce se speraturos Capitolium atque 14
arcem scandere posse? ni patribus tribuni cum iure ac
maiestate adempta animos etiam eripuerint, consules paratos
esse duces prius adversus scelus civium quam adversus
hostium arma.

III. Cum maxime haec in senatu agerentur, Canuleius 1
pro legibus suis et adversus consules ita disseruit: „quanto 2
opere vos, Quirites, contemnerent patres, quam indignos
ducerent, qui una secum urbe intra eadem moenia viveretis,
saepe equidem et ante videor animadvertisse, nunc tamen
maxime, quod adeo atroces in has rogationes nostras coorti
sunt, quibus quid aliud quam admonemus cives nos eorum 3
esse et, si non easdem opes habere, eandem tamen patriam
incolere? altera conubium petimus, quod finitimis externis- 4
que dari solet — nos quidem civitatem, quae plus quam
conubium est, hostibus etiam victis dedimus —; altera 5
nihil novi ferimus, sed id, quod populi est, repetimus atque
usurpamus, ut, quibus velit, populus Romanus honores
mandet. quid tandem est, cur caelum ac terras misceant, 6
cur in me impetus modo paene in senatu sit factus, negent

tacito fletu quam ulla vox movebat. adversus quae omnia
obstinato animo Appius — tanta vis amentiae verius quam
amoris mentem turbaverat — in tribunal escendit, et ultro
querente pauca petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem
dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret
aut Verginio respondendi daretur locus, Appius interfatur.
5 quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem verum
auctores antiqui tradiderint; quia nusquam ullum in tanta
foeditate decreti veri similem invenio, id, quod constat,
nudum videtur proponendum, decresse vindicias secundum
6 servitutem. primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis
defixit; silentium inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M.
Claudius circumstantibus matronis iret ad prendendam vir-
ginem, lamentabilisque eum mulierum conploratio excepisset,
7 Verginius intentans in Appium manus „Icilio“ inquit, „Appi,
non tibi filiam despondi et ad nuptiarum honorem, non ad
amiculae dedecus educavi. passurine haec isti sint, nescio;
8 non spero esse passuros illos, qui arma habent“. cum repel-
leretur adsertor virginis a globo mulierum circumstantiumque
advocatorum, silentium factum per praeconem.

1 XLVIII. Decemvir, alienato ad libidinem animo, negat
ex hesterno tantum convicio Icilii violentiaque Verginii,
cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque
indiciis compertum se habere nocte tota coetus in urbe
2 factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud inscium
eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quem-
quam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro
3 maiestate imperii coerceret. „proinde quiesse erit melius“
inquit; „i, lictor, submove turbam et da viam domino ad
prendendum mancipium“. cum haec intonuisset plenus irae,
multitudo ipsa se sua sponte dimovit, desertaque praeda
4 iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii
vidit, „quaeso“ inquit, „Appi, primum ignosce patrio dolori,
si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic
coram virgine nutricem percunctari, quid hoc rei sit, ut, si
falso pater dictus sum, aequiore hinc animo discedam“.
5 data venia seducit filiam ac nutricem prope Cloacinae ad
tabernas, quibus nunc novis est nomen, atque ibi ab lanio
cultro arrepto „hoc te uno quo possum“ ait „modo, filia,
in libertatem vindico“. pectus deinde puellae transfigit re-
spectansque ad tribunal „te“ inquit, „Appi, tuumque caput
6 sanguine hoc consecro“. clamore ad tam atrox facinus orto

quod nondum est factum — multa enim nondum sunt facta
in novo populo —, ea, ne si utilia quidem sint, fieri opor-
tet? pontifices, augures Romulo regnante nulli erant: ab 2
Numa Pompilio creati sunt. census in civitate et discriptio
centuriarum classiumque non erat: ab Ser. Tullio est facta.
consules numquam fuerant: regibus exactis creati sunt. dic- 3
tatoris nec imperium nec nomen fuerat: apud patres esse
coepit. tribuni plebi, aediles, quaestores nulli erant: institu-
tum est, ut fierent. decemviros legibus scribendis intra de-
cem hos annos et creavimus et e re publica sustulimus.
quis dubitat, quin in aeternum urbe condita, in immensum 4
crescente nova imperia, sacerdotia, iura gentium hominum-
que instituantur? hoc ipsum, ne conubium patribus cum 5
plebe esset, non decemviri tulerunt paucis his annis pessimo
publico cum summa iniuria plebis? an esse ulla maior aut
insignitior contumelia potest, quam partem civitatis velut
contaminatam indignam conubio haberi? quid est aliud quam 6
exilium intra eadem moenia, quam relegationem pati? ne
adfinitatibus, ne propinquitatibus immisceamur, cavent, ne
societur sanguis. quid? hoc si polluit nobilitatem istam 7
vestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis non
genere nec sanguine, sed per cooptationem in patres habetis,
aut ab regibus lecti aut post reges exactos iussu populi,
sinceram servare privatis consiliis non poteratis nec ducendo
ex plebe neque vestras filias sororesque ecnubere sinendo
e patribus? nemo plebeius patriciae virgini vim adferret: 8
patriciorum ista libido est; nemo invitum pactionem nupti-
alem quemquam facere coegisset. verum enim vero lege id 9
prohiberi et conubium tolli patrum ac plebis, id demum
contumeliosum plebi est. cur enim non fertis, ne sit co-
nubium divitibus ac pauperibus? quod privatorum consi- 10
liorum ubique semper fuit, ut in quam cuique feminae con-
venisset domum nuberet, ex qua pactus esset vir domo in
matrimonium duceret, id vos sub legis superbissimae vin-
cula conicitis, qua dirimatis societatem civilem, duasque ex
una civitates faciatis. cur non sancitis, ne vicinus patricio 11
sit plebeius nec eodem itinere eat, ne idem convivium ineat,
ne in foro eodem consistat? quid enim in re est aliud, si
plebeiam patricius duxerit, si patriciam plebeius? quid iuris
tandem mutatur? nempe patrem sequuntur liberi. nec, quod 12
nos ex conubio vestro petamus, quicquam est, praeterquam
ut *hominum, ut* civium numero simus, nec vos, nisi in

spectus est, strictum etiam telum respersusque ipse cruore
tota in se castra convertit. et togae multifariam in castris
visae maioris aliquanto, quam erat, speciem urbanae multi-
4 tudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset, flens diu vocem
non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium
turba constitit ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta
5 erant, exposuit. supinas deinde tendens manus commilitones
appellans orabat, ne, quod scelus Ap. Claudii esset, sibi
attribuerent neu se ut parricidam liberum aversarentur.
6 sibi vitam filiae sua cariorem fuisse, si liberae ac pudicae
vivere licitum fuisset; cum velut servam rapi videret,
morte amitti melius ratum quam contumelia liberos,
7 misericordia se in speciem crudelitatis lapsum. nec se super-
stitem filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis
eius in auxilio commilitonum habuisset. illis quoque enim
filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem
Ap. Claudii extinctam esse, sed quo inpunitior sit, eo
8 effrenatiorem fore. aliena calamitate documentum datum
illis cavendae similis iniuriae. quod ad se attineat, uxorem
sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura
9 fuerit, miseram, sed honestam mortem occubuisse; non esse
iam Appii libidini locum in domo sua; ab alia violentia
eius eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindi-
10 caverit filiae; ceteri sibi ac liberis suis consulerent. haec
Verginio vociferanti succlamabat multitudo nec illius dolori
nec suae libertati se defuturos. et immixti turbae militum
togati eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam
audita indigniora potuerint videri, simul profligatam iam
11 rem nuntiando Romae esse, insecutique, qui Appium prope
interemptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad
arma conclamaretur, vellerentque signa et Romam profici-
12 scerentur. decemviri, simul iis, quae videbant, iisque quae
acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem
castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leniter agenti-
bus responsum non redditur; imperium si quis inhiberet,
13 et viros et armatos se esse respondetur. eunt agmine ad
urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat, plebem
ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis ad-
14 hortantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum Sp.
Oppius habet. nihil placet aspere agi: quippe ab ipsis
15 datum locum seditioni esse. mittuntur tres legati consulares
Sp. Tarpeius, C. Iulius, P. Sulpicius, qui quaererent senatus

verbis, cuius iussu castra deseruissent, aut quid sibi vellent,
qui armati Aventinum obsedissent belloque averso ab hosti-
bus patriam suam cepissent. non defuit, quod responderetur; 16
deerat, qui daret responsum nullodum certo duce nec satis
audentibus singulis invidiae se offerre. id modo a multitu-
dine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad
se mitterent: iis se daturos responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius in re 1
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite
multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter,
fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse.
placere decem creari, qui summae rei praeessent, militarique 2
honore tribunos militum appellari. cum ad eum ipsum 3
primum is honos deferretur, „melioribus meis vestrisque
rebus reservate" inquit „ista de me iudicia; nec mihi filia 4
inulta honorem ullum iucundum esse patitur, nec in per-
turbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi
invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo minor ex privato 5
capietur". ita decem numero tribunos militares creant. 6

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auctore 7
Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est non
minore motu animorum Siccii caedis memoria renovata,
quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem
petita accenderat. Icilius, ubi audivit tribunos militum in 8
Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogativam
urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur,
peritus rerum popularium imminensque ei potestati et ipse, 9
priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem numerum
ab suis creandum curat. porta Collina urbem intravere sub 10
signis mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. ibi con-
iuncti alteri exercitui viginti tribunis militum negotium
dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae
rerum praeessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie 11
esset, iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Siccii 12
caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae
obiciebantur. placebat Valerium Horatiumque ire in Aven-
tinum. illi negabant se aliter ituros, quam si decemviri
deponerent insignia magistratus eius, quo anno iam ante
abissent. decemviri querentes se in ordinem cogi, non ante 13
quam perlatis legibus, quarum causa creati essent, deposi-
turos imperium se aiebant.

1 LII. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat,
certior facta plebs contentionibus adsiduis nihil transigi, in
Sacrum montem ex Aventino transit adfirmante Duillio non
2 prius, quam deseri urbem videant, curam in animos patrum
descensuram; admoniturum Sacrum montem constantiae
plebis, scituros, quam sine restituta potestate tribunicia
3 redigi in concordiam res nequeant. via Nomentana, cui tum
Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte Sacro locavere modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
4 retractante. prosequuntur coniuges liberique, cuinam se
relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas
sancta esset, miserabiliter rogitantes.
5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in
foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in
senatum patribus desertum apparuisset forum, plures iam
6 quam Horatius ac Valerius vociferabantur: „quid expectabitis, patres conscripti? si decemviri finem pertinaciae
non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? quod
autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis?
7 tectis ac parietibus iura dicturi estis? non pudet lictorum
vestrorum maiorem prope numerum in foro conspici quam
togatorum aliorum? quid, si hostes ad urbem veniant,
facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione
8 moveamur, armata veniat? occasune urbis vultis finire imperium? atqui aut plebs non est habenda, aut habendi
sunt tribuni plebis. nos citius caruerimus patriciis magistra-
9 tibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam potestatem
eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel capti
ferant desiderium, cum praesertim nec nos temperemus im-
10 periis, quominus illi auxilii egeant.“ cum haec ex omni
parte iactarentur, victi consensu decemviri futuros se,
11 quando ita videatur, in potestate patrum adfirmant. id
modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur,
nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem adsuefaciant.
1 LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem condicionibus quibus videretur revocandam componendasque
res decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis prae-
2 cavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in castra
accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus initio
3 et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae. Icilius
pro multitudine verba facit. idem, cum de condicionibus

ageretur, quaerentibus legatis, quae postulata plebis essent,
composito iam ante adventum legatorum consilio ea postu-
lavit, ut appareret in aequitate rerum plus quam in armis
reponi spei. potestatem enim tribuniciam provocationemque 4
repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis
fuerant, et ne cui fraudi esset concisse milites aut plebem
ad repetendam per secessionem libertatem. de decemvirorum 5
modo supplicio atrox postulatum fuit: dedi quippe eos
aequum censebant vivosque igni concrematuros minabantur.
legati ad ea: „quae consilii fuerunt, adeo aequa postulastis, 6
ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea praesidia
petitis, non licentiae ad inpugnandos alios. irae vestrae 7
magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui
crudelitatis odio in crudelitatem ruitis et prius paene, quam
ipsi liberi sitis, dominari iam in adversarios vultis. num- 8
quamne quiescet civitas nostra a suppliciis aut patrum in
plebem Romanam aut plebis in patres? scuto vobis magis 9
quam gladio opus est. satis superque humilis est, qui iure
aequo in civitate vivit nec inferendo iniuriam nec patiendo.
etiam si quando metuendos vos praebituri estis, cum reci- 10
peratis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos
erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa
erit statuetis; nunc libertatem repeti satis est.“

LIV. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox 1
redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum 2
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando-
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
fieret, haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et 3
invidia praecipua, odium in se aliorum suo in eos metiens
odio „haud ignaro“ inquit „imminet fortuna. video, donec 4
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
quominus decemviratu abeam.“ factum senatus consultum, 5
ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdi-
carent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet,
et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.

His senatus consultis perfectis dimisso senatu decem- 6
viri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu in-
genti hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quid- 7
quid in urbe hominum supererat prosequitur. huic multi-
tudini laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur
libertatem concordiamque civitati restitutam. legati pro 8

virum, egregium olim domi militiaeque, decemviratus con-
legaeque ita mutaverant, ut Appii quam sui similis mallet
esse. huic bellum in Sabinis, M'. Rabuleio et Q. Poetilio
additis conlegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus
cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duillio et M. Sergio.
Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam
aequo omnium decemvirorum imperio decernunt.
1 XLII. Nihilo militiae quam domi melius res publica
2 administrata est. illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio
essent civibus, fecerant; alia omnis penes milites noxia erat,
qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere
usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus
3 patiebantur. fusi et ab Sabinis ad Eretum et in Algido ab
Aequis exercitus erant. ab Ereto per silentium noctis pro-
fugi propius urbem inter Fidenas Crustumeriamque loco
4 edito castra communierant; persecutis hostibus nusquam se
aequo certamini committentes natura loci ac vallo, non
5 virtute aut armis tutabantur. maius flagitium in Algido,
maior etiam clades accepta; castra quoque amissa erant,
exutusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide
misericordiaque victurus hospitum, quae tamen non fefel-
6 lerunt, contulerat. Romam tanti erant terrores allati, ut
posito iam decemvirali odio patres vigilias in urbe habendas
censerent, omnes, qui per aetatem arma ferre possent,
custodire moenia ac pro portis stationes agere iuberent,
7 arma Tusculum ac supplementum decernerent decemvirosque
ab arce Tusculi digressos in castris militem habere; castra
alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri belloque ultro
inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandae.
1 XLIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda
2 facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium in
Sabinis, per invidiam decemviralem tribunorum creandorum
secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus
occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum
3 mittunt. datur negotium militibus, quos miserant expeditionis
eius comites, ut eum opportuno adorti loco interficerent.
4 haud inultum interfecere; nam circa repugnantem aliquot
insidiatores cecidere, cum ipse se praevalidus pari viribus
5 animo circumventus tutaretur. nuntiant in castra ceteri
praecipitatum in insidias esse; Siccium egregie pugnantem
6 militesque quosdam cum eo amissos. primo fides nuntian-
tibus fuit; profecta deinde cohors ad sepeliendos qui ceci-

derant decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum
ibi corpus Sicciumque in medio iacentem armatum omnibus
in eum versis corporibus videre, hostium neque corpus
ullum nec vestigia abeuntium, profecto ab suis interfectum
memorantes rettulere corpus. invidiaeque plena castra erant, 7
et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri
funus militare ei publica inpensa facere maturassent. sepultus
ingenti militum maestitia, pessima decemvirorum in vulgus
fama est.

XLIV. Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum, 1
haud minus foedo eventu, quam quod per facinus in Lucre-
tiam commissum urbe regnoque Tarquinios expulerat, ut non
finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam
eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis 2
plebeiae libido cepit. pater virginis, L. Verginius, honestum
ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiae-
que. perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur.
desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro 3
causa plebis expertae virtutis. hanc virginem adultam, 4
forma excellentem Appius amore amens pretio ac spe per-
licere adortus, postquam omnia pudore saepta animadvertit,
ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio 5
clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem adsereret
neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias,
quod pater puellae abesset, locum iniuriae esse ratus.
virgini venienti in forum — ibi namque in tabernis litte- 6
rarum ludi erant — minister decemviri libidinis manum
iniecit serva sua natam servamque appellans; sequi iubebat:
cunctantem vi abstracturum. pavida puella stupente ad 7
clamorem nutricis fidem Quiritium implorantis fit concursus.
Verginii patris sponsique Icilii populare nomen celebratur.
notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat.
iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse multitudine 8
concitata ait; se iure grassari, non vi. vocat puellam in ius.
auctoribus iis, qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal Appii 9
perventum est. notam iudici fabulam petitor, quippe apud
ipsum auctorem argumenti, peragit; puellam domi suae
natam furtoque inde in domum Verginii translatam suppo-
sitam ei esse; id se indicio compertum adferre probatu- 10
rumque vel ipso Verginio iudice, ad quem maior pars
iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi ancillam
aequum esse. advocati puellae, cum Verginium rei publicae 11

causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si nuntiatum ei
12 sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant,
ut rem integram in patris adventum differat, lege ab ipso
lata vindicias det secundum libertatem neu patiatur virginem
adultam famae prius quam libertatis periculum adire.
1 XLV. Appius decreto praefatur: quam libertati faverit,
eam ipsam legem declarare, quam Verginii amici postula-
2 tioni suae praetendant; ceterum ita in ea firmum libertati
fore praesidium, si nec causis nec personis variet; in iis
enim, qui adserantur in libertatem, quia quivis lege agere
possit, id iuris esse; in ea, quae in patris manu sit, neminem
3 esse alium, cui dominus possessione cedat; placere itaque
patrem arcessi, interea iuris sui iacturam adsertorem non
facere, quin ducat puellam sistendamque in adventum eius,
4 qui pater dicatur, promittat. adversus iniuriam decreti cum
multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare
auderet, P. Numitorius, puellae avus, et sponsus Icilius
5 interveniunt; dataque inter turbam via, cum multitudo Icilii
maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor de-
6 cresse ait vociferantemque Icilium submovet. placidum quoque
ingenium tam atrox iniuria accendisset. „ferro hinc tibi
submovendus sum, Appi," inquit, „ut tacitum feras, quod
celari vis. virginem ego hanc sum ducturus nuptamque
7 pudicam habiturus. proinde omnes conlegarum quoque
lictores convoca; expediri virgas et secures iube; non
8 manebit extra domum patris sponsa Icilii. non, si tribuni-
cium auxilium et provocationem plebi Romanae, duas arces
libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque nostros
9 coniugesque regnum vestrae libidini datum est. saevite in
tergum et in cervices nostras; pudicitia saltem in tuto sit.
huic si vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa,
Verginius militum pro unica filia, omnes deorum hominum-
que implorabimus fidem, neque tu istud umquam decretum
10 sine caede nostra referes. postulo, Appi, etiam atque etiam
11 consideres, quo progrediare. Verginius viderit de filia, ubi
venerit, quid agat; hoc tantum sciat, sibi, si huius vindiciis
cesserit, condicionem filiae quaerendam esse. me vindicantem
sponsam in libertatem vita citius deseret quam fides."
1 XLVI. Concitata multitudo erat certamenque instare
videbatur. lictores Icilium circumsteterant; nec ultra minas
2 tamen processum est, cum Appius non Verginiam defendi
ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc

spirantem locum seditionis quaerere diceret. non praebi- 3
turum se illi eo die materiam; sed ut iam sciret non id
petulantiae suae, sed Verginio absenti et patrio nomini et
libertati datum, ius eo die se non dicturum neque decretum
interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut decederet
iure suo vindicarique puellam in posterum diem pateretur;
quod nisi pater postero die adfuisset, denuntiare se 4
Icilio similibusque Icilii, neque legi suae latorem neque
decemviro constantiam defore. nec se utique conlegarum
lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores;
contentum se suis lictoribus fore. cum dilatum tempus 5
iniuriae esset, secessissentque advocati puellae, placuit omnium
primum fratrem Icilii filiumque Numitorii, inpigros iuvenes,
pergere inde recta ad portam, et, quantum accelerari posset,
Verginium acciri e castris: in eo verti puellae salutem, si 6
postero die vindex iniuriae ad tempus praesto esset. iussi
pergunt citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. cum 7
instaret adsertor puellae, ut vindicaret sponsoresque daret,
atque id ipsum agi diceret Icilius sedulo tempus terens,
dum praeciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere
undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum
Icilio ostendere. atque ille lacrimabundus „gratum est“ 8
inquit; „crastina die vestra opera utar, sponsorum nunc satis
est“. ita vindicatur Verginia spondentibus propinquis. Appius 9
paulisper moratus, ne eius rei causa sedisse videretur, post-
quam omissis rebus aliis prae cura unius nemo adibat,
domum se recepit conlegisque in castra scribit, ne Verginio
commeatum dent atque etiam in custodia habeant. inprobum 10
consilium serum, ut debuit, fuit, et iam commeatu sumpto
profectus Verginius prima vigilia erat, cum postero die mane
de retinendo eo nequiquam litterae redduntur.

XLVII. At in urbe prima luce cum civitas in foro 1
expectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum
obsoleta veste comitantibus aliquot matronis cum ingenti
advocatione in forum deducit. circumire ibi et prensare 2
homines coepit et non orare solum precariam opem, sed
pro debita petere: se pro liberis eorum ac coniugibus cotidie
in acie stare, nec alium virum esse, cuius strenue ac for-
titer facta in bello plura memorari possent; quid prodesse,
si incolumi urbe, quae capta ultima timeantur, liberis suis
sint patienda? haec prope contionabundus circumibat homines. 3
similia his ab Icilio iactabantur. comitatus muliebris plus 4

tacito fletu quam ulla vox movebat. adversus quae omnia
obstinato animo Appius — tanta vis amentiae verius quam
amoris mentem turbaverat — in tribunal escendit, et ultro
querente pauca petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem
dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret
aut Verginio respondendi daretur locus, Appius interfatur.
5 quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem verum
auctores antiqui tradiderint; quia nusquam ullum in tanta
foeditate decreti veri similem invenio, id, quod constat,
nudum videtur proponendum, decresse vindicias secundum
6 servitutem. primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis
defixit; silentium inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M.
Claudius circumstantibus matronis iret ad prendendam virginem, lamentabilisque eum mulierum conploratio excepisset,
7 Verginius intentans in Appium manus „Icilio“ inquit, „Appi,
non tibi filiam despondi et ad nuptiarum honorem, non ad
amiculae dedecus educavi. passurine haec isti sint, nescio;
8 non spero esse passuros illos, qui arma habent“. cum repelleretur adsertor virginis a globo mulierum circumstantiumque
advocatorum, silentium factum per praeconem.

1 XLVIII. Decemvir, alienato ad libidinem animo, negat
ex hesterno tantum convicio Icilii violentiaque Verginii,
cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque
indiciis compertum se habere nocte tota coetus in urbe
2 factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud inscium
eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro
3 maiestate imperii coerceret. „proinde quiesse erit melius“
inquit; „i, lictor, submove turbam et da viam domino ad
prendendum mancipium“. cum haec intonuisset plenus irae,
multitudo ipsa se sua sponte dimovit, desertaque praeda
4 iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii
vidit, „quaeso“ inquit, „Appi, primum ignosce patrio dolori,
si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic
coram virgine nutricem percunctari, quid hoc rei sit, ut, si
falso pater dictus sum, aequiore hinc animo discedam“.
5 data venia seducit filiam ac nutricem prope Cloacinae ad
tabernas, quibus nunc novis est nomen, atque ibi ab lanio
cultro arrepto „hoc te uno quo possum“ ait „modo, filia,
in libertatem vindico“. pectus deinde puellae transfigit respectansque ad tribunal „te“ inquit, „Appi, tuumque caput
6 sanguine hoc consecro“. clamore ad tam atrox facinus orto

excitus Appius conprendi Verginium iubet. ille ferro qua-
cumque ibat viam facere, donec multitudine etiam prose-
quentium tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque 7
exsangue corpus sublatum ostentant populo; scelus Appii,
puellae infelicem formam, necessitatem patris deplorant.
sequentes clamitant matronae, eamne liberorum procrean- 8
dorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse?, cetera,
quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior inbecillo
animo, eo miserabilia magis querentibus subicit. virorum et 8
maxime Icilii vox tota tribuniciae potestatis ac provoca-
tionis ad populum ereptae publicarumque indignationum erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, 1
partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius 2
nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, postremo,
cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum
agmine patriciorum iuvenum per turbam vadens in vincula
duci iubet. iam circa Icilium non solum multitudo, sed duces 3
quoque multitudinis erant, L. Valerius et M. Horatius, qui
repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium
aiebant; si vim adferre conaretur, ibi quoque haud impares
fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor 4
decemviri invadit; franguntur a multitudine fasces. in con-
tionem Appius escendit; sequuntur Horatius Valeriusque.
eos contio audit; decemviro obstrepitur. iam pro imperio 5
Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum fractis
animis Appius vitae metuens in domum se propinquam foro
insciis adversariis capite obvoluto recipit. Sp. Oppius, ut 6
auxilio conlegae esset, in forum ex altera parte inrumpit.
videt imperium vi victum. agitatus deinde consiliis atque
ex omni parte adsentiendo multis auctoribus trepidaverat;
senatum postremo vocari iussit. ea res, quod magnae parti 7
patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per
senatum finiendae potestatis eius multitudinem sedavit. se- 8
natus nec plebem inritandam censuit et multo magis pro-
videndum, ne quid Verginii adventus in exercitu motus
faceret.

L. Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum 1
in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope
ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem, quam 2
reliquerat in urbe, motum excivit. nam praeterquam quod 3
agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab
urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant, con-

spectus est, strictum etiam telum respersusque ipse cruore
tota in se castra convertit. et togae multifariam in castris
visae maioris aliquanto, quam erat, speciem urbanae multi-
4 tudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset, flens diu vocem
non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium
turba constitit ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta
5 erant, exposuit. supinas deinde tendens manus commilitones
appellans orabat, ne, quod scelus Ap. Claudii esset, sibi
attribuerent neu se ut parricidam liberum aversarentur.
6 sibi vitam filiae sua cariorem fuisse, si liberae ac pudicae
vivere licitum fuisset; cum velut servam rapi videret,
morte amitti melius ratum quam contumelia liberos,
7 misericordia se in speciem crudelitatis lapsum. nec se super-
stitem filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis
eius in auxilio commilitonum habuisset. illis quoque enim
filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem
Ap. Claudii extinctam esse, sed quo inpunitior sit, eo
8 effrenatiorem fore. aliena calamitate documentum datum
illis cavendae similis iniuriae. quod ad se attineat, uxorem
sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura
9 fuerit, miseram, sed honestam mortem occubuisse; non esse
iam Appii libidini locum in domo sua; ab alia violentia
eius eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindi-
10 caverit filiae; ceteri sibi ac liberis suis consulerent. haec
Verginio vociferanti succlamabat multitudo nec illius dolori
nec suae libertati se defuturos. et immixti turbae militum
togati eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam
audita indigniora potuerint videri, simul profligatam iam
11 rem nuntiando Romae esse, insecutique, qui Appium prope
interemptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad
arma conclamaretur, vellerentque signa et Romam profici-
12 scerentur. decemviri, simul iis, quae videbant, iisque quae
acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem
castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leniter agenti-
bus responsum non redditur; imperium si quis inhiberet,
13 et viros et armatos se esse respondetur. eunt agmine ad
urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat, plebem
ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis ad-
14 hortantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum Sp.
Oppius habet. nihil placet aspere agi: quippe ab ipsis
15 datum locum seditioni esse. mittuntur tres legati consulares
Sp. Tarpeius, C. Iulius, P. Sulpicius, qui quaererent senatus

verbis, cuius iussu castra deseruissent, aut quid sibi vellent,
qui armati Aventinum obsedissent belloque averso ab hosti-
bus patriam suam cepissent. non defuit, quod responderetur; 16
deerat, qui daret responsum nullodum certo duce nec satis
audentibus singulis invidiae se offerre. id modo a multitu-
dine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad
se mitterent: iis se daturos responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius in re 1
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite
multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter,
fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse.
placere decem creari, qui summae rei praeessent, militarique 2
honore tribunos militum appellari. cum ad eum ipsum 3
primum is honos deferretur, „melioribus meis vestrisque
rebus reservate“ inquit „ista de me iudicia; nec mihi filia 4
inulta honorem ullum iucundum esse patitur, nec in per-
turbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi
invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo minor ex privato 5
capietur“. ita decem numero tribunos militares creant. 6

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auctore 7
Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est non
minore motu animorum Siccii caedis memoria renovata,
quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem
petita accenderat. Icilius, ubi audivit tribunos militum in 8
Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogativam
urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur,
peritus rerum popularium imminensque ei potestati et ipse, 9
priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem numerum
ab suis creandum curat. porta Collina urbem intravere sub 10
signis mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. ibi con-
iuncti alteri exercitui viginti tribunis militum negotium
dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae
rerum praeessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie 11
esset, iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Siccii 12
caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae
obiciebantur. placebat Valerium Horatiumque ire in Aven-
tinum. illi negabant se aliter ituros, quam si decemviri
deponerent insignia magistratus eius, quo anno iam ante
abissent. decemviri querentes se in ordinem cogi, non ante 13
quam perlatis legibus, quarum causa creati essent, deposi-
turos imperium se aiebant.

1 LII. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat,
certior facta plebs contentionibus adsiduis nihil transigi, in
Sacrum montem ex Aventino transit adfirmante Duillio non
2 prius, quam deseri urbem videant, curam in animos patrum
descensuram; admoniturum Sacrum montem constantiae
plebis, scituros, quam sine restituta potestate tribunicia
3 redigi in concordiam res nequeant. via Nomentana, cui tum
Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte Sacro loca-
vere modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
4 retractante. prosequuntur coniuges liberique, cuinam se
relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas
sancta esset, miserabiliter rogitantes.
5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in
foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in
senatum patribus desertum apparuisset forum, plures iam
6 quam Horatius ac Valerius vociferabantur: „quid expec-
tabitis, patres conscripti? si decemviri finem pertinaciae
non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? quod
autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis?
7 tectis ac parietibus iura dicturi estis? non pudet lictorum
vestrorum maiorem prope numerum in foro conspici quam
togatorum aliorum? quid, si hostes ad urbem veniant,
facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione
8 moveamur, armata veniat? occasune urbis vultis finire im-
perium? atqui aut plebs non est habenda, aut habendi
sunt tribuni plebis. nos citius caruerimus patriciis magistra-
9 tibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam potestatem
eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel capti
ferant desiderium, cum praesertim nec nos temperemus im-
10 periis, quominus illi auxilii egeant.“ cum haec ex omni
parte iactarentur, victi consensu decemviri futuros se,
11 quando ita videatur, in potestate patrum adfirmant. id
modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur,
nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem adsuefaciant.
1 LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem con-
dicionibus quibus videretur revocandam componendasque
res decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis prae-
2 cavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in castra
accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus initio
3 et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae. Icilius
pro multitudine verba facit. idem, cum de condicionibus

ageretur, quaerentibus legatis, quae postulata plebis essent,
composito iam ante adventum legatorum consilio ea postulavit, ut appareret in aequitate rerum plus quam in armis
reponi spei. potestatem enim tribuniciam provocationemque 4
repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis
fuerant, et ne cui fraudi esset concisse milites aut plebem
ad repetendam per secessionem libertatem. de decemvirorum 5
modo supplicio atrox postulatum fuit: dedi quippe eos
aequum censebant vivosque igni concrematuros minabantur.
legati ad ea: „quae consilii fuerunt, adeo aequa postulastis, 6
ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea praesidia
petitis, non licentiae ad inpugnandos alios. irae vestrae 7
magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui
crudelitatis odio in crudelitatem ruitis et prius paene, quam
ipsi liberi sitis, dominari iam in adversarios vultis. num- 8
quamne quiescet civitas nostra a suppliciis aut patrum in
plebem Romanam aut plebis in patres? scuto vobis magis 9
quam gladio opus est. satis superque humilis est, qui iure
aequo in civitate vivit nec inferendo iniuriam nec patiendo.
etiam si quando metuendos vos praebituri estis, cum reci- 10
peratis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos
erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa
erit statuetis; nunc libertatem repeti satis est."

LIV. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox 1
redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum 2
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quandoquidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
fieret, haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et 3
invidia praecipua, odium in se aliorum suo in eos metiens
odio „haud ignaro" inquit „imminet fortuna. video, donec 4
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
quominus decemviratu abeam." factum senatus consultum, 5
ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet,
et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.

His senatus consultis perfectis dimisso senatu decem- 6
viri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu ingenti hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quid- 7
quid in urbe hominum supererat prosequitur. huic multitudini laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur
libertatem concordiamque civitati restitutam. legati pro 8

1 LII. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat,
certior facta plebs contentionibus adsiduis nihil transigi, in
Sacrum montem ex Aventino transit adfirmante Duillio non
2 prius, quam deseri urbem videant, curam in animos patrum
descensuram; admoniturum Sacrum montem constantiae
plebis, scituros, quam sine restituta potestate tribunicia
3 redigi in concordiam res nequeant. via Nomentana, cui tum
Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte Sacro locavere modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
4 retractante. prosequuntur coniuges liberique, cuinam se
relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas
sancta esset, miserabiliter rogitantes.
5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in
foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in
senatum patribus desertum apparuisset forum, plures iam
6 quam Horatius ac Valerius vociferabantur: „quid expectabitis, patres conscripti? si decemviri finem pertinaciae
non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? quod
autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis?
7 tectis ac parietibus iura dicturi estis? non pudet lictorum
vestrorum maiorem prope numerum in foro conspici quam
togatorum aliorum? quid, si hostes ad urbem veniant,
facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione
8 moveamur, armata veniat? occasune urbis vultis finire imperium? atqui aut plebs non est habenda, aut habendi
sunt tribuni plebis. nos citius caruerimus patriciis magistra-
9 tibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam potestatem
eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel capti
ferant desiderium, cum praesertim nec nos temperemus im-
10 periis, quominus illi auxilii egeant.“ cum haec ex omni
parte iactarentur, victi consensu decemviri futuros se,
11 quando ita videatur, in potestate patrum adfirmant. id
modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur,
nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem adsuefaciant.
1 LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem condicionibus quibus videretur revocandam componendasque
res decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis prae-
2 cavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in castra
accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus initio
3 et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae. Icilius
pro multitudine verba facit. idem, cum de condicionibus

ageretur, quaerentibus legatis, quae postulata plebis essent,
composito iam ante adventum legatorum consilio ea postu-
lavit, ut appareret in aequitate rerum plus quam in armis
reponi spei. potestatem enim tribuniciam provocationemque 4
repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis
fuerant, et ne cui fraudi esset concisse milites aut plebem
ad repetendam per secessionem libertatem. de decemvirorum 5
modo supplicio atrox postulatum fuit: dedi quippe eos
aequum censebant vivosque igni concrematuros minabantur.
legati ad ea: „quae consilii fuerunt, adeo aequa postulastis, 6
ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea praesidia
petitis, non licentiae ad inpugnandos alios. irae vestrae 7
magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui
crudelitatis odio in crudelitatem ruitis et prius paene, quam
ipsi liberi sitis, dominari iam in adversarios vultis. num- 8
quamne quiescet civitas nostra a suppliciis aut patrum in
plebem Romanam aut plebis in patres? scuto vobis magis 9
quam gladio opus est. satis superque humilis est, qui iure
aequo in civitate vivit nec inferendo iniuriam nec patiendo.
etiam si quando metuendos vos praebituri estis, cum reci- 10
peratis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos
erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa
erit statuetis; nunc libertatem repeti satis est."

LIV. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox 1
redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum 2
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando-
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
fieret, haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et 3
invidia praecipua, odium in se aliorum suo in eos metiens
odio „haud ignaro" inquit „imminet fortuna. video, donec 4
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
quominus decemviratu abeam." factum senatus consultum, 5
ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdi-
carent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet,
et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.

His senatus consultis perfectis dimisso senatu decem- 6
viri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu in-
genti hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quid- 7
quid in urbe hominum supererat prosequitur. huic multi-
tudini laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur
libertatem concordiamque civitati restitutam. legati pro 8

virum, egregium olim domi militiaeque, decemviratus con-
legaeque ita mutaverant, ut Appii quam sui similis mallet
esse. huic bellum in Sabinis, M'. Rabuleio et Q. Poetilio
additis conlegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus
cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duillio et M. Sergio.
Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam
aequo omnium decemvirorum imperio decernunt.
1 XLII. Nihilo militiae quam domi melius res publica
2 administrata est. illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio
essent civibus, fecerant; alia omnis penes milites noxia erat,
qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere
usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus
3 patiebantur. fusi et ab Sabinis ad Eretum et in Algido ab
Aequis exercitus erant. ab Ereto per silentium noctis pro-
fugi propius urbem inter Fidenas Crustumeriamque loco
4 edito castra communierant; persecutis hostibus nusquam se
aequo certamini committentes natura loci ac vallo, non
5 virtute aut armis tutabantur. maius flagitium in Algido,
maior etiam clades accepta; castra quoque amissa erant,
exutusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide
misericordiaque victurus hospitum, quae tamen non fefel-
6 lerunt, contulerat. Romam tanti erant terrores allati, ut
posito iam decemvirali odio patres vigilias in urbe habendas
censerent, omnes, qui per aetatem arma ferre possent,
custodire moenia ac pro portis stationes agere iuberent,
7 arma Tusculum ac supplementum decernerent decemvirosque
ab arce Tusculi digressos in castris militem habere; castra
alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri belloque ultro
inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandae.
1 XLIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda
2 facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium in
Sabinis, per invidiam decemviralem tribunorum creandorum
secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus
occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum
3 mittunt. datur negotium militibus, quos miserant expeditionis
eius comites, ut eum opportuno adorti loco interficerent.
4 haud inultum interfecere; nam circa repugnantem aliquot
insidiatores cecidere, cum ipse se praevalidus pari viribus
animo circumventus tutaretur. nuntiant in castra ceteri
praecipitatum in insidias esse; Siccium egregie pugnantem
militesque quosdam cum eo amissos. primo fides nuntian-
tibus fuit; profecta deinde cohors ad sepeliendos qui ceci-

derant decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum
ibi corpus Sicciumque in medio iacentem armatum omnibus
in eum versis corporibus videre, hostium neque corpus
ullum nec vestigia abeuntium, profecto ab suis interfectum
memorantes rettulere corpus. invidiaeque plena castra erant, 7
et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri
funus militare ei publica inpensa facere maturassent. sepultus
ingenti militum maestitia, pessima decemvirorum in vulgus
fama est.

XLIV. Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum, 1
haud minus foedo eventu, quam quod per facinus in Lucretiam
commissum urbe regnoque Tarquinios expulerat, ut non
finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam
eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis 2
plebeiae libido cepit. pater virginis, L. Verginius, honestum
ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiaeque.
perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur.
desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro 3
causa plebis expertae virtutis. hanc virginem adultam, 4
forma excellentem Appius amore amens pretio ac spe perlicere
adortus, postquam omnia pudore saepta animadvertit,
ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio 5
clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem adsereret
neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias,
quod pater puellae abesset, locum iniuriae esse ratus.
virgini venienti in forum — ibi namque in tabernis litte- 6
rarum ludi erant — minister decemviri libidinis manum
iniecit serva sua natam servamque appellans; sequi iubebat:
cunctantem vi abstracturum. pavida puella stupente ad 7
clamorem nutricis fidem Quiritium implorantis fit concursus.
Verginii patris sponsique Icilii populare nomen celebratur.
notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat.
iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse multitudine 8
concitata ait; se iure grassari, non vi. vocat puellam in ius.
auctoribus iis, qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal Appii 9
perventum est. notam iudici fabulam petitor, quippe apud
ipsum auctorem argumenti, peragit; puellam domi suae
natam furtoque inde in domum Verginii translatam suppo-
sitam ei esse; id se indicio compertum adferre probatu- 10
rumque vel ipso Verginio iudice, ad quem maior pars
iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi ancillam
aequum esse. advocati puellae, cum Verginium rei publicae 11

causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si nuntiatum ei
12 sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant,
ut rem integram in patris adventum differat, lege ab ipso
lata vindicias det secundum libertatem neu patiatur virginem
adultam famae prius quam libertatis periculum adire.

1 XLV. Appius decreto praefatur: quam libertati faverit,
eam ipsam legem declarare, quam Verginii amici postula-
2 tioni suae praetendant; ceterum ita in ea firmum libertati
fore praesidium, si nec causis nec personis variet; in iis
enim, qui adserantur in libertatem, quia quivis lege agere
possit, id iuris esse; in ea, quae in patris manu sit, neminem
3 esse alium, cui dominus possessione cedat; placere itaque
patrem arcessi, interea iuris sui iacturam adsertorem non
facere, quin ducat puellam sistendamque in adventum eius,
4 qui pater dicatur, promittat. adversus iniuriam decreti cum
multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare
auderet, P. Numitorius, puellae avus, et sponsus Icilius
5 interveniunt; dataque inter turbam via, cum multitudo Icilii
maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor de-
6 cresse ait vociferantemque Icilium submovet. placidum quoque
ingenium tam atrox iniuria accendisset. „ferro hinc tibi
submovendus sum, Appi,“ inquit, „ut tacitum feras, quod
celari vis. virginem ego hanc sum ducturus nuptamque
7 pudicam habiturus. proinde omnes conlegarum quoque
lictores convoca; expediri virgas et secures iube; non
8 manebit extra domum patris sponsa Icilii. non, si tribuni-
cium auxilium et provocationem plebi Romanae, duas arces
libertatis tuendae, ademistis, ideo in liberos quoque nostros
9 coniugesque regnum vestrae libidini datum est. saevite in
tergum et in cervices nostras; pudicitia saltem in tuto sit.
huic si vis adferetur, ego praesentium Quiritium pro sponsa,
Verginius militum pro unica filia, omnes deorum hominum-
que implorabimus fidem, neque tu istud umquam decretum
10 sine caede nostra referes. postulo, Appi, etiam atque etiam
11 consideres, quo progrediare. Verginius viderit de filia, ubi
venerit, quid agat; hoc tantum sciat, sibi, si huius vindiciis
cesserit, condicionem filiae quaerendam esse. me vindicantem
sponsam in libertatem vita citius deseret quam fides.“

1 XLVI. Concitata multitudo erat certamenque instare
videbatur. lictores Icilium circumsteterant; nec ultra minas
2 tamen processum est, cum Appius non Verginiam defendi
ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc

spirantem locum seditionis quaerere diceret. non praebi- 3
turum se illi eo die materiam; sed ut iam sciret non id
petulantiae suae, sed Verginio absenti et patrio nomini et
libertati datum, ius eo die se non dicturum neque decretum
interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut decederet
iure suo vindicarique puellam in posterum diem pateretur;
quod nisi pater postero die adfuisset, denuntiare se 4
Icilio similibusque Icilii, neque legi suae latorem neque
decemviro constantiam defore. nec se utique conlegarum
lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores;
contentum se suis lictoribus fore. cum dilatum tempus 5
iniuriae esset, secessissentque advocati puellae, placuit omnium
primum fratrem Icilii filiumque Numitorii, inpigros iuvenes,
pergere inde recta ad portam, et, quantum accelerari posset,
Verginium acciri e castris: in eo verti puellae salutem, si 6
postero die vindex iniuriae ad tempus praesto esset. iussi
pergunt citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. cum 7
instaret adsertor puellae, ut vindicaret sponsoresque daret,
atque id ipsum agi diceret Icilius sedulo tempus terens,
dum praeciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere
undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum
Icilio ostendere. atque ille lacrimabundus „gratum est“ 8
inquit; „crastina die vestra opera utar, sponsorum nunc satis
est“. ita vindicatur Verginia spondentibus propinquis. Appius 9
paulisper moratus, ne eius rei causa sedisse videretur, post-
quam omissis rebus aliis prae cura unius nemo adibat,
domum se recepit conlegisque in castra scribit, ne Verginio
commeatum dent atque etiam in custodia habeant. inprobum 10
consilium serum, ut debuit, fuit, et iam commeatu sumpto
profectus Verginius prima vigilia erat, cum postero die mane
de retinendo eo nequiquam litterae redduntur.

XLVII. At in urbe prima luce cum civitas in foro 1
expectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum
obsoleta veste comitantibus aliquot matronis cum ingenti
advocatione in forum deducit. circumire ibi et prensare 2
homines coepit et non orare solum precariam opem, sed
pro debita petere: se pro liberis eorum ac coniugibus cotidie
in acie stare, nec alium virum esse, cuius strenue ac for-
titer facta in bello plura memorari possent; quid prodesse,
si incolumi urbe, quae capta ultima timeantur, liberis suis
sint patienda? haec prope contionabundus circumibat homines. 3
similia his *ab Icilio iactabantur*. comitatus muliebris plus 4

tacito fletu quam ulla vox movebat. adversus quae omnia
obstinato animo Appius — tanta vis amentiae verius quam
amoris mentem turbaverat — in tribunal escendit, et ultro
querente pauca petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem
dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret
aut Verginio respondendi daretur locus, Appius interfatur.
5 quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem verum
auctores antiqui tradiderint; quia nusquam ullum in tanta
foeditate decreti veri similem invenio, id, quod constat,
nudum videtur proponendum, decresse vindicias secundum
6 servitutem. primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis
defixit; silentium inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M.
Claudius circumstantibus matronis iret ad prendendam vir-
ginem, lamentabilisque eum mulierum conploratio excepisset,
7 Verginius intentans in Appium manus „Icilio“ inquit, „Appi,
non tibi filiam despondi et ad nuptiarum honorem, non ad
amiculae dedecus educavi. passurine haec isti sint, nescio;
8 non spero esse passuros illos, qui arma habent“. cum repel-
leretur adsertor virginis a globo mulierum circumstantiumque
advocatorum, silentium factum per praeconem.

1 XLVIII. Decemvir, alienato ad libidinem animo, negat
ex hesterno tantum convicio Icilii violentiaque Verginii,
cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque
indiciis compertum se habere nocte tota coetus in urbe
2 factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud inscium
eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quem-
quam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro
3 maiestate imperii coerceret. „proinde quiesse erit melius“
inquit; „i, lictor, submove turbam et da viam domino ad
prendendum mancipium“. cum haec intonuisset plenus irae,
multitudo ipsa se sua sponte dimovit, desertaque praeda
4 iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii
vidit, „quaeso“ inquit, „Appi, primum ignosce patrio dolori,
si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic
coram virgine nutricem percunctari, quid hoc rei sit, ut, si
falso pater dictus sum, aequiore hinc animo discedam“.
5 data venia seducit filiam ac nutricem prope Cloacinae ad
tabernas, quibus nunc novis est nomen, atque ibi ab lanio
cultro arrepto „hoc te uno quo possum“ ait „modo, filia,
in libertatem vindico“. pectus deinde puellae transfigit re-
spectansque ad tribunal „te“ inquit, „Appi, tuumque caput
6 sanguine hoc consecro“. clamore ad tam atrox facinus orto

excitus Appius conprendi Verginium iubet. ille ferro qua-
cumque ibat viam facere, donec multitudine etiam prose-
quentium tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque 7
exsangue corpus sublatum ostentant populo; scelus Appii,
puellae infelicem formam, necessitatem patris deplorant.
sequentes clamitant matronae, eamne liberorum procrean- 8
dorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse?, cetera,
quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior inbecillo
animo, eo miserabilia magis querentibus subicit. virorum et 8
maxime Icilii vox tota tribuniciae potestatis ac provoca-
tionis ad populum ereptae publicarumque indignationum erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, 1
partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius 2
nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, postremo,
cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum
agmine patriciorum iuvenum per turbam vadens in vincula
duci iubet. iam circa Icilium non solum multitudo, sed duces 3
quoque multitudinis erant, L. Valerius et M. Horatius, qui
repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium
aiebant; si vim adferre conaretur, ibi quoque haud impares
fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor 4
decemviri invadit; franguntur a multitudine fasces. in con-
tionem Appius escendit; sequuntur Horatius Valeriusque.
eos contio audit; decemviro obstrepitur. iam pro imperio 5
Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum fractis
animis Appius vitae metuens in domum se propinquam foro
insciis adversariis capite obvoluto recipit. Sp. Oppius, ut 6
auxilio conlegae esset, in forum ex altera parte inrumpit.
videt imperium vi victum. agitatus deinde consiliis atque
ex omni parte adsentiendo multis auctoribus trepidaverat;
senatum postremo vocari iussit. ea res, quod magnae parti 7
patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per
senatum finiendae potestatis eius multitudinem sedavit. se- 8
natus nec plebem inritandam censuit et multo magis pro-
videndum, ne quid Verginii adventus in exercitu motus
faceret.

L. Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum 1
in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope
ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem, quam 2
reliquerat in urbe, motum excivit. nam praeterquam quod 3
agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab
urbe *indignitate rei* accensi comites ei se dederant, con-

spectus est, strictum etiam telum respersusque ipse cruore
tota in se castra convertit. et togae multifariam in castris
visae maioris aliquanto, quam erat, speciem urbanae multi-
4 tudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset, flens diu vocem
non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium
turba constitit ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta
5 erant, exposuit. supinas deinde tendens manus commilitones
appellans orabat, ne, quod scelus Ap. Claudii esset, sibi
attribuerent neu se ut parricidam liberum aversarentur.
6 sibi vitam filiae sua cariorem fuisse, si liberae ac pudicae
vivere licitum fuisset; cum velut servam rapi videret,
morte amitti melius ratum quam contumelia liberos,
7 misericordia se in speciem crudelitatis lapsum. nec se super-
stitem filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis
eius in auxilio commilitonum habuisset. illis quoque enim
filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem
Ap. Claudii extinctam esse, sed quo inpunitior sit, eo
8 effrenatiorem fore. aliena calamitate documentum datum
illis cavendae similis iniuriae. quod ad se attineat, uxorem
sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura
9 fuerit, miseram, sed honestam mortem occubuisse; non esse
iam Appii libidini locum in domo sua; ab alia violentia
eius eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindi-
10 caverit filiae; ceteri sibi ac liberis suis consulerent. haec
Verginio vociferanti succlamabat multitudo nec illius dolori
nec suae libertati se defuturos. et immixti turbae militum
togati eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam
audita indigniora potuerint videri, simul profligatam iam
11 rem nuntiando Romae esse, insecutique, qui Appium prope
interemptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad
arma conclamaretur, vellerentque signa et Romam profici-
12 scerentur. decemviri, simul iis, quae videbant, iisque quae
acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem
castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leniter agenti-
bus responsum non redditur; imperium si quis inhiberet,
13 et viros et armatos se esse respondetur. eunt agmine ad
urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat, plebem
ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis ad-
14 hortantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum Sp.
Oppius habet. nihil placet aspere agi: quippe ab ipsis
15 datum locum seditioni esse. mittuntur tres legati consulares
Sp. Tarpeius, C. Iulius, P. Sulpicius, qui quaererent senatus

verbis, cuius iussu castra deseruissent, aut quid sibi vellent,
qui armati Aventinum obsedissent belloque averso ab hosti-
bus patriam suam cepissent. non defuit, quod responderetur; 16
deerat, qui daret responsum nullodum certo duce nec satis
audentibus singulis invidiae se offerre. id modo a multitu-
dine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad
se mitterent: iis se daturos responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius in re 1
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite
multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter,
fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse.
placere decem creari, qui summae rei praeessent, militarique 2
honore tribunos militum appellari. cum ad eum ipsum 3
primum is honos deferretur, „melioribus meis vestrisque
rebus reservate“ inquit „ista de me iudicia; nec mihi filia 4
inulta honorem ullum iucundum esse patitur, nec in per-
turbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi
invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo minor ex privato 5
capietur“. ita decem numero tribunos militares creant. 6

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auctore 7
Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est non
minore motu animorum Siccii caedis memoria renovata,
quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem
petita accenderat. Icilius, ubi audivit tribunos militum in 8
Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogativam
urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur,
peritus rerum popularium imminensque ei potestati et ipse, 9
priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem numerum
ab suis creandum curat. porta Collina urbem intravere sub 10
signis mediaque urbe agmine in Aventinum pergunt. ibi con-
iuncti alteri exercitui viginti tribunis militum negotium
dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summae
rerum praeessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie 11
esset, iurgiis saepius terunt tempus quam consiliis. Siccii 12
caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae
obiciebantur. placebat Valerium Horatiumque ire in Aven-
tinum. illi negabant se aliter ituros, quam si decemviri
deponerent insignia magistratus eius, quo anno iam ante
abissent. decemviri querentes se in ordinem cogi, non ante 13
quam perlatis legibus, quarum causa creati essent, deposi-
turos imperium se aiebant.

1 LII. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat,
certior facta plebs contentionibus adsiduis nihil transigi, in
Sacrum montem ex Aventino transit adfirmante Duillio non
2 prius, quam deseri urbem videant, curam in animos patrum
descensuram; admoniturum Sacrum montem constantiae
plebis, scituros, quam sine restituta potestate tribunicia
3 redigi in concordiam res nequeant. via Nomentana, cui tum
Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte Sacro loca-
vere modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
4 retractante. prosequuntur coniuges liberique, cuinam se
relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas
sancta esset, miserabiliter rogitantes.

5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in
foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in
senatum patribus desertum apparuisset forum, plures iam
6 quam Horatius ac Valerius vociferabantur: „quid expec-
tabitis, patres conscripti? si decemviri finem pertinaciae
non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? quod
autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis?
7 tectis ac parietibus iura dicturi estis? non pudet lictorum
vestrorum maiorem prope numerum in foro conspici quam
togatorum aliorum? quid, si hostes ad urbem veniant,
facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione
8 moveamur, armata veniat? occasune urbis vultis finire im-
perium? atqui aut plebs non est habenda, aut habendi
sunt tribuni plebis. nos citius caruerimus patriciis magistra-
9 tibus quam illi plebeis. novam inexpertamque eam potestatem
eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel capti
ferant desiderium, cum praesertim nec nos temperemus im-
10 periis, quominus illi auxilii egeant.“ cum haec ex omni
parte iactarentur, victi consensu decemviri futuros se,
11 quando ita videatur, in potestate patrum adfirmant. id
modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur,
nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem adsuefaciant.

1 LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem con-
dicionibus quibus videretur revocandam componendasque
res decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis prae-
2 cavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in castra
accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus initio
3 et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae. Icilius
pro multitudine verba facit. idem, cum de condicionibus

ageretur, quaerentibus legatis, quae postulata plebis essent,
composito iam ante adventum legatorum consilio ea postu-
lavit, ut appareret in aequitate rerum plus quam in armis
reponi spei. potestatem enim tribuniciam provocationemque 4
repetebant, quae ante decemviros creatos auxilia plebis
fuerant, et ne cui fraudi esset concisse milites aut plebem
ad repetendam per secessionem libertatem. de decemvirorum 5
modo supplicio atrox postulatum fuit: dedi quippe eos
aequum censebant vivosque igni concrematuros minabantur.
legati ad ea: „quae consilii fuerunt, adeo aequa postulastis, 6
ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea praesidia
petitis, non licentiae ad inpugnandos alios. irae vestrae 7
magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui
crudelitatis odio in crudelitatem ruitis et prius paene, quam
ipsi liberi sitis, dominari iam in adversarios vultis. num- 8
quamne quiescet civitas nostra a suppliciis aut patrum in
plebem Romanam aut plebis in patres? scuto vobis magis 9
quam gladio opus est. satis superque humilis est, qui iure
aequo in civitate vivit nec inferendo iniuriam nec patiendo.
etiam si quando metuendos vos praebituri estis, cum reci- 10
peratis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos
erunt de capite nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa
erit statuetis; nunc libertatem repeti satis est.“

LIV. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox 1
redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum 2
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando-
quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
fieret, haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et 3
invidia praecipua, odium in se aliorum suo in eos metiens
odio „haud ignaro“ inquit „imminet fortuna. video, donec 4
arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
quominus decemviratu abeam.“ factum senatus consultum, 5
ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdi-
carent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet,
et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.

His senatus consultis perfectis dimisso senatu decem- 6
viri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu in-
genti hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quid- 7
quid in urbe hominum supererat prosequitur. huic multi-
tudini laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur
libertatem concordiamque civitati restitutam. legati pro 8

Discrepantia scripturae

ab editione Weissenborniana Berolinensi (lib. I. ab H. I. Muellero retract. 1885; lib. II. a Muell. retr. 1880; lib. XXI. et XXII. a Muell. retr. 1882; lib. III. a Muell. retr. 1881; lib. IV. a Muell. retr. 1882; lib. VI. 1876). Litteris W. M. Append. Appendicem criticam significavi a Muellero libris ab eo retractatis additam. Lectio, quae priore loco legitur, huius editionis est.

I. 1,1 fuerant cod. RM^2P^2 et rec. probante Madvigio] fuerunt.

1,11 stirps cod. R et rec.] stirpis.

4,2 et 4,7 Grysarium secutus sum.

6,1 scelera cod. plerique, cf. W. M. Append., p. 260] scelus.

8,5 alliciendae Edit. Ascens. 1513 Hertzio, Madvigio, Schenkelio probantibus] adiciendae.

9,9 etiam Sabinorum Madvig auctore Scheibio] iam Sabinorum.

14,7 locis circa, densis abditam virgultis, cf. quae dixi philolog. Abhandl. III, 4 sqq. et Zeitschr. f. österreich. Gymn. 1885 p. 830] locis circa densa [obsita] virgulta.

16,8 fidei cod. Einsiedl. Gronovio, Hertzio, Madvigio probantibus] fides.

19,6 desuntque dies cod. omnes] desuntque * dies.

21,4 et Fidei Rycquius] et [soli] Fidei.

24,7 audiat populus Albanus H. I. Mueller, cf. W. M. Append., p. 264] audi tu, populus Albanus.

26,1 interpunctionem, quam commendavit Madvig, secutus sum.

26,8 ita de provocatione cod. omnes, cf. Kuehnast Livian. Syntax, p. 362, Draeger histor. Syntax I^2, 629] ita [de] provocatione.

29,3 prae metu obliti cod. omnes] prae metu [obliti].

32,10 cum his cod. (= cum his verbis, cf. Heynacher Edit. lib. I. 1885, p. 58)] tum [is].

32,11 litium causa Madvig, cf. Em. Liv., p. 55] litium, causarum.

34,2 Nonnulla mutavi.

34,6 potissima Madvig duce Gronovio] potissimum.

35,3 se non Duker] [cum] se non.

38,6 munita erat Wex probante Madvigio] munierat.

39,3 videsne F U P^2 et cod. rec. probante Frigellio, cf. 17 *

etiam M. Mueller. Edit. lib. I. 1875, p. 114] viden.

$39_{,14}$ cordi est Gruter probante Madvigio] cordi esset.

$41_{,17}$ iam tum, conprensis sceleris ministris, ut vivere Frigell ex optimorum codicum scriptura] iam tum, cum conprensis sceleris ministris [ut] vivere.

$43_{,5}$ quinquaginta Sobius] [in] quinquaginta.

$43_{,7}$ his accensi I. Perizonius] [in] his accensi.

$43_{,11}$ octoginta inde primae classis centuriae peditum vocabantur Edit. vet. (Parm. 1480 et Paris. 1510), cf. quae dixi Zeitschr. für österreich. Gymn. 1885 p. 828 et Frigell. Epileg., p. 64] octoginta inde primae classis centuriae [primum peditum vocabantur].

$43_{,11}$ descenderunt Sigonius, cf. W. M. Append. p. 268] descenderent.

$45_{,16}$ Sabinus Edit. vet. (iam Parm. 1480, cf. Zeitschr. f. österreich. Gymn. 1885 p. 829) probante Madvigio] Sabinusque.

$46_{,9}$ Lucius Tarquinius Ursinus, cf. Drakenborch I, 357 et M. Mueller l. c., p. 131; 164] Arruns Tarquinius.

$48_{,3}$ necessitate iam ipsa Edit. Parm. 1480, cf. quae exposui Zeitschr. f. österreich. Gymn. 1885 p. 829] necessitate iam etiam ipsa.

$53_{,8}$ Volscosque se inde cod. omnes, cf. Frigell Epil. 70] Volscosque [se] inde.

$54_{,15}$ Gabiis R[2] et Edit. vet.] [prae Gabiis.

$54_{,16}$ sequente R et Edit. vet. Madvigio Frigellioque probantibus] sequenti.

$55_{,9}$ summam Glareanus] [quia summam.

$58_{,12}$ sq. cum Grysario scholarum usui accommodavi.

$59_{,15}$ custodibusque ad portas locatis H. I. Mueller, cf. W. M. Append., p. 271] [ad portas] custodibusque datis.

$59_{,18}$ caedes cod. multi probante Madvigio] caedis.

II, $2_{,13}$ offenderet Bauer probante Madvigio] offenderit.

$3_{,16}$ interim legati alia moliri Crevier, cf. quae dixi Zeitschr. f. österreich. Gymn. 1874, p. 828 et philolog. Abhandl. III, 8] interim legati [alii] alia moliri.

$6_{,12}$ ne se ortum ex ipsis, cf. H. I Mueller, Jahresb. d. philolog. Vereines zu Berlin 1877 p. 139 adn. et Liv. II $9_{,11}$] ne se ortum.

$7_{,16}$ inexpugnabilem fore cod. rec. Madvigio probante] inexpugnabilem fieri [fore].

$7_{,19}$ vobis spectata Gronovius] [a] vobis spectata.

$9_{,16}$ in publicum omne sumptum Madvig auctore Gronovio in publicum omni sumptu recepto.

$11_{,9}$ consurgit R. Schneider, cf. H. I. Mueller, Jahresber. d. philolog. Vereines zu Berlin 1885 p. 129] concurrit.

$11_{,9}$ in Valerium Glareanus probante Sigonio, cf. Drakenborch I, $2_{,97}$] in Lucretium.

$12_{,7}$ eumque cod. R D? (cf. Frigell Collatio cod. Liv. p. 46) et Edit. Ald., cf. W. M. Append., p. 157] eum.

$13_{,8}$ inviolatam Gruter, cf. Zeitschr. f. österreich. Gymn. 1884, p. 508] intactam inviolatamque.

$14_{,4}$ in potestate cod. P F U probante Madvigio, cf. W. M. Append., p. 158] in potestatem.

$16_{,4}$ Regillo cod. U et Edit. vet., cf. Frigell Collatio cod. Liv. p. 47 et 87] Inregillo.

$17_{,3}$ sed utrum Freudenberg] sed utrum [nomen].

$17_{,4}$ cum ira maiore bellantium scripsi, cf. Zeitschr. f. österreich. Gymn. 1874 p. 829; 1876 p. 427 et philolog. Abh. II, p. 194] cum ira maiore [bellum].

$18_{,2}$ Grysarium secutus sum.

$18_{,7}$ quia, si cod. Voss. 2 probante Madvigio] quin, si.

$21_{,4}$ secundum quos Madvig Emend. Liv., p. 72 auctore Creverio] secundum quos [dam].

$23_{,7}$ se tumultus tenet Madvig Emend. Liv., p. 72] se tumultus continet

$24_{,5}$ bello praeverti quicquam M. Hertz, cf. eius Edit. I, p. LIII] bello praeverti se quicquam.

$28_{,2}$ sed delata senatum consulere scripsi, cf. quae exp. Rhein. Mus. 1886, p. 317 et Liv. II, $28_{,2}$] sed delatam consulere.

$30_{,1}$ putabant esse eam M. Mueller probante Klettio Edit. lib. II. 1884 p. 37] [putabant sententiam].

$30_{,4}$ ut imperium sua vi vehemens Frigell Collatio cod. Liv. p. 87, cf. quae adiunxi Zeitschr. f. d. österreich. Gymn. 1885, p. 258] ut magistratus imperio suo vehemens.

$31_{,2}$ ordinibus firmaverant Gronovius] ordinibus [aciem] firmaverant.

$32_{,1}$ iurasset Madvig Ussingio auctore] iurassent.

$32_{,8}$ placuit igitur cod. plerique sic placuit igitur.

$32_{,10}$ dentes conficerent cod. P F U et rec.] dentes [quae] conficerent.

$34_{,3}$ sed quaesitum in Siciliam cod. omnes] sed [quaesitum] in Siciliam.

$34_{,10}$ utantur cod.] fruantur.

$35_{,4}$ adversae invidiae H. I. Mueller, cf. W. M. Append. p. 162] adversa invidia.

$36_{,3}$ iret ac consulibus R. Novák, cf. Listy filolog. 1883 p. 370] iret, ea consulibus.

$38_{,2}$ orationem exorsus adversus veteres populi Romani iniurias cladesque gentis Volscorum Madvig Emend. Liv., p. 75] orationem exorsus veteres populi Romani iniurias cladesque gentis Volscorum *.

$38_{,4}$ quo, si Edit. vet. (etiam Paris. 1510) probante Madvigio] quod, si.

$39_{,3}$ transgressurus Th. Mommsen, cf. Roem. Forschungen II, 126] transgressus

40,$_3$ primo Edit. Ald.] [in] primo

41,$_4$ munus vulgatum: a civibus isse Madvig, Emend. Liv., p. 75 probante M. Muellero; eandem interpunctionem iam in Edit. Parm. 1480 repperi] munus vulgatum a civibus exisse.

45,$_{16}$ Fabium nomen Schaefer] Fabium nomen [Fabia gens].

46,$_1$ pugnaverint cod. plerique] pugnarint.

47,$_{11}$ redit Edit. vet. (iam Parm. 1480 et Paris. 1510) probante Madvigio] rediit.

48,$_6$ proxime iam formam, scripsi] proxime [in] formam.

56,$_7$ ipsam accusationem Linsmayer Lect. Liv., p. 5] ipse [in] accusationem.

56,$_{12}$ facile contemptim unus cod. rec.] facile [et] contemptim.

58,$_5$ se victum Rhenanus] [quod] se victum.

58,$_5$ impedierint Rhenanus probantibus Madvigio et Klettio] inpedierunt.

59,$_6$ omissa contione Madvig Emend. Liv., p. 82] remissa contione.

60,$_3$ acta praeda. ea omnis Frigell, cf. Collatio cod. Liv., p. 88] actae praedae. omnis.

XXI, 1,$_2$ conserebant cod. Hertzio, Weissenbornio, Woelfflinio Frigellioque probantibus] conferebant.

2,$_6$ obtruncavit Edit. vet. Paris. 1510] obtruncat.

3,$_1$ praerogativam militarem cod. *C*[2]] *praerogativa militaris.*

3,$_1$ favor plebis sequeretur cod C[2]]* favor plebis sequebatur

3,$_4$ cum Grysario scholarum in usum accommodavi.

5,$_{13}$ at ex Woelfflin, cf. Appendix, p. 131] et ex.

8,$_9$ inter arta corpora ex F. Pollii coniectura, quam mecum communicavit] inter arma corporaque.

10,$_{12}$ deposceret A. Luchs] deposcat.

13,$_9$ ex his rebus cod.] ex his [rebus].

18,$_{10}$ ex auctoritate A. Luchs, cf. Acta Erlang. III, 188] auctoritate.

19,$_9$ Saguntinos Edit. vet. (Paris. 1510)] [Saguntini].

20,$_1$ in his cod. omnes] in * his.

20,$_9$ Hispaniae Galliaeque populis A. Luchs] Hispaniae et Galliae populis.

20,$_9$ transisse cod. CMP[2] Madvigio Woefflinioque probantibus] tramisisse.

22,$_5$ per maritimam oram Luterbacher Edit. lib. XXI. Goth. 1882; cf. H. I. Mueller, Histor. Untersuchungen, Bonn 1882, p. 156] marituma ora.

25,$_{12}$ usquam apparuit R. Novák, cf. Listy filolog. 1883, p 205 et H. I. Mueller, Jahresber. d. philolog. Vereines z. Berlin 1883, p. 342] apparuit.

28,$_5$ in aquam sequeretur, nantem Heraeus, cf. Madvig. Emend. Liv., p. 267 adn. et Edit. Woelfflin-Luterbacher Append. p. 133] in aquam, inde nantem sequeretur.

28,8 tum elephanti Madvig Woelfflinio probante] sex tum elephanti.

29,3 ad centum quadraginta Luterbacher, Edit. 1882 auctore Gronovio et collato Polybio III, 45,2] ad centum sexaginta.

30,7 peivias paucis esse, esse exercitibus Ioh. Mueller Emend. Tac. I (1865), p. 12, Luterbacher Edit. 1882 Append. p. 147, cf. quae dixi Zeitschr. f. d. österreich. Gymn. 1876, p. 432] pervias faucis esse exercitibus.

31,11 novosque gignit gurgites Kiderlin Blaetter f. bayer. Gymnasialwesen XVIII, 67, probante Luterbacherio] novosque gurgites.

32,7 torpida Woelfflin, cf. Edit. Append., p. 133] torrida.

34,4 nec aspernandum cod. C] nec aspernandos.

34,5 circumspectans sollicitusque ad omnia A. Luchs] circumspectans omnia sollicitusque.

36,7 lubrica Madvig Emend. Liv., p. 268 adn. probantibus Woelfflinio, Frigellio, Luterbacherio] via lubrica.

37,5 apricosque Woelfflin ex vestigiis cod. C] apricosque quosdam.

38,3 maxime cod. optimi] maxime me.

38,5 Taurini Semigalli Madvig Emend. Liv., p. 270, Woelfflinio probante] Taurini sane Galli.

39,4 quia volens in amicitiam non veniebat Edit. vet.] quia volentes in amicitiam non veniebant (cf. philolog. Rundschau 1882, p. 542).

40,7 quia plures perierint quam supersint; emendationes Alschefskii (quia) et Rubenii (qui omisit paene) secutus haec verba cum Frigellio non semovi, cf. Bitschofsky, Zeitschr. f. österr. Gymn. 1885, p. 355] [qui plures paene perierint quam supersint].

40,9 torpida Woelfflin Lipsio auctore] torrida.

41,4 quia adsequi terra nequieram, regressus Woelfflin, cf. Edit. Append. p. 134] quia adsequi terra non poteram neque **, regressus.

41,4 maxima Madvig Gronovium secutus] maxime.

42,3 et ut cuiusque Valla Madvigio Luchsioque probantibus] cuiusque.

43,4 Padus amnis maior ac Edit. vet., quibus adsentiuntur Madvig, Schenkl, Luchs, Luterbacher.] Padus amnis, maior Padus ac.

44,8 mortemve cod. P] mortemque.

45,8 precatur Luterbacher Edit. 1882 p. 147] precatus.

45,8 et secundum cod. P.] secundum

46,8 hic erit cod. P M] erat., cf. Woelfflin-Luterbacher Append., p. 134.

49,6 monetque Lilybaeum Edit. vet. (Paris. 1510) probante Woelfflinio] monetque, ut Lilybaeum.

$49_{,7}$ et a praetore circa civitates Madvig Emend. Liv. p. 275, Woelfflinio Luchsioque probantibus] et circa a praetore ad civitates.

$49_{,9}$ morati cod. P] moderati.

$50_{,7}$ ornatam Edit. vet., cf. quae dixi Zeitschr. f. d. österr. Gymn. 1884, p. 508] ornatam armatamque.

$52_{,2}$ minutus Edit. vet. Woelfflinio probante] animi minutus.

$52_{,11}$ sequentes cedentesque Heusinger, cf. Luterbacher Edit. 1882, p. 116] sequentes inter cedentesque.

$53_{,1}$ maior ea A. Luchs] maior.

$53_{,3}$ differri aut cod.] differri pugnam aut.

$54_{,7}$ paludum Edit. vet. Madvigio probante] paludium.

$54_{,9}$ potentia esset cod. P, cui adsentiuntur Hertz, Woelfflin, Frigell, Luterbacher] potentia essent.

$55_{,2}$ signa, levem cod.] signa ac levem.

$56_{,2}$ alibi Weissenborn probante Woelfflinio] alia.

$56_{,2}$ quae cod.] qua.

$56_{,5}$ sparsi erant, alii vestigia A. Luchs Emend. Liv. II, 4] sparsi erant, vestigia.

$56_{,8}$ reliquum ex fuga sauciorum A. Luchs] relicum sauciorum.

$57_{,11}$ quo portis cod. rec. et Edit. vet. Madvigio, Woelfflinio, Frigellio (Epileg. p. 46) probantibus] quo a portis.

$57_{,14}$ *et C. Flaminius* cod.] et C. *Flaminius iterum.*

$57_{,16}$ oppugnandi cod., cf. Luterbacher Edit. 1882, p. 127, et Frigell Epileg. p. 47] expugnandi.

$57_{,14}$ adeo omne A. Luchs Emend. Liv. II, 4] adeo omnis.

$60_{,3}$ Lacetanis cod.] Laeetanis.

$60_{,4}$ clementiae cod. rec.] clementiae iustitiaeque.

$62_{,5}$ pulvinari cod. rec., cf. Woelfflin-Luterbacher Append., p. 135] pulvinario.

XXII, $1_{,13}$ lanaeque Edit. vet., cf. H. I. Mueller, Jahresber. d. philolog. Vereines 1884, p. 85] lunaeque.

$5_{,6}$ claudebant A. Luchs] claudebat.

$7_{,3}$ postea ex vulneribus A. Perizonius] postea [utrimque] ex vulneribus.

$8_{,4}$ incideret Ingerslev Madvigio Riemannoque probantibus] inciderit.

$8_{,6}$ nec dictatorem praetor creare poterat Weissenborn et Woelfflin Liv. Kritik, p. 13] [nec dictatorem populo creare poterat].

$11_{,4}$ ut ii Gronovius Heerwagenio Woelfflinioque probantibus, cf. Edit. Fabri-Heerwagen, p. 265] uti.

$13_{,6}$ per Allifanum Calatinumque cod., cf. Frigell Proleg., p. 25 sqq. et H. I. Mueller, Jahresber. d. philolog. Vereines 1884, p. 101] per Callifanum Allifanumque.

$14_{,6}$ praeter quam oram illi Edit. Froben. 1531, cui Madvig et Riemann adsentiuntur, cf.

etiam Fabri-Heerwagen Edit. p. 276] praeter quam nuper oram illi.

15,$_{10}$ effuso cursu I. H. Voss, cf. Woelfflin Liv. Kritik, p. 16] effuso [rursus] cursu.

17,$_{3}$ virgulta visa ardere Madvig Emend. Liv., p. 294, cf. Frigell Proleg., p. 31] virgulta ardere.

20,$_{1}$ litore Madvig Luchsio Riemannoque probantibus] in litore.

22,$_{18}$ peracta eodem ordine Luterbacher, cf. Woelfflin Append., p. 99] acta per eundem ordinem.

23,$_{1}$ Haec in Hispania secunda H. A. Koch] Haec in Hispania [quoque] secunda.

24,$_{9}$ quia tanta paucitate — nam pars exercitus aberat — vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat; iamque artibus Fabii, sedendo Woelfflin, cf. Append., p. 99] quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat; iamque artibus Fabi [pars exercitus aberat iam fame] sedendo.

25,$_{6}$ hoc tempore praetore H. I. Mueller probante Woelfflinio] hoc tempore [provincia] praetore.

30,$_{4}$ quod exercitibus Frigell. Proleg., p. 42] [quod] exercitibusque.

30,$_{8}$ demum sentire cod. omnes] demum hi sentire.

30,$_{10}$ Hannibalemque A. Luchs] Hannibalem quoque.

31,$_{4}$ et ab locorum gnaris ignari Gronovius Madvigio Luchsioque probantibus] et ignari ab locorum gnaris.

31,$_{5}$ cum Ti. Sempronio Ruperti, cui adsentiuntur Luchs, H. I. Mueller, Frigell, cf. Proleg., p. 43] cum [iis] Sempronio.

33,$_{12}$ ad interregnum res rediit Edit. vet., cf. Frigell Proleg., p. 45] res ad interregnum rediit.

34,$_{2}$ vulgus extrahere cod. rec.] volgus [et] extrahere.

34,$_{10}$ cum vitiosus A. Luchs Emend. Liv. II, 5] ut vitiosus.

36,$_{4}$ peditis aequarent, quidam auctores sunt Weissenborn] peditis aequarent [septem et octoginta milia armatorum et ducentos in castris Romanis, cum pugnatum ad Cannas est], quidam auctores sunt.

36,$_{8}$ Caeretes aquas in fonte calido Luterbacher, cf. Prodigienglaube, p. 15] Caere aquas in fonte calido.

37,$_{13}$ ad quinquaginta navium Luterbacher, cf. Liv. XXI, 51,$_{6}$ ad ** navium.

38,$_{3}$ et ubi convenissent A. Luchs] et ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent.

39,$_{19}$ vanam gloriam Woelfflin, cf. Append., p. 100] gloriam.

44,$_{1}$ sequentes, ut ventum C. Schenkl] sequentes Poenum, ut ventum.

45,$_{4}$ ab tumultuario vexillo C. Hachtmann Symbol. crit. p. 2, cf. H. I. Mueller Jahresber. des philologischen Vereines 1885 p. 125] ab tumultuario auxilio.

45,4 penes Paulum fuit Fabri probante Luchsio] penes Paulum fuerit.

46,4 Romanam crederes aciem Woelfflin] Romanam [magna ex parte] crederes aciem.

50,2 ceterum uti eis A. Luchs] ceterum ut illis.

50,6 deesse. tum P. Sempronius A. Luchs Emend. Liv., II, 13] deesse. P. Sempronius.

51,9 cum Romanus, manibus Riemann, cf. quae dixi Zeitschr. f. d. österreich. Gymn. 1884, p. 512] cum ille, manibus.

54,7 cum ducibus exercitum Luterbacher, cf. H. I. Mueller Jahresber. d. philolog. Vereines 1884 p. 85] cum duobus consulibus exercitum.

54,8 itaque succumbam cod. Luchsio et Luterbacherio probantibus] itaque, ne succumbam.

54,11 inde vectigales Alschefski, cf. Frigell Proleg., p. 58] et vectigalis.

55,7 expectent cod. P] expectet.

55,8 ubi conticuerit recte tumultus cod., cf. Bitschofsky, Zeitschr. f. d. österreich. Gymn. 1885, p. 356] ubi conticuerit [recte] tumultus.

57,2 cum Grysario quaedam omisi.

59,11 cum beneficio A. Luchs Emend. Liv. II, 5] quod beneficio.

59,17 vobis visi simus Madvig Emend. Liv., p. 310] [a] vobis visi simus.

59,18 captivi Heraeus] capti.

60,24 ab hostibus ad vallum accessum unus cod. rec. probante C. Schenkl] hostis ad vallum accessit.

60,25 decuerat, in castra A. Luchs Emend. Liv. I, 7] decuerat, [cum] in castra.

61,5 primo legatos venisse A. Luchs] primo venisse.

III, 33,5 simul quod peritos A. Harant probante Luterbacherio] simul peritos.

35,5 Duillios Madvig, cf. Luterbacher Edit. lib. III. 1885 Append. p. 122] Duellios.

37,6 virgis caedi alii, alii securi hanc H. I. Muelleri emendationem editione Parm. 1480 comprobatam repperi] virgis caedi, alii securi.

39,7 dolor in libertate sua vindicanda quam cupiditas in iniusta cod. rec. probante Madvigio, cf. etiam W. M. Append., p. 162] dolor libertate sua vindicanda quam cupiditas iniusta.

39,5 in rege et uno quondam scripsi, cf. quae exposui Zeitschr. f. d. österreich. Gymn. 1886 p. 181.] in rege tum* eodem.

40,7 censendo enim quodcumque Madvig Emend. Liv., p. 95] censendo enim quoscumque.

40,7 iudicabant cod.] iudicabat.

40,14 haberi et decemviros cod. plerique] haberi, decemviros.

42,4 nusquam cod. praeter V E L U] numquam.

44,1 sqq. scholarum in usum accommodavi.

44,6 in tabernis cod. praeter V in tabernaculis.

$44,_9$ auctoribus iis, qui H. I. Mueller, cf. W. M. Append., p. 164] auctoribus, qui.

$45,_1$ praefatur: Luterbacher Append., p. 123] praefatus.

$45,_3$ arcessi Drakenborch probante H. I. Muellero, cf. W. M. Append., p. 164] arcessiri.

$47,_7$ pauca ad huius editionis consilium accommodavi.

$48,_1$ alienato Edit. vet. Madvigio probante] alienatus.

$49,_6$ atque cod.; interpunctionem Luterbacherii secutus sum, cf. Append., p. 123] ad quae.

$52,_2$ potestate tribunicia Gronovius probante Luterbacherio] potestate.

$55,_{10}$ pro sacrosancto cod. P F U] pro sacro sanctoque.

IV, $1,_1$ Nomina consulum anni antecedentis in hac parte selecta ex III, $66,_1$ addidi.

$2,_4$ essent; quemadmodum Madvig Emend. Liv., p. 108] essent, et quem ad modum.

$2,_6$ Grysarium secutus sum.

$4,_5$ pessimo publico Klock] pessimo [exemplo] publico.

$4,_{11}$ mutatur codices plerique] immutatur.

$6,_1$ alter roganti A. Harant] interroganti.

$7,_3$ pro firmato Edit. Paris. 1510, Drakenborch] pro fundato. (pro formato cod.; de vocabulis firmatus et formatus iam in antiquis codicibus saepius permutatis cf. etiam quae dixi in libello „Studien zu Hilarius v. Poitiers" p. 46).

$7,_{11}$ consulum praetermissa nomina Mommsen] consulum praetermissa nomina [consulum horum].

$8,_1$ quintum consule cod.] quintum [consule].

$8,_2$ penes eam regimen, in senatu equitumque centuriis Madvig Emend. Liv., p. 112] penes eam regimen, senatus equitumque in centuriis.

VI, $34,_1$ tantum in urbe Madvig Emend. Liv. p. 162] tanto in urbe.

$34,_8$ satin salvae cod., cf. I, $58,_5$ et Georges Fleckeis. Jahrb. 1878, p. 830] satin salve.

$36,_{12}$ plebem, potius quam cod. rec.] plebem, [ni] potius quam.

$38,_1$ quia cod.] qui.

$38,_3$ ad duo ultima auxilia, ad summum imperium summumque civem H. I. Mueller] ad duo ultima auxilia, summum imperium summumque ad civem.

$40,_{11}$ non inquit, licebit, ut] Madvig Emend. Liv., p. 164] non, inquit, licebit. tu.

$40,_{18}$ consule Madvig l. c.] consulem.

$41,_8$ quid enim esse Madvig. l. c., p. 166] quid enim est.

$41,_8$ pascantur Madvig l. c.] pascentur.

$42,_8$ cum fuga se longinqua cod.] cum fuga longinqua.

$42,_8$ ab hoste tutati sunt Crevier] ab hoste sese tutati sunt.

$42,_{12}$ deum immortalium fore Madvig Emend. Liv., p. 166 Hertzio et H. I. Muellero probantibus] deum inmortalium [causa libenter facturos] fore.